

HELŠIŃSKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

ogledii

Br. 11

KSENIJA ATANASIJEVIĆ

ETIKA FEMINIZMA

Izbor, priređivanje i predgovor

LJILJANA VULETIĆ

Ksenija Atanasijević

Etika feminizma

Priredila Ljiljana Vuletić

Izdavač: **Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji**

Za izdavača: **Sonja Biserko**

UREDNIČKI KOLEGIJUM:

Latinka Perović

Sonja Biserko

Seška Stanojlović

Slika Ksenije Atanasijević na naslovnoj strani je preuzeta iz publikacije
Žena i svet, 15. januar 1928.

Prelom: Vesna Srbinović

Korice: Ivan Hrašovec

Štampa: "Zagorac", Beograd

Tiraž: 600

ISBN — 978-86-7208-151-0

Zahvaljujemo se vladi Savezne republike
Nemačke uz čiju pomoć je objavljena ova knjiga.

KSENIJA ATANASIJEVIĆ
ETIKA FEMINIZMA

PIREDILA
LJILJANA VULETIĆ

SADRŽAJ

LJILJANA VULETIĆ	
KSENIJA ATANASIJEVIĆ O ETICI FEMINIZMA.....	7
I TEORIJSKE OSNOVE FEMINIZMA	21
Etička podloga feminizma.....	22
Nekoliko feminističkih rasmatranja	24
Rasmatranja o feminizmu.....	28
Altruističko dejstvo žene	32
Rasmatranje o vaspitanju žena.....	34
II ORGANIZOVANJE ŽENA U NAŠEM JAVNOM ŽIVOTU.....	41
O potrebi borbenosti žena u politici	42
Među požarevačkim ženskim organizacijama	44
Položaj žene u našem javnom životu	46
Organizacija žena kod nas	48
Povodom poslednje skupštine beogradskog Ženskog pokreta.....	50
Povodom novoga napada na javnu delatnost žene	53
Pravo glasa žena u ideologiji “Žen.(skog) pokreta”	55
Povodom pisanja “Jugoslovenske žene” o našem pokretu.....	58
Feministički pokret i njegove vođe.....	60
III MEĐUNARODNA AKTIVNOST	63
Izveštaj sa Treće konferencije Male Antante Žena, održane od sedmog do trinaestog decembra 1925. g. u Atini.....	64
Konferencija Žena za mir i razoružanje	71
O uticaju žene na širenje pacifističke ideje	78

IV FEMINISTIČKA EGZEGEZA FILOZOFSKIH I LITERARNIH DELA	81
O emancipaciji žena kod Platona	82
Žene u Euripidovim tragedijama.....	86
Žene u Eshilovim i Sofoklovim tragedijama.....	97
Ibzenova shvatanja žene	105
V PORTRETI.....	111
Pesnikinje i filozofkinje stare Grčke	112
Egipatska carica Kleopatra	130
Jedan feminist starog veka.....	163
Pitagoreičarka Theana	166
Sveta Tereza iz Avile kao spisateljka	169
Danica Milenković	171
Danica Marković	175
Lik jedne naše pesnikinje.....	177
Rasmatranje povodom smrti Milice Janković.....	180
VI OCENE I PRIKAZI	183
Jedna anketa o feminizmu.....	184
Žana Gazli, Sveta Tereza iz Avile, Pariz, 1927.....	188
Jedna knjiga o ženinoj duši	189
Dr Julka Hlapec–Đorđević: Sudbina žene, Kriza seksualne etike (dve sociološke studije, Ljubljana 1930).....	194
Dr Julka Hlapec–Đorđević, Jedno dopisivanje (fragmenti romana, Beograd 1932, Izdavačka knjižnica Gece Kona).....	197
Feminističko delo g-đe dr Hlapec–Đorđević.....	199
Jedan prilog literaturi feminizma	201
Poezija u prozi Desanke Maksimović	203
Knjiga legenda o najpopularnijoj francuskoj svetici i junakinji	206
80–godišnjica od smrti Žorž Sandove	211

Napomena

Tekstovi sabrani u ovoj knjizi objavljuju se izvorno, bez ikakvih izmena. Nisu vršene ni pravopisne ispravke, niti ujednačavanja. Zbog oštećenja izvornika, nije uvek bilo moguće pročitati tekst, te su nečitljiva mesta izostavljena, što je označeno trima tačkicama u zagradama.

Lj. V.

LJILJANA VULETIĆ

KSENIJA ATANASIJEVIĆ O ETICI FEMINIZMA

Izborom tekstova dr Ksenije Atanasijević *Etika feminizma* obuhvaćeni su oni njeni radovi u kojima se ona bavila temom žene. Već na prvi pogled pada u oči da je Ksenija Atanasijević napisala mnogo takvih tekstova, u raznim žanrovskim oblicima i u veoma širokom tematskom okviru. Pisala je o: filozofiji feminizma; tretmanu žene u filozofskim i literarnim delima; zatim o stvaralaštvu žena, životima istaknutih žena i njihovim dostignućima; feministima i antifeministkinjama; borbi žena da ostvare politička, ekonomska i socijalna prava; organizacijama žena kod nas i u inostranstvu; bliskosti feminističke i pacifističke ideologije. Uz to, napisala je niz prikaza i ocena domaćih i stranih knjiga o ženi i feminizmu, kao i knjiga koje su napisale žene. Ovi tekstovi su publikovani u intervalu od 1923. godine, kad u časopisu *Ženski pokret* izlazi njena prva studija koja eksplicitno ima za temu ženu – “O emancipaciji žena kod Platona” –, do 1959. godine, kad je u listu *Republika* izašao prikaz “80–godišnjica smrti Žorž Sandove”. Osim toga, i u svojim drugim tekstovima o filozofskim i književnim ili teorijskim temama, na primer u studijama o lirskom filozofiranju Rabindranata Tagore i filozofiji Božidara Kneževića, Ksenija Atanasijević, kad za to ima povoda, ne zaobilazi temu žene. Bezmalobilo, tokom celog svog bogatog, plodnog i raznovrsnog stvaranja naša najveća filozofkinja, naprestano je pisala o ženi i ženskoj sudbini.

Izbor sadrži četrdeset priloga uzetih iz periodike i dnevnih novina. Tekstovi su razvrstani u šest tematskih celina, a u okviru njih hronološki. U prvu grupu uvršćeni su teorijski tekstovi u kojima autorka razvija svoja feministička shvatanja na konzistentnom filozofskom stanovištu. Druga grupa tekstova autentično je svedočanstvo o autorkinom aktivizmu u Ženskom pokretu i drugim feminističkim organizacijama i o njenom doprinosu borbi žena u našoj sredini da osvoje osnovna politička i socijalna prava. U trećem delu razmatra se tesna povezanost feminističkih i pacifističkih ideja i izlažu zaključci više međunarodnih skupova održanih kod nas i u inostranstvu o mogućnostima žena da deluju na pacifizaciju društva. U četvrtu grupu su svrstane studije u

kojima se analiziraju i interpretiraju poznata filozofska i literarna dela, uzimajući, pre svega, u obzir način na koji njihovi autori tretiraju likove žena. Peti deo sadrži portrete istaknutih žena iz prošlosti i autorkinih savremenica i jednog malo poznatog feministe starog veka. U šestom delu su sabrane ocene i prikazi dela domaće i inostrane literature o ženi, kao i nekoliko pesničkih knjiga domaćih autorki.

*

Ksenija Atanasijević (1894–1981) je bila jedna od najznačajnijih filozofkinja morala u istoriji srpske misli. Kao etičarka koja se zalaže za integralno oslobođenje ličnosti ona je posebno uzimala u obzir položaj i prava žene. Celokupnu svoju koncepciju o uzdizanju žene do slobodne ličnosti i ravnopravnog člana društva zasnovala je Ksenija Atanasijević na etičkim temeljima. Zato su njena feministička shvatanja ozbiljnija i dublja nego što su čisto feministička razlaganja koja su samo izraz ekonomskih, socijalnih ili političkih potreba. Feministička shvatanja Ksenije Atanasijević direktno proizlaze iz njenog kulta slobodne ličnosti. Svesna i veoma kritički nastrojena procenjivačica društva, ona se, pre svega, bori za neograničenu slobodu ličnosti, i podiže osnov svoje etike na shvatanju da je individuum kao takav neprikosnoven. Tom principu pridata je u njenoj antropološkoj filozofiji smisla, u njenim etičkim i aksiološkim shvatanjima, najšira opštost i nužnost, te je prirodno što je on zadržao svoju važnost i u njenim feminističkim koncepcijama. “Na duboko moralnim temeljima nazidani su feministički zahtevi i težnje. U tome smislu može se reći da je feminizam jedan eminentno idealistički pravac. Polazna tačka njegova jeste verovanje u neprikosnovenost ličnosti, u njeno apsolutno pravo na slobodu i obezbeđenje svih potreba za njeno razvijanje... žene su došle do izrazitije svesti nego ljudi o potrebi poboljšanja čitavog kulturnoga života. Naime žene su ispunile svoje feminističke programe visoko čovečnim ciljevima: ostvarivanjem slobode individuuma koji je, kao takav, svet, zaštitom žene u svim njenim funkcijama, osiguravanjem bezizuzetno svakog deteta, uvođenjem pacifizma, na mesto političkih konflikata krvavih posledica, jednom reči, moralnim osvežavanjem, podizanjem i preporodom nivoa društva i svih njegovih odnosa. Zacelo jedan program koji služi na čast ženama.”

Na poimanju feminizma kao korektivne ideologije koja treba da doprinese poboljšanju u svim oblastima ljudskih odnosa i progresu društva u celini, zasnovana je i njena kritika patrijarhata kao sistema koji omogućava trajnu dominaciju muškog pola u zajednici i sistematsku ekskluziju i diskriminaci-

ju žena. Ukoliko se, kao što to čini Ksenija Atanasijević, prihvati kao aksiom na kome se zasniva feminizam — da je svaka ličnost neprikosnovena — dobija se pouzdan oslonac za kritiku patrijarhata, njegovih institucija i normi sa etičkog stanovišta. “Iz toga izlazi, kao nužna logička posledica, pobijanje, teorijsko i praktično, grube apsurdnosti ukorenjenog verovanja da jedan pol ima, po samoj prirodi, preimućstvo nad drugim polom. Tu su apsurdnost žene gorko osetile, sa svim složenim posledicama što su iz toga proizlazile, i izazivale zapostavljanje žene u opšte... Metode vladanja čovekovog u porodici pokazale su se problematične, kao i sve metode nasilja; otuda je došao do izraza zahtev da žena mora biti potpuno ravnopravan član porodice... Ali metoda isključivog vladanja čovekovog u socijalnom i državnom životu pokazala se, isto tako, nedovoljnom. Time što je iz stvaranja za društvo i državu bio isključen čitav jedan, svakako duševniji i osetljiviji rod, ostao je neiskorišćen veliki jedan deo snage čovečanstva. A kao rezultati rada ljudi stvorene su socijalne nepravde i necelishodnosti svih vrsta, i ružna politička trvenja i njeni, na žalost, skoro poglavito amoralni pravci. Opet se osetila potreba da se društveni i politički život ispuni boljim težnjama i strujama koje će imati više moralne vrednosti i sigurnog altruističkog oslonca. Prirodno je da se za ostvarenje toga morala uzeti u obzir ona zanemarena stvaralačka snaga, — snaga žene.”

Međutim, Ksenija Atanasijević se protivi svakoj vrsti diskriminacije, pa i pozitivnoj diskriminaciji u korist žene. Ona smatra da su žena i muškarac u suštini jednaki, odnosno da su njihove sposobnosti iste. U tekstu “Etička podloga feminizma” piše: “Iz ovih teorijskih rasmatranja bilo bi naivno izvesti zaključak da se celo čovečanstvo sastoji iz dva roda, od kojih je jedan jednostavno crn, a drugi jednostavno beo. U istini oba roda obdarena su skoro podjednakim etičkim mogućnostima. Ali fakat je da žene, kao osetljivije i utančanije pre umeju da postanu svesne tih mogućnosti, da ih podstaknu i održe kao jednu aktivnu moć.” A u studiji “Rasmatranja o feminizmu”, analizirajući nejasnoće u vezi sa samim pojmom feminizma, ona ukazuje na to da su mnoge objeckije upućene feminizmu rezultat “jedne dosta česte kombinacije nepoznavanja dubokih i odsudnih razloga jedne stvari, i želje da se lične antipatije prebace na sociološki plan... Feminizam je jedan od onih pojmova povodom kojih se potrošilo vrlo mnogo izlišnih i nepriličnih reči, izgovorenih i napisanih, obično, u žučnom ili deklamatorskom tonu. A on je sasvim jednostavan, i po svom poreklu, i po svojoj suštini. Neotklonjivi i nezaustavni tok kulture doneo je sobom svest da žena, po svojim sposobnostima, obdarenostima, vrlinama i gresima, nije drugačija od muškarca; prema tome, da njene dužnosti, njena prava i čitava njena

sudbina ne mogu i ne treba da budu posebno upućeni i orijentisani. Ali dugo je vremena bilo potrebno da protekne, dok se uspostavio izvestan paralelizam između teorijskog saznanja da je žena muškarcu ravnopravan član ljudskog roda i početka odavanja pravde ženi. Taj paralelizam dobijao je vrlo različite aspekte, u pojedinim zemljama. Neke zemlje ni danas još ne mogu da se pohvale velikom prosvetenošću javnog mišljenja o ženi što u njima vlada... U istini, muškarac i žena, po prirodi ravnopravni predstavnici ljudskog roda čija je sudbina krajnje ozbiljna i tragična, jesu sasvim slični u suštini svoga bića, i nose u sebi isto prokletstvo i iste izgleda za razrešenje i iskupljenje duše. Činjenica da su se danas, dobrim delom, izbrisale one veštački postavljene i održavane razlike između žene i čoveka koje, u krajnjoj liniji, vode poreklo od neoblagorođenih odredaba i doktrina izvesnih religija, — ta činjenica nije posledica nikakvog protivprirodnog postupanja, nego je, naprotiv, ishod trudnog i napornog razbijanja čitavih mnogovekovnih naslaga aberacija... Sve osnovne pogreške u pretresanju ideologije feminizma sastoje se u pretpostavljanju da postoji izvesna psihološka i sociološka nesrodnost u opredeljenju čoveka i žene... U stvari, početna i prvobitna istina jeste da su sve duhovne, duševne i društvene distinkcije između muškarca i žene nazidane na predrasudama, obmanama, pogrešnim gledanjima i zaključivanjima, i svim vrstama neistina. Žena je ljudski individuum, opterećen i odlikovan istom skalom nedostataka i vrlina kao i muškarac, samo ti nedostaci i te vrline imaju kod nje, najčešće, mekše prelive i tonove nego kod muškarca, shodno njenoj fiziološkoj prirodi. Kad se pođe od ove istine, onda se poseduje sigurno stanovište sa koga je lako povući pregledne poteze o moralnom i socijalnom značaju feminističkog pokreta”.

*

Sa kakvom je erudicijom, širinom uvida, složenošću elaboracije Ksenija Atanasijević konkretizovala svoje ideje vodilje u interpretaciji teme žene, vidi se veoma dobro u njenoj egzegezi Platonovog shvatanja ženske prirode u dijalogu *Država*, ženskih likova u tragedijama Euripida, Eshila i Sofokla i u Ibenovim dramama.

Mislioni Starog veka, skoro bez izuzetka, pripisivali su ženi drugačiju, nižu prirodu nego muškarcu, i na osnovu toga određivali joj potčinjeni rang u socijalnom, ali i u porodičnom životu. Ostao je niz mizoginičnih epigrama u kojima se pesnici maliciozno ismevaju osobinama žena. Gotovo svi stavovi grčkih filozofa, koji govore o ženi, takođe su negativni i neprijateljski. Aristotel, na primer, u svojoj političkoj filozofiji razvija ideju da žena kao

“nepotpuni muškarac” može da egzistira isključivo u skrivenosti oikosa, doma, gde važi princip vladanja među nejednakima, dok je polis u kome se ostvaruje jednakost slobodnih građana i načelo neposredne demokratije, isključivi domen muškarca. Jedino Platon, primećuje Ksenija Atanasijević, “najviši duh antičkog vremena”, ima o ženi “mišljenje sasvim suprotno uobičajenom shvatanju onoga doba, mišljenje tako dalekovidno, da i danas može da bude interesantno, napredno i blisko...” Pitanje emancipacije žena kod Platona povezano je sa njegovom intelektualnom konstrukcijom idealne države. Politika je proširena etika. Dužnost svakog građanina je da se posveti državi, a najsavršeniji oblik vladavine je vladavina filozofa, sofokratija. Budući da se priroda žene ne razlikuje od prirode muškarca, jer su prirodne sposobnosti na isti način podeljene među oba pola, samo što je žena fizički slabija, ženama se mora dati pravo da u državi obavljaju sve poslove kao i muškarci. One mogu da vežbaju u borilištima, da učestvuju u zajedničkim gozbama, da ratuju — reću, sposobne su da zauzmu sve pozicije u državi, pa i one najviše, da se uzdignu čak i do kontemplacije ideje Dobra... A ako među polovima ne postoje razlike u sposobnostima, onda je sasvim logično da žene treba da se obrazuju jednako kao muškarci: da čeliče telo gimnastikom, profinjuju dušu muzikom...

Ksenija Atanasijević shvata feminističku teoriju kao dobro osmišljenu kritičku misao koja podriva sveprožimajući patrijarhalni poredak zasnovan na “neopravdanom sklopu društvene hijerarhije, prepune bezdušnih i ciničnih diskriminacija”. Zato ona ne propušta da već u svom prvom feminističkom tekstu, paradoksalno, uporedi Platonovo sasvim moderno gledište da žene mogu da dostojno vrše sve pozive sa retrogradnim shvatanjem intelektualaca njenog doba, “koji, nemoćni da probuđenost i aktivnost žene ukoče, gledaju da bar njeno napredovanje što duže i što zlonamernije ometaju i komplikuju”. Ona zaključuje: “Platon je u programu svoga *aristokratskog komunizma* (jer, po njemu, komunizam nije za masu, nego samo za više ljude; on najnižem staležu svoje države daje pravo svojine i porodice) imao i puštanje žena na sve položaje u državi. I ako je komunistički projekat Platonov do sad ostao utopija, njegova koncepcija da žena može i treba da deli sve poslove sa čovekom, i da učestvuje u svim pozivima u kojima i on, sve se potpunije ostvaruje. Vizionerski genije Platonov prvi je prodro u istinu da između čovekovih i ženinih podobnosti za rad ne postoji nikakva bitna, kvalitativna razlika, nego samo kvantitativna; da žena *nema* drugačiju prirodu nego čovek, nego da je samo finija, i zato donekle slabije konstitucije od čoveka. Zato je on objavio da ne postoji razlika u sposobnostima čoveka i žene koja bi bila odlučna za izbor poziva, i širokogrudno priznao da žene

izuzetno mogu svojom razvijenošću da daleko za sobom ostave ljude. Koliko je svežija i istinitija argumentacija velikoga filozofa iz V veka pre Hrista od argumentacije po nekog intelektualca iz XX veka posle Hrista, koji će se čak pozivati i na autoritet primitivnih naroda, kod kojih je žena još uvek rob, da bi onemogućio modernoj ženi pravo na pozive za koje je pokazala dovoljno zrelosti i spremne!”

I u najstarijim umetničkim tekstovima, kakvi su oni grčkih tragičara, Ksenija Atanasijević je nalazila u ženskim karakterima elemente koji korespondiraju s modernom strukturom ličnosti. Poredeći umetnost Euripida, Eshila i Sofokla, ona je najviše tragala za tim koliko je tragičar uspeo da odbrani pravo žene na slobodu, nesputanu osećajnost i dostojanstvo. Ženu kao posebnu ličnost prvi tretira Eshil, ali kod njega nalazimo mali broj izrađenih ženskih likova. On nema smisla za psihološke detalje ženine duše, jer je smo uzvišeno, a ne ljudske strasti, njegova oblast. “Posle Homera ja sam prikazao Patrokla i Teukera lavovskog srca, da bih ulio građanima želju da se izjednače sa ovim velikim ljudima, čim odjekne glas trube. Ali ja nisam izvodio na scenu ni bludnicu Fedru, ni Stenobeju, a ne sećam se da sam ikad prikazao zaljublenu ženu”, kaže Eshil. Sofokle, pak, osobitu pažnju posvećuje ženama. Negove heroine su manje uzvišene i date su sa više psiholoških pojedinosti nego Eshilove, “ali se njihove sklonosti i vrline uvek kreću u okviru mogućeg”. Tragičara Euripida interesuju svi kulturalni problemi, pa i problem žene. Iako je prvi dotakao pitanje emancipacije žena, u antičko vreme i kasnije, smatrali su ga mizoginom. Međutim, u devetnaest njegovih tragedija nailazimo na povorku živih, prirodnih žena, među kojima ima nekoliko naročito snažno izvajanih: sve one strastveno vole, pate, mrze i izgaraju od ljudskih osećanja, na koja je sa najvećim prezrenjem gledao Eshil. Erotske sklonosti dobijaju kod Euripida često centralno mesto. U pomamnim, patološkim strastima što pustoše srca, živo je raščlanio Euripid zavodljivost želje, paralizu volje i opijenost čula. Ksenija Atanasijević zaključuje da je: “Galerija Euripidovih žena bogatija no Eshilova i Sofoklova zajedno, obojenija je i bliža nama...” i da se on “ozbiljnije no i jedan antički pisac, zainteresovao ženama, da je bio siguran poznavalac njihovog mentaliteta, i da ih je tretirao tako, da se može proglasiti za sve drugo pre nego za ženomrscu”.

Ibzenovo dramsko delo izgrađeno je na pobuni protiv hipokritskog građanskog morala i na bespoštednoj kritici društvenih institucija, posebno braka i porodice, i, u mnogo čemu, kongenijalno je etičkim shvatanjima Ksenije Atanasijević. Impresivna galerija ženskih likova u Ibzenovim dramama može

se, opaža ona, po bogatstvu i snazi, meriti jedino sa Euripidovom. Ibzen je u svojim dramama ženi dodelio centralnu ulogu beskompromisnog nosioca progresivnih stremljenja i vrednosti u ličnom i društvenom životu. Zahtev da ženu valja osloboditi ekonomski, socijalno i etički istaknut je jasno u njegovim tekstovima. Pravednije društvo ne može se ostvariti dok se ne poruše nemoralne predrasude koje ometaju razvijanje svih mogućnosti koje leže u ženinoj ličnosti. Ibzenove junakinje su samosvesne žene, koje nasuprot predodređenosti građanske egzistencije, i prblematičnoj sigurnosti braka, rađe biraju samostalnost i moralnu odgovornost za sopstveni život, što Ksenija Atanasijević posebno ističe u svojoj analizi Ibzenovih drama, a što je postulat tako blizak i savremenom feminizmu.

*

Znatnu pažnju posvetila je Ksenija Atanasijević ženama stvaraočima i istorijskim ličnostima. Dela kreativnih žena jesu "konačni argumenat da je neistina sve ispredanje o tobožnjoj inferiornosti žene, da je ona oduvek bila nadahnuta da izrazi svoja osećanja, i uvek dovoljno zainteresovana da zadovolji težnje svoga duha, čak i onda kad je njena potreba za intelektualnim životom nailazila na daleko rapavije i nesmišljenije udarce no što ih dobija moderna žena, i onda kad su okolnosti za njeno usavršavanje bile u svakom pogledu kukavne". Izgleda joj čudno dug niz veoma krupnih postignuća žena kad se uzme u obzir pod kako su mučnim pritiscima one živele i stvarale. Interesovali su je i privlačili različiti ženski idividualiteti. Analizirajući raznovrsne ženske egzistencije, težila je da prikaže snagu i kreativnost žene, isticala "da se sa stvaralačkom moći žene *mora* računati". Pisala je nadahnuto i sa empatijom o pesnikinjama stare Grčke. Pesnikinja Eutemis bila je čuvena čak u Egiptu svojim zagonetkama u stihovima. Safo, koja je bezobzirno karikirana, tako je velika i samom pregršti stihova što su se sačuvali od njene raskošne poezije, da joj ni najveći ženomrsci ne osporavaju vrednost. Iako je intelektualni razvoj grčkih žena bio gotovo onemogućen samim društvenim uređenjem, u istoriji grčke filozofije, uprkos svemu, beležimo jednu neobičnu pojavu — prve filozofkinje. Možda najstarija grčka filozofkinja jeste pitagoreičarka Theana, koja je padala u oči kao markantna pojava, te su je, zbog toga, docniji pesnici karikirali. Povodom saveta koje filozofkinja daje ljubomornoj ženi, Ksenija Atanasijević zapaža: "ukoliko pitagoreičarka ima skućene poglede o pravima udate žene, (da) utoliko njeni vidici postaju prostraniji i filozofski sigurniji u odnosu na pitanje o podizanju dece i na prava robinja". Filozofkinja Hiparhija bila je pristalica kinizma "doktrine koja je svojim etičkim zahtevima direktno suprotna svemu, za šta

se veruje da godi ženama". Napustila je udobnost bogataške kuće svoga oca, da bi živela u skladu sa principima kiničke filozofije, možda zanesena i kiničkim shvatanjima o jednakosti muškarca i žene. Neoplatoničarka Hipatija iz Aleksandrije dobila je katedru za Platonovu filozofiju u svom rodnom gradu. Imala je veliki broj učenica i učenika, a političari i državnici često su je posećivali i od nje tražili savet. Postala je ličnost od velikog uticaja. Ugled Hipatijin pobudio je toliku surevnjivost aleksandrijskog episkopa, da je ovaj odlučio da je likvidira. Godine 415. posle Hrista "skupila se beslovesna rulja raspaljenih hrišćana, pod predvodništvom anagnosta Petra, da izvrši mučko ubistvo. Filozofkinja Hipatija vraćala se kolima kući. Njena kola su bila zaustavljena, ona skinuta sa njih, odvučena u crkvu i kamenovana. Kad su svršili nedelo, hrišćani su isekli telo Hipatijino na komade, i svetina je vukla krvave hrišćanske trofeje aleksandrijskim ulicama".

Istorijske ličnosti koje su se istakle snagom intelektualnog uticaja ili grandioznim poduhvatima privlače, takođe, veliku pažnju Ksenije Atanasijević. Među njima su hetera Aspazija, egipatska carica Kleopatra i francuska junakinja Žan d' Ark. "Aspazija ima vrlo mnogo zasluga što je kulturni polet u Atini u V veku pre Hrista ostao nenadmašan." Egipatska carica Kleopatra jeste jedna od onih žena staroga veka koje su fascinirale Kseniju Atanasijević. O njenom životu "vrednom analize u svim pojedinostima", napisala je duži, veoma zanimljiv tekst, objavljen, u tri nastavka, u uglednom časopisu *Misao*. "Sva zapletena istorija ove intelektualno neobično razvijene i kulturne žene privlačila je duhove čudesnošću. Otuda je pojmljivo što je do IV ili V veka posle Hr. postojao kult Kleopatre. Ali život i smrt egipatske vladarke služe i u novo doba kao živa inspiracija pesnicima i umetnicima. Pored Šekspirove tragedije, posvećene njoj i Antoniju, mnogi pesnici je pevaju, i često pogrešno ističu erotičnost pre svih njenih osobina. Nama izgleda da je u Kleopatri dominirala težnja za vlašću, za perpetuiranjem sebe kao slavne carice. Ona je samo jedno strasno želela: da pod sobom vidi što više pobeđenih zemalja. Zato je svesno birala moćne Rimljane da joj oni krče put slavi... egipatska carica ostaje jedna od najprivlačnijih ličnosti staroga veka, jer je znala da kraljevski sprovodi svoju volju, i jer je umela da umre na izvanredno gospodstven način."

S dubokim poznavanjem i saosećajno pisala je Ksenija Atanasijević o delima i, često, tegobnim životima, svojih savremenica: Danici Marković, Milici Janković, Jovanki Hrvaćanin, Desanki Maksimović, Milici Kostić Selem, Julki Hlapec-Dorđević i drugima. O liričarki Danici Marković, zapaža da je "hronološki gledano prva srpska pesnikinja, u preciznom smislu te reči".

U jednoj detaljnijoj studiji o njevoj poeziji, objavljenoj u časopisu *XX vek*, zaključuje: "Danica Marković je ne samo prva srpska pesnikinja koja je imala jasna shvatanja o zahtevima moderne poezije, već je ona, po svome unutrašnjem životu, neposrednosti, motivima i formi svojih pesama ostala sve do danas najzrelija, najprekaljenija. Odmah posle Dučića, Rakića i Pandurovića ona je srpskoj lirici dala iskrene, preživljene, umetničke priloge svoga duhovnog stvaranja, i ostaće u istoriji srpske književnosti lepo ime pesnikinje kojoj je njen unutrašnji, zagrejani, emocionalni život bio stalna i duga preokupacija. I još nešto. U razvoju naše nove literature ona otvara put jednom nizu novih, talentovanih žena — pesnika, koje su našu liriku obogatile svežijim nijansama. I sa umetničkog i sa istorijskog gledišta, Danica Marković je svojom poezijom ostavila vidna traga u našem literarnom, kulturnom i društvenom životu". U tekstu "Rasmatranja povodom smrti Milice Janković" piše: "Nestalo je iz naše, često nepodnošljivo nepravedne i slepe sredine, jednog od najdoslednijih i najsimpatičnijih predstavnika iskrenosti u literaturi... Milica Janković, čiji je život bio mučeništvo i herojstvo, i koja će, kao ličnost, ostati jedinstven primer blagorodnosti u našoj sredini, stvarala je čitavoga svoga života — koji je bolest krvnički apsorbovala — i ostavila je znatan broj romana i pripovedaka". Veliku pažnju posvetila je Ksenija Atanasijević tekstovima Julke Hlapec-Dorđević. Pišući opširne prikaze njenih knjiga sa feminističkom sadržinom *Sudbina žene, Kriza seksualne etike, Eseji i studije o feminizmu, Feminizam u modernoj književnosti* i romana *Jedno dopisivanje*, Ksenija Atanasijević je dala, problemski i analitički, intelektualni portret jedne od najznačajnijih feministkinja sa ovih prostora.

*

Prvi eksplicitni zahtevi modernog evropskog feminizma artikulirani su u doba Francuske revolucije 1789. godine, ali ne kao deo *mainstream*-a istorijskih događanja u kojima su masovno učestvovala i žene, nego na njihovoj margini. Slavna parola "*liberté, fraternité, égalité*", nije uključivala žene. Književnica feministkinja Oлимп de Guž piše *Deklaraciju o pravima žene i građanke* kao odgovor na *Deklaraciju o pravima čoveka i građanina*. Njena rečenica "Budući da žene imaju pravo na giljotinu, treba takođe da imaju pravo da izraze mišljenje", bukvalno ju je koštala glave. Giljotinirana je 3. decembra 1793. godine, jer je "napustila brigu o domaćinstvu" i "zaboravila na vrline koje priliče njenom polu", što je za javnost bilo legitimno objašnjenje počinjenog zločina.

Žensko pitanje ulazi u idejne i političke tokove Srbije sedamdesetih godina

19. veka. Među onima koji su uvodili feminističke ideje kod nas, jedno od najistaknutijih mesta pripada Svetozaru Markoviću i njegovim sledbenicama i sledbenicima. Međutim, iako su se feminističke ideje javile u Srbiji još u drugoj polovini devetnaestog veka, položaj spske žene sporo se menjao. "Osim izuzetaka, ni javno mnjenje, pa ni same žene nisu mogle usvojiti revolucionarne ideje feminizma. Porodica je u nas bila u većini konzervativna, kulturno društvo se tek stvaralo i prirodno je što taj pokret nije našao jačeg odziva."¹ Posle Prvog svetskog rata, usled niza socijalnih, političkih i ekonomskih razloga, žensko pitanje dobija na važnosti. U tekstu "Žensko pitanje danas" *Radničke novine*² ističu: "Danas se žensko pitanje neodoljivo nameće i traži svoje rešenje... Ono se danas svodi na jedno: žena je u toku svetskoga rata pokazala da je isto tako sposobna da dela u privrednom i javnom životu kao i čovek."

Kao retko koji filozof u našoj sredini, Ksenija Atanasijević je svoju misao konkretizovala u živom dijalogu sa svojim vremenom. Delila je mišljenje Šarla Furijea, da se napredak jednog društva može proceniti prema položaju žene. U tekstu "Nekoliko feminističkih rasmatranja" iz 1929. godine, opširno govori o shvatanju žene kod Srba, koje je postalo gotovo konstanta mentaliteta. Prema tom shvatanju "svaka vrednost ženinih duševnih i duhovnih obdarenosti ostaje u najboljem slučaju, jako problematična; jedino što na ženi ne treba stavljati u sumnju jeste njena sposobnost da radi za jednoga čoveka ili za više ljudi, i da se, pred njima, izgubi kao ličnost koja bi imala prava na samostalnost i nezavisnost. Kao da je, po ovoj koncepciji, žena predodređena da ne izađe nikad iz podčinjenosti i zapostavljenosti, i kao da ona čini prestup kad u sebi gleda biće koje sme da ostvaruje sebe. Psihološki je zanimljivo da shodno ovakvim idejama ne postupaju samo oni koji ih otvoreno propovedaju, nego da ih se, po instinktu, drže i ljudi nesvesni toga da one za njih važe. Otuda nailazimo na česte primere da sa našom ženom postupaju kao sa, po normalnome poretku stvari, nižim bićem i ljudi koji ne razvijaju teorije da je zaista tako, i koji se nikad nisu ni zapitali je li uistinu tako."

Kao stalna članica upravnog odbora i potpredsednica beogradske feminističke organizacije *Ženski pokret*, osnovane 1919. godine, Ksenija Atanasijević je aktivno učestvovala u njegovom radu, zalažući se člancima, predavanjima i polemikama da jugoslovenske žene dobiju ista prava kao i muškarci.

1 Ljubica Marković, "Počeci feminizma u Srbiji", *Ženski pokret*, novembar–decembar, 1933, str. 114.

2 "Žensko pitanje danas", *Radničke novine*, 8. 12. 1918.

U časopisu istog naziva, objavila je niz tekstova u kojima se iznose i obrađuju konkretni zahtevi feministkinja i raspravljaju tekuća aktuelna pitanja. Ovi tekstovi jesu značajan i zanimljiv izvor za jednu istoriju žena na ovim prostorima.

Jedna od bitnih aktuelnih tema kojima se Ksenija Atanasijević kao aktivistkinja Ženskog pokreta bavila jeste: kako da naše žene osvoje politička prava. O tom pitanju ona je napisala više priloga, ističući, s mnogo optimizma, da je zadobijanje političkih prava preduslov za sticanje i mnogih drugih prava. U tekstu "Položaj žene u našem javnom životu" iz 1928. godine, konstatuje: "Žene naše države lišene su političkih prava, a tako im je oduzeto najefikasnije sredstvo da svoje stanje racionalno poprave". Zato je "najneophodnija potreba raditi, smišljeno i sigurno, na osvajanju političkih prava, jer tek kad se do njih dođe, biće moguće postaviti na temeljnu osnovu ceo moderni problem feminizma, koji je u sadašnjosti nemoguće obići, zbog sve složenijih kulturnih i društvenih prilika. Tek kad žene uđu u politički život, i kad ga svojim nekorumpiranim i pravoumnim shvatanjima osveže i učine čovečnijim, biće one u stanju da ravnopravno zauzmu sva zvanja na koja budu bile spremne. Tada će moći da izrade sebi i jednaku nagradu koju imaju muškarci za jednaki rad, i onda tek moći će da se isprave mnoge monstruoze nepravde...". Godine 1926. u tekstu "O potrebi borbrnosti žena u politici" Ksenija Atanasijević osuđuje "neetičku pasivnost" žena, ali zahteva autonomnost ženskih političkih organizacija. Beogradski Ženski pokret organizovao je o tom pitanju predavanja i diskusije, jer se tada, među našim feministkinjama, veoma živo debatovalo o osnivanju jedne Ženske stranke. Ksenija Atanasijević kritički govori o političkim strankama kojima dominiraju muškarci. "Istina je da naše žene nikako ne treba i ne smeju da uđu u naše stranke, koje su većinom lokalne, uske i bez humanih vidika. A naši političari možda zato izlaze dosta pomirljivo na susret feminističkim zahtevima što očekuju da im žene, kao žive i neistrošene snage, osveže stranke. Nesumnjivo je da bi svesne žene mogle samo koristiti stranci kojoj priđu. Možda bi one čak postigle da se ekskluzivni i nepomirljivi karakter partija donekle ublaži i oplemeni. Može biti da bi mogle i da u nekoliko moderniziraju njihove programe, vodeći ih širim i moralnijim smerovima. U svakom slučaju, prosvetlene žene bi samo podigle stranke gde uđu, ali bi one, tim ulaskom, svome produbljenome političkome programu donele samo štete. Zato politička grupa žena mora biti koncentrisana, kompaktna i drugačija od političkih grupa ljudi. Da bi mogla delati bolje i prosvetljenije nego stare političke stranke, da bi mogla ostvariti visoki etički i socijalni ideal koga mora imati u svome temelju, stranka žena ne sme ličiti na naše političke

organizacije ni po sredstvima, ni po ciljevima.

Ali sranka žena mora biti borbena... žene ne smeju biti u politici krotko strpljive. Stara je istina da se dobro stanje mira ne postiže samim pacifizmom. Si vis pacem, para bellum. Zato uvek gde po sebi najubedljiviji argument rada ostane nemoćan, žene moraju biti spremne da ga borbom potkrepe."

U tekstu "Feministički pokret i njegove vođe", razmatrajući "zašto su žene u pojedinim zemljama došle do mnogih položaja i prava, a zašto su u drugim zemljama ostale i dalje u podređenom položaju", konstatuje: "Nisu za istinski napredak jednoga društva, za ostvarivanje socijalne pravde i snošljivijih odnosa u ljudskoj zajednici osnovne smetnje: ideologije, patrijarhalna ili moderna shvatanja, ni stariji ili savremeniji mentalitet, navike i naravi. Osnovne smetnje su laž, hipokrizija i depraviranost naravi". Jedan od glavnih razloga što su žene u nekim zemljama u pogledu osvojenih prava u gorem položaju nego u drugim jeste taj što su se "pokazale nedovoljno svesne i borbene, i što nisu imale dovoljno osećanja solidarnosti ni sposobnosti za beskompromisnu borbu". Osim toga, "kao i u svakom socijalnom pokretu, i ženskome je neophodno da bude vođen od osoba koje svoje lične interese zanemaruju radi opštih, i koje nesebično i iz ubeđenja delaju, gotove na svaku žrtvu, a ne radi toga da izvuku za sebe materijalnu ili drugu kakvu korist, i da, zahvaljujući svome hipokritskome stavu, osvoje kakvo unosno i istaknuto mesto u društvenoj hijerarhiji".

Ksenija Atanasijević je bila jedna od najistaknutijih i najdoslednijih pristalica pacifizma na ovim prostorima. Bila je veoma aktivna u feminističko-pacifističkim organizacijama Mala ženska antanta i u Komisiji za mir Internacionalne alijanse za žensko pravo glasa, koja je svoju konferenciju žena za mir i razoružanje održala, uz učešće velikog broja delegata i delegatkinja iz zemlje i inostranstva, 1931. godine u Beogradu.

*

Kad se feministički spisi Ksenije Atanasijević pogledaju u celini, kad se uzme u obzir njihova brojnost i raznovrsnost, može se reći da je njen doprinos pokretanju i razmatranju mnogih aspekata "ženskog pitanja" nemerljiv. Za nju je feminizam bio misao i praksa opštečovečanske emancipacije. I zato je ona toliko insistirala na etičkom zasnivanju feminizma i naglašavala da se visoki ciljevi feminističke ideologije mogu dosegnuti samo moralnim putevima. Imala je nepogrešiv smisao da među svim pokretima, idejama, strujanjima svoga doba prepozna one koji su emancipatorski, kao što je to i feminizam.

Tim potencijalom svoje misli i svoga angažmana Ksenija Atanasijević korespondira i sa današnjim vodećim feminističkim idejama.

Sticajem okolnosti Ksenijin život je protekao tako da se može uzeti kao primer tragičnosti ženske sudbine.³ Obdarena izuzetnim umnim sposobnostima, stvorila je originalan filozofski opus i time na najubedljiviji način opovrgla uvrežena shvatanja o inferiornosti, posebno intelektualnij inferiornosti, žene. Bila je prva žena koja je stekla titulu doktorke nauka na Beogradskom univerzitetu, prva žena docentkinja, prva žena izabrana za vanrednu profesorku. Ali, njen uspeh je izazvao snažnu reakciju mizoginično nastrojene univerzitetske sredine, tako da je Ksenija, najviše zbog toga što je bila žena, doživela da bude, posle jedne perfidne i dugotrajne kampanje, udaljena sa univerziteta. I ona sama je postala žrtva ne samo patrijarhalnih predrasuda o ženi, nego i "divljaštava koja se namenjuju ženi, oglašenoj za količinu koju treba zanemariti, a, ako se to ne može koju treba uništiti", kako gorko zapaža 1929. godine, u tekstu "Nekoliko feminističkih rasmatranja". Ostala je bez katedre, zaposlenja, redovnih prihoda, ali ni u jednom trenutku nije se pokolebala, već je nastavila da radi, da se, idući za svojom stvaralačkom vokacijom, bavi filozofijom, izgradi svoje filozofsko učenje, i, time, uprkos svemu, odigra značajnu ulogu u razvoju srpske filozofije u dvadesetom veku. I svojim životom, i svojim delom i radom, takođe, svojim feminističkim tekstovima i aktivnostima ispisala je jednu od najlepših stranica u povesti žena na ovim prostorima. Bila je svesna i težine borbe koju je vodila, i važnosti onoga što je postigla u toj neravnopravnoj i mučnoj borbi, i znala je da to nije bilo i neće biti uzalud, i da nije važno samo u njenom životu. Pred kraj života, kada je pisala svoju kraću autobiografiju, mogla je da konstatuje, s neskrivenim ponosom, da je "prokrčila put budućim ženama univerzitetskim nastavnicama", i da mirne savesti kaže sebi: "*Feci quod pótui, fáciant meliora poténtes*".

3 Vid. Ljiljana Vuletić, *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Izdanje autorke. Beograd, 2005.

I TEORIJSKE OSNOVE FEMINIZMA

Etička podloga feminizma

Formiran oprezno, sporo, među svesnim ženama raznih naroda, razvijan usporeno, u posebnim udruženjima, nepovezanim među sobom, po nekad kompromitovan preteranostima i izgredima, na kojem je stavljena etiketa borbe za prava žene, feminizam predstavlja danas jednu tesnu celinu, jednu jaku vezu ujedinjenja i udruživanja svih pojedinačnih izvojevanih težnja za oslobođenje žene. Može se reći da su u sadašnjosti osnove ideologije feminizma jasno ocrtane, i da je delatnost feminizma pravilno orijentisana ka zadobijanju neospornih prava žene, i osiguravanju neophodnih uslova za život ne samo žene, nego, posredno i čitavih naroda. Tako je pokret žena da podignu svoj položaj u društvu i državi, sad kompaktan i temeljan, i sa njime se mora računati kao sa jednom značajnom i izrađenom činjenicom.

Na duboko moralnim temeljima nazidani su feministički zahtevi i težnje. U tome smislu može se s pravom reći da je feminizam jedan eminentno idealistički pravac. Polazna tačka njegova jeste verovanje u neprikosновенost ličnosti, u njeno apsolutno pravo na slobodu i obezbeđenje svih potreba za njeno razvijanje. Iz toga izlazi, kao nužna logička posledica, pobijanje, teorisko i praktično, grube apsurdnosti ukorenjenoga verovanja da jedan pol ima, po samoj prirodi, preimućstvo nad drugim polom. Tu su apsurdnost žene gorko osetile, sa svim složenim posledicama što su iz toga proizlazile, i izazivale zapostavljanje žene u opšte, i, posebno, žene kao majke, i remetile normalni razvoj detetu i čitavim mladim naraštajima. Metode vladanja čovekovog u porodici pokazale su se problematične, kao i sve metode nasilja; otuda je došao do izraza zahtev da žena mora biti potpuno ravnopravan član porodice, jer je na njoj direktiva za stvaranjem duhovno i telesno krepkoga podmlatka. Ali metoda isključivog vladanja čovekovog u socijalnom i državnom životu pokazala se, isto tako, nedovoljnom. Time što je iz stvaranja za društvo i državu bio isključen čitav jedan, svakako duševniji i osetljiviji rod, ostao je neiskorišćen veliki jedan deo snage čovečanstva. A kao rezultati rada ljudi stvorene su socijalne nepravde i necelishodnosti svih vrsta, i ružna politička trvenja i njeni, na žalost, skoro poglavito amoralni pravci. Opet se osetila potreba da se društveni i politički život ispuni boljim težnjama i strujama koje će imati više moralne vrednosti i sigurnog altruističkog oslonca. Prirodno je da se za ostvarenja toga morala uzeti u obzir ona zanemarena stvaralačka snaga, — snaga žena.

To je bilo neophodno u toliko pre, što su žene došle do izrazitije svesti nego

ljudi o potrebi poboljšanja čitavog kulturnoga života. Naime žene su ispunile svoje feminističke programe visoko čovečnim ciljevima: ostvarivanjem slobode individuuma koji je, kao takav, svet, zaštitom žene u svim njenim funkcijama, osiguravanjem bezizuzetno svakoga deteta, uvođenjem pacifizma, na mesto političkih konflikata krvavih posledica, jednom reči, moralnim osvežavanjem, podizanjem i preporodom nivoa društva i svih njegovih odnosa. Zacelo jedan program koji služi na čast ženama. Ne svima, razume se, — jer najveća prepreka oslobođenju žena dolazi od neprobuđenih žena, od onih koje su indiferentne prema podizanju sopstvenog duha i položaja. Ne ni onima što u pouzdano krepljenje feminizma unose pometnje iz suviše egoističnosti, iz nesposobnosti da zanemare sebe radi ideje (one, u isto doba, svojim postupcima daju neprijateljima feminizma u ruke argumenat, da su žene nesposobne za saglasnu delatnost, i, kao takve, nezrele za jedan tako ozbiljan rad kao što je onaj koga su preduzele). Ali, nesumnjivo, velika i večna zasluga pripada energičnim i smopregornim pionerkama za stvaranje jednoga boljega društva i nezavisnije ličnosti nego što su oni u sadašnjosti. Te žene — borci izgradile su sadržinu svoga rada, realizirale jedan deo njen, upravljen, većinom, humanim i socijalnim smerovima, i pripremile sve da ostvare (u zemljama gde već nije ostvaren) i drugi, veći deo, u koji, pre svega, spada sa teškom borbom skopčano zadobijanje političkih prava. U svemu tome, pokazale su one veći etički smisao i sigurniju sposobnost za jednu čovečnu orijentaciju nego ljudi. Načini koje su žene upotrebljavale za ostvarivanje svojih težnji bili su ispravni, često i izvrsni, zbog toga što se eminentni zadatak istinskoga podizanja društva i života ne može realizirati ni jednom metodom sumnjive etičnosti.

Iz ovih teoriskih rasmatranja bilo bi naivno izvesti zaključak da se celo čovečanstvo sastoji iz dva roda, od kojih je jedan jednostavno crn, a drugi jednostavno beo. U istini oba roda obdarena su skoro podjednakim etičkim mogućnostima. Ali fakt je da žene, kao osetljivije i utančanije, pre umeju da postanu svesne tih mogućnosti, da ih podstaknu i održe kao jednu aktivnu moć. U vezi s time, pokret najprobuđenijih među ženama svih naroda, duboko ozbiljan i po suštini, i po zamahu, postavljen je na besprekorno moralne principe, i upućen je moralnim putevima svome velikome etičkome cilju, potpunome oslobođenju ženine ličnosti, a, preko toga, omogućavanju plemenitijih i normalnijih uslova za orijentaciju svakog ljudskog individuuma.

(Ženski pokret, Beograd, 1. mart 1927, str. 1)

Nekoliko feminističkih rasmatranja

Ni u kulturnim evropskim i američkim državama nije moglo da se izvede bez teškoća, često velikih, izgrađivanje temelja feminizma. I tamo je bilo naporno privoditi u stvarnost jedno po jedno od onih, etički i socijalno blagotvornih, načela o osiguravanju nepritešljenoga života žene u porodici, društvu i državi. I tamo su feminiskinje koje su bile najsvesnije potrebe i prava žena morale često da se odreknu ličnoga spokojstva, i da žrtvuju sebe u borbi gde su ih čekali mnogi udarci i potresi. U toj borbi, one su sporo uspevale da prvo zaljuljaju, a posle i obore one, mestimično jedva prodorne, zastranjenosti o ženi kao stvoru koji ima da bez pobune primi sve napore i zahteve što na njega stave ljudi, kao odlikovani i izvrsni deo čovečanstva. Zahvaljujući samozaboravnom i upornom radu na ostvarivanju humanih, socijalnih i političkih smerova žene od strane velikog broja heroja i fanatika feminizma, radu koji je bio osnažen i strpljivim, ali vrlo efikasnim podržavanjem mnogih drugih savesnih ali manje istaknutih žena, došlo je se, posle dugoga vremena, na mnogim kulturnim stranama, do sitnijih ili krupnijih poboljšavanja, ili i do radikalno pravičnog unapređenja položaja žene kao ljudskog individuuma i kao člana svih oblika ljudske zajednice. Ima, danas, država gde je žena ravnopravni saradnik čovekov, a ima ih gde njen položaj još nije do kraja rasvetljen, ali gde se tome nezaustavno ide. Ali, pored toga, postoji, na žalost, u današnje doba i veliki broj naroda gde je žena još uvek stvor izrazito podčinjen čovekovim prohtevima i samovolji. Tempo kojim se šire načela čovečnosti, kao da je na više mesta i u sadašnjici potisnut onim, dugim godinama prenošenim, izopačenim pogledima o čovekovoju intelektualnoj nadmoći nad ženom, pogledima koji su se skoro skamenili, i postali tradicija i navika.

Ove jeseni proslavio je desetogodišnjicu svoga postojanja i rada Ženski Pokret, organizacija žena koja je, nesumnjivo, povukla jednu časnu i određenu brazdu svoje delatnosti, zabeležila nekoliko nesumnjivih pobeda, i, najglavnije, snažno zatalasala svest naših žena. Znatan broj feminiskinja, prikupljenih oko Ženskoga Pokreta, rade na prosvetivanju i unapređenju žene sa najboljim etičkim smislom i sa dubokim poznavanjem složenoga problema koga treba da reše. Danas Ženski Pokret ima već jednu obrađenu ideologiju feminizma i utvrđene metode svoga rada, pune takta i smišljenosti; isto tako, on se stalno približava praktičnom realisanju celoga svoga zamršenoga programa.

Ali ne samo i isključivo za naše izrađene feminiskinje, nego bi se moglo reći, bez opasnosti preterivanja, da naše žene, uglavnom, pokazuju relativno razvijen smisao za pravilno razrešenje svoga pitanja, i pored trenutnih ličnih razmimoilaženja i netrpeljivosti, i pored strela koje zabadaju katkad u sopstveno meso. Neosporno je da se, sve više, razdanjavaju pojmovi o ličnim neizbežnim potrebama među širokim slojevima žena kod nas. Zato ne treba biti optimist pa predvideti da će, u ne vrlo udaljenoj budućnosti, pasti i ona teška prepreka oslobođenju žena što dolazi od pasivnosti i ravnodušnosti prema sopstvenome stanju neprobuđenih između njih, kao i od njihovoga neinteresovanja za akcije koje treba da im podignu duh i unaprede život.

Pored usporavanja koje kod nas same žene unose u poboljšavanje svoga života, ima i drugih, mučnijih, za koje su one neodgovorne. Izgleda da glavna od teškoća iz ove druge kategorije proizlazi od jednoga posebnoga shvatanja o ženi, dosta često sretanoga i ispoljavanoga u našoj sredini. Ovo shvatanje, uglavnom, vodi poreklo od mentaliteta Turaka, iz doba kad su oni držali Srbiju pod obručem svoje vlasti, — a on je bio drukčiji nego što ga imaju današnji Turci koji pokazuju simpatije za feminizam. Po tome stanovištu koje su Srbi, sasvim prirodno, u svakidašnjem dodiru prihvatili i nasledili od starih Turaka, svaka vrednost ženinih duševnih i duhovnih obdarenosti ostaje, u najboljem slučaju, jako problematična; jedino što na ženi ne treba stavljati u sumnju jeste njena sposobnost da radi za jednoga čoveka ili za više ljudi, i da se, pred njima, izgubi kao ličnost koja bi imala prava na samostalnost i nezavisnost. Kao da je, po ovoj koncepciji, žena predodređena da ne izađe nikad iz potčinjenosti i zapostavljenosti, i kao da ona čini prestup kad u sebi gleda biće koje sme da ostvaruje sebe. Psihološki je zanimljivo da shodno ovakvim idejama ne postupaju samo oni koji ih otvoreno propovedaju, nego da ih se, po instinktu, drže i ljudi nesvesni toga da one za njih važe. Otuda nailazimo na česte primere da sa našom ženom postupaju kao sa, po normalnome poretku stvari, nižim bićem i ljudi koji ne razvijaju teorije da je zaista tako, i koji se nikad nisu ni zapitali je li uistini tako. Kao da se, kod nekih ljudi, spontano javi pobuna, čim žena potvrdi kakvu svoju sposobnost. Jedna gospođa, puna životnoga iskustva, pričala mi je da ju je, kad je sa jednog ispita u osnovnoj školi donela kući knjigu, počeo, od besa, da udara pesnicom u leđa njen nešto stariji brat koji se sa ispita vratio bez knjige. Ovo je jedan od mnogih karakterističnih slučajeva da čovek, još od početka svoga razvitka, gleda u sebi biće visoko uzdignuto nad ženom, a da prima kao ličnu uvredu sve što ne ide u potvrdu toj njegovoj samouverenosti. Ali ne samo da je žena kod nas trpela od reakcije ljudi onda kad je bila odlikovana više od njih, nego se njoj, katkad, upisivala u

greh sama njena delatnost, onda kad za nju nije dobijala ni izdaleka ona priznanja što su se davala svakome od njenih neradnih drugova na istome poslu. Ima neverovatnih primera kroz kakve je sve istorije bila, katkad, žena kod nas osuđena da prođe, u svojoj karijeri, primera pred kojima bi svaki kulturni čovek ostao u velikoj nedoumici.

Da, za čas, ostavimo na stranu sve druge motive sukoba između radnika u istoj oblasti: netrpeljivost, surevnjivost, pakost, zavist. I ako su svi ovi motivi dolazili u obzir, — i još kako, — u pitanju o kome govorimo, mi sad fiksiramo, pre svega, čvrsto uverenje mnogih naših ljudi da žena, kao takva, nikad ne može biti što su oni. Ne moraju oni da se trude oko toga da ovo verovanje održe; ono im je doista iskreno u duši. I kad su ostajali pred očiglednošću da ima izražaja ženinih snaga čiji se značaj ne može pobiti, i onda je još nisu primali, nego su pribegavali sredstvima, nedostupnim civilizovanome čoveku, samo da to pobiju, ne toliko pred drugima, koliko pred sobom. A kad se sa ovim udruže još i maločas pomenute pobude, onda je sasvim razumljivo što bi bilo lako izvodljivo registrovati nasrtanja na delatnost naših žena, datih u vidu tako razbešljenih podmetanja i neuljudnih "kritika", da bi oni, zacelo, bili neobičnija pojava i za centralnu Afriku.

Kad se osvrnemo na sve oblike obesvećenja i unižavanja aktivnosti i ličnosti ženine, učini nam se da će za naše prilike ostati uvek neosvojni ideal privođenje u delo onoga visoko moralnoga stava feminizma da je ličnost svakog ljudskog individuumu sveta i neprikosnovena, i da sa čovekom i ženom, kao sa ravnopravnim članovima društva, treba postupati na isti način i procenjivati ih istim merilom. Tada bismo se, čini nam se, zadovoljili i onim, principijelno za svaku feminiskinju nepodnošljivim izgledom, da se sa ženom postupa kao sa damom, jer bi je jedna ritterska nastrojenost od strane ljudi sačuvala bar svih onih neumerenih, a potpuno besmislenih otkidanja lične energije, i trošenja nerava, duše i zdravlja, na koje je osuđena za sve vreme dok se vidi i čuje u našoj sredini. Od dva zla bira se uvek manje, a — kad već ne postoji mogućnost da se u ženi gleda biće jednako čoveku, — onda je doista prihvatljivije primiti pažnju koja se ukazuje ženi, shvaćenoj kao dami, nego dočekivati divljaštva koja se namenjuju ženi, oglašenoj za količinu koju treba zanemariti, a, ako se to ne može, onda koju treba uništiti. Ali, razume se, takve misli mogu samo trenutno da se zatalasaju u svesti prave feminiskinje. Ona se, neizbežno, vraća na svoju neizmenjivu tačku gledišta, i za nju, i dalje rasipa sebe.

Srećom, — jer treba uzeti u obzir celokupno stanje stvari o kojoj govorimo,

— razvoj feminizma kod nas bio je potpomognut i saradnjom prosvetanih i istinski kulturnih ljudi, bez čije pomoći naše feminiskinje ne bi mogle da osvoje sve one uspehe na koje su sa pravom ponosne. Po pravilu ima uvek i svuda više nesvesnih nego umnih ljudi, ali ovi poslednji jedini omogućavaju dostojanstvo čoveka kao “krune stvaranja”, i udubljuju ono malo etičke podloge bez koje se, uopšte, ne bi moglo izdržati u ovome životu. Blagorodni ljudi podržavaju sve što je pozitivno i konstruktivno u društvu, pa, po tome, i feminizam koji, shodno osnovnim principima čovečnosti, zahteva da se iz saradnje na unapređenju života ne potiskuje neprestano ona polovina ljudskog roda koja njegovo postojanje omogućava i održava. Žene u nas koje su dosad umele da se odupru svim zlim dejstvima, i koje nisu odstupale ni pred najbezobzirnijim proganjanjima, znaće i dalje, oslobođene na ljude, svoje pomagače i savetnike, da rade na unapređivanju svoje ličnosti, na oslobođenju sopstvenoga unutrašnjega života i na obezbeđenju svoga položaja u društvu. One su, doista, potpuno dorasle za to da prinesu svoje živote svetlome cilju koga su svesno izabrale. Duga je lista njihovih predhodnica koje su umele da zapostave sebe radi višega cilja, i koje su ne-sebično žrtvovalе sebe bez naknade, i stvarale pod šibom udaraca. Daće našim najboljim, često teško izrazbijanim feminiskinjama, dovoljno moći da podignu temelje jednoga etičnijeg i pravičnijeg života zračna i spasonosna vera koja čvrsto živi u njima, da nikakve predrasude, nikakve destruktivne snage i nikakva podmukla snovanja neće biti u stanju da zadrže odmotaвање istorijske nužnosti koja donosi sobom evoluciju svih izražaja života i svih bića u njemu.

(*Život i rad*, Beograd, novembar 1929, str. 801–804)

Rasmatranja o feminizmu

Oko svih neprečišćenih pojmova stvaraju se nepotrebna govorenja i neplodna raspravljanja. Jasni pojmovi nameću se snagom istine onome ko raspolaže čulom za istinu. Iako razvoj logičkoga mišljenja ne pada ujedno sa događanjima stvarnosti, nesumnjivo je da bi realnost mogla da potraži svoj ideološki regulator u oblasti logike. S druge strane, realnost bi morala da se saobrazi izvesnim etičkim normama, ako bi trebalo računati sa njenom moralnom održljivošću.

Feminizam je jedan od onih pojmova povodom kojih se potrošilo vrlo mnogo izlišnih i nepriličnih reči, izgovorenih i napisanih, obično, u žučnom ili deklamatorskom tonu. A on je sasvim jednostavan, i po svom poreklu, i po svojoj suštini. Neotklonljivi i nezaustavni tok kulture doneo je sobom svest da žena, po svojim sposobnostima, obdarenostima, vrlinama i gresima, nije drukčija od muškarca; prema tome, da njene dužnosti, njena prava i čitava njena sudbina ne mogu i ne treba da budu posebno upućeni i orijentisani. Ali dugo je vremena bilo potrebno da protekne, dok se uspostavio izvestan paralelizam između teorijskog saznanja da je žena muškarcu ravnopravan član ljudskog roda i početka praktičnoga odavanja pravde ženi. Taj paralelizam dobijao je vrlo različite aspekte, u pojedinim zemljama. Neke zemlje ni danas još ne mogu da se pohvale velikom prosvেćenošću javnog mišljenja o ženi što u njima vlada.

Objašnjivo je što je u ovim poslednjima moguće da se još šire zabune, i da se postavlja čitava problematika oko onoga što je davno zadobilo obeležje neospornosti u kulturnim sredinama. Na primer, da se, sasvim ozbiljno, pretresa objekcija kako je ženin izlazak iz okvira kućevnoga rada uzrok teške ekonomske krize današnjice; preciznije rečeno, kako je ženina izvankućna zaposlenost jedan od važnih razloga koji izazivaju pojavu ogromnoga broja nezaposlenih radnika što u svetu raste iz dana u dan. Uzgred pominjemo da je ovakvo tvrđenje proizašlo iz jedne dosta česte kombinacije nepoznavanja dubokih i otsudnih razloga jedne stvari, i želje da se lične antipatije prebace na sociološki plan.

Povodom ove, i mnogobrojnih drugih sličnih primedaba koje se postavljaju zbog ženinog sve korenitijeg prosvеćivanja, zbog njene sve življe aktivnosti i sve šireg osvajanja prava, treba utvrditi nekoliko neospornosti, i razgraničiti izvesne dispartne stvari koje se često mešaju.

Očevidno je da je danas već neizvodljivo vratiti ženu u stanje sladunjave patrijarhalne uspavanosti u kome je osećala ugodnost nedovoljno svesnih stvorova. Neukusno je i naivno jadikovati za takvim stanjem, kao za izgubljenim rajem. Složenost modernoga života i njegov ubrzani ritam ne dopuštaju da čitava jedna polovina čovečanstva ostane zatvorena između četiri kućna zida. Žena mora da zakorači u životnu borbu, — htela to sama, ili ne. Sam tok našega vremena u kome se vrši unapređivanje i usavršavanje oblika postojanja, doneo je sobom neodržljivost starinskog, od tolikih ljudi oplakivanog tipa žene, u surovom i nimalo sentimentalnom životnom kovitlanju današnjice. Uzaludan je posao diskutovati neminovnosti; njih valja primati, i prema njima se opredeljavati.

Još je naivnije verovati i govoriti kako je žena, upućena na to da se sama o sebi stara, izgubila najbolji deo svojih specifičnih preimućstava. U istini, muškarac i žena, po prirodi ravnopravni predstavnici ljudskoga roda čija je sudbina krajnje ozbiljna i tragična, jesu sasvim slični u suštini svoga bića, i nose u sebi isto prokletstvo i iste izgledе za razrešenje i iskupljenje duše. Činjenica da su se danas, dobrim delom, izbrisale one veštački postavljene i održavane razlike između žene i čoveka koje, u krajnjoj liniji, vode poreklo od neoblađorodenih odredaba i doktrina izvesnih religija, — ta činjenica nije posledica nikakvog protivprirodnog postupanja, nego je, naprotiv, ishod trudnog i napornog razbijanja čitavih mnogovekovnih naslaga aberacija.

Tako stoje stvari, i poetski nastrojenim hvaliteljima starih vremena, kada je žena cvetala kao ljubavnica kakvoga istaknutoga čoveka, ili kao verenica Hristova, ne ostaje ništa drugo nego da se pomire sa proticanjem svih ovosvetskih fenomena. Danas su mogućnosti ženinoga razvoja dostigle ono bogatstvo koje je, do skora, bilo isključivi posed muškarca. Poznat je niz uspeha koje je dosad postigla i ostvarila žena, kao manuelna i intelektualna radnica, kao umetnica i stvarateljka. I jasno je da snažni nalet sve novih generacija žena, probuđenih i za sve tvrdoće životne borbe očeličenih, neće moći da potisne nijedna reakcionarna metoda više.

Drugo je pitanje koji će elementi ostati konstruktivni i od trajne vrednosti, između svih onih mnogobrojnih što se obrazuju u moćnoj pokrenutosti žena da dopru do punoga izražaja sebe. Da bi se došlo do pravilnoga odgovora na ovo pitanje, ne treba uzimati neko posebno merilo; ono što važi za delatnost i trudbenost ljudi, važiće i ovde. Sve osnovne pogreške u pretresanju ideologije feminizma sastoje se u pretpostavljanju da postoji izvesna psihološka i sociološka nesrodnost u opredeljenju čoveka i žene.

Možda te pogreške, u nekoliko, proizlaze iz nedovoljno razgovetnog formulisanja ideologije feminizma. Sem toga, dok su protivnici oslobođenja žene isticali osobine muškarca kao superiorne ženinama, dotle su feministkinje, pojmljivo, otišle u drugu krajnost, i idealizirale ženina svojstva, u nameri da jednu nepravdu isprave drugom. U stvari, početna i prvobitna istina jeste da su sve duhovne, duševne i društvene distinkcije između muškarca i žene nazidane na predrasudama, obmanama, pogrešnim gledanjima i zaključivanjima, i svim vrstama neistina. Žena je ljudski individuum, opterećen i odlikovan istom skalom nedostataka i vrlina kao muškarac, samo ti nedostaci i te vrline imaju kod nje, najčešće, mekše prelive i tonove nego kod muškarca, shodno njenoj fiziološkoj prirodi. Kad se pođe od ove istine, onda se poseduje sigurno stanovište sa koga je lako povući pregledne poteze o moralnom i socijalnom značaju feminističkog pokreta.

Analogno procenjivanju rada muškaraca, od ženinih delatnosti sadrže neospornu vrednost one koje proizlaze iz dobre i poštene volje, i koje nose na sebi odlike savesnosti i solidnosti. Ludačka trka za isticanjem ma čime, i ma po koju cenu, koja zaošjava mnoge žene; aktivnost radi toga da se zajazi ne-normalno nadošla ambicija; tobožnje altruističko postupanje u nameri da se sopstvena ličnost digne nad ostalima, i stavi u prvi plan; održavanje privida načelnog rukovođenja, onda kad se radi smo po ličnim interesima; — sva ta postupanja, i druga slična, ne služe na čast ženama, kao što ne služe na čast ni ljudima, i ni u koliko ne doprinose tome da se feminizmu osigura pravo opstanka. U sadašnjici otela je maha utakmica ambicija, koja je posela žene, kao i muškarce; ona, razume se, ne vodi oduhovljavanju života, ni istinskome progresu više kulture. Ali, srećom, od manije da gube dah u toj utakmici ne pate sve žene; ima ih koje, sa samopregornom istrajnošću, služe isključivo kakvom duhovnom, moralnom ili socijalnom principu. Doduše, one su malobrojnije; ali, iako je zlo daleko nadmoćnije nego dobro, i u ljudskome društvu, i u čitavoj vasseljeni, ipak razvejani komadići dobra, *i samo oni*, održavaju egzistenciju. Otuda i žene koje su daleke od svih majstorija reklama, demagogije i objavljivanja velikim zvonima svakoga sitnoga ličnoga postignuća, jesu nosioci pravoga feminističkoga pokreta i pretstavnice onoga što nije jednodnevno i trošno na njemu. A one druge, koje imaju uvek samo sebe u vidu, ne postupaju, u svakom slučaju, ništa gore nego muškarci, sa sličnim intencijama. I ovde se jasno ističe nepriličnost svakog etičkog odelivanja muškaraca od žena. Umesto njega, između muškaraca i žena, kao članova ljudskoga roda, podjednagog obima psihičkih mogućnosti, trba razaznavati one koji su budni za moral od onih koji su za njega slepi. Jer, *najglavnija i najbitnija jeste etička distinkcija između ljudi koja leži u samima njima. Posle nje, može da dođe u*

obzir još samo intelektualna razlika; nijedna više.

Kao kod muškaraca, i kod žena prednjače postojanom i nepokolebljivom vrednošću one koje nose moralni zakon u sebi, i koje su izuzete stvaralačkim sposobnostima. U isto vreme, one jedine stvarno doprinose razbijanju predubedenja o inferiornosti žene koje su održane još na izvesnim mestima, i kod izvesnih ličnosti oba pola. Svaka žena što predano i ispravno radi posao shodan svojim snagama, makako sitan i neznatan on izgledao, daje časnije svoj prilog feminizmu nego kakva "javna radnica" kojoj je borba za poboljšavanje položaja žene zgodan povod da se sama bolje čuje i vidi. A tvorevine genijalnih žena ostaju najnepobitniji protivrazlog svim skeptičkim teorijama o ženi. Safo je tako neosporno velika, i samom pregršti stihova što su se sačuvali od njene raskošne poezije, da i najžešći osporavači ženinih sposobnosti čine sa njome izuzetak. Niz veoma krupnih stvaranja žena izgleda čudno dug, kad se uzme u obzir pod kako su mučnim pritiscima, još do nedavno, one živele i razvijale se. Dovoljno poznata, ta stvaranja je nepotrebno navoditi. Danas postoji znatan broj žena, ozbiljnih kulturnih radnica, koje besprekorno obavljaju svoje dužnosti. Nije neznatniji ni broj umetnica svih vrsta i književnica. Među poslednjima, u prvom redu nalazi se Selma Lagerlef, čija književnost, sva od bele i prozračne severne fantazije, pretstavlja jedan dragoceni argument za feminizam. Sama Francuska raspolaže vrlo dugom listom savremenih pesnikinja i književnica. Među njima ima nekoliko čija dela, po duševnosti i produbljenosti, ne zaostaju za delima izvanredne Džordž Eliotove; iako, na žalost, najvećim tiražom i najzahvalnijom publikom i kritičarima mogu da se pohvale one što obrađuju pornografiju, kao proslavljena Koleta i izvikana Remonda Mašar. Ali, dejstvo ovih poslednjih biće kratkoga veka, jer su vrednosti trajne ne samo u oblasti čistog važenja, nego i u okviru našega života, uobručenog u formalne kategorije vremena i prostora.

Samo jedan pouzdan način postoji da žene konačno razbiju sve zaostale predrasude o svojoj prirodnoj predodređenosti, i da nepokolebljivo utemelje svoje oslobođenje, za sva vremena: to je da sve svoje snage što bolje usredsrede na strogo prečišćavanje svoje etičnosti i na svesno obdelavanje svoje duhovnosti. A nevažna su i namenjena zaboravu i sva obrazložavanja što protiv doraslosti žena za učestvovanje u javnome životu ističu antifeministi (među kojima ima i žena), i sva nepovezana i kompromisna delanja što, pod etiketom rada u korist feminizma, grozničavo vrše neke žene, vođene isključivo ličnim osvrtima i sebičnostima.

(Ženski pokret, Beograd, januar 1932, str. 2–4)

Altruističko dejstvo žene

Već u nekoliko mahova, kod mnogih kulturnih naroda, obhrvanih teškom ekonomskom krizom današnjice, a i kod nas, čula su se mišljenja, više ili manje energično izražavana i obrazložavana, da bi se finansijske nevolje znatno umanjile, kad bi se žena vratila isključivo kućnoj delatnosti. Ova shvatanja bila su živo pobijana od feminiskinja, i od nekih naprednih muškaraca, uverenih u nesumnjivost da se dalekosežne socijalne nepravde mogu ublažiti samo onda, kad se osigura puno pravo slobodnoga postojanja svakom svesnom ljudskom biću. Povodom toga, nameću se izvesna rasmatranja.

Daleko od toga da bi onemogućavanje ženama da javno rade moglo poboljšati, ma i najmanje, sudbonosno socijalno stanje sadašnjosti, — mnoga bi se materijalna, politička ili etička teškoća racionalnije rasvetlila i savladala, kada bi se inicijativi prosvetljenih i dobronamernih žena dalo više maha nego što se daje. Naime neosporno je da se opit sa sprovođenjem ideja žena — političara i državnika ne bi mogao svršiti nepomirljivom naoštrenošću naroda jednih prema drugima, i opštom opasnošću od ekonomskog kraha, — stanjem do koga je dovelo vođenje države skoro isključivo od strane ljudi. Ako se ne treba zanositi obmanom da su kod žena sva preimućstva, dodeljena ljudskom rodu, a kod muškarca sve negativnosti, i ako se mora priznati da mogućnosti i za dobro i za zlo postoje kod oba dela čovečanstva, — ne može se stavljati u sumnju da su žene, zbog svoje, prirodom dodeljene, razgranatije osećajnosti, samilosnije i altruističkije nastrojene, a, sledstveno, da su i pre određenije za izgladivanje razdora i omraza nego muškarci. U vezi sa ovim treba podvući površnost verovanja da tupost osećanja služi na korist unapređivanju razuma; naprotiv, dubina emocionalnosti tesno je spojena ne samo sa proširivanjem svesnosti, nego i sa dostizanjem dalekovidosti. Načelno govoreći, zato što žene poseduju mekšu dušu i duh obasjaniji toplinom nego ljudi, kod njih postoji i više izgleda da savladaju isključivo upravljanje prema prohtevima sopstvenoga egoizma, i da shvate istinu, — propovedanu od najdobrotvornijih religijskih i filozofskih predstavnika istoka i zapada, u raznim oblicima, i u raznovrsnim stilizacijama, — po kojoj svakom živom biću treba prilaziti sa saosećanjem i simpatijom. Pošto su žene, samim svojim opredeljenjem matera i vaspitačica ljudskoga roda, podobnije nego ljudi da savladaju samoživost, one bliže i neposrednije mogu da budu osvetljene vrhovnom etičkom neminovnošću, shodno

kojoj u svima bližnjima treba gledati stvorove srodne i slične sebi. A kad se ta nužnost jednom primi, u njenom sveobuhvatnom dobrotvornom smislu, otpašće, kao štetne zablude, sve namere i svi pokušaji da se klasnom mržnjom, separatističkim slepilom i nacionalističkom isključivošću i dalje truju staleži, plemena i narodi.

Dok su muškarcima pretežno upravljali državama, čovečanstvo nije izlazilo iz pomrčine sukobljavanja, omraza i gotovosti da se prolija krv. Ta činjenica stoji, u svojoj žalosnoj potpunosti, i nikakvo protivno dokazivanje nije u stanju da je izgladi ili poništi. Zato se nameće potreba da se i snage žena plodnije i mnogostrukije iskoriste za javni život. Pokušaj da se ženama pruži više političkoga maha i sociološke inicijative, ali i odgovornosti, ne bi, izvesno, u najgorem slučaju, i najpesimističkim merilom procenjuvan, ni u koliko pogoršao aktuelni poredak stvari. Zašto ga onda ne učiniti? Materijalno teško iznurenom, i psihološki i etički očajno razrivenom čovečanstvu, nužna je hitna pomoć. A ona mora početi od oplemenjivanja unutrašnjosti, koje će se kretati naporedo sa pravičnim preustrojtstvom postojećih prilika, gde će svim članovima društva biti zagantovana ekonomska bezbednost i individualna sloboda. Za to preduzeće, od najozbiljnijeg duhovnog i materijalnog domašaja, žene poseduju neosporne sposobnosti, do sad, samovlasnošću muškaraca, dovoljno neiskorišćene za usavršavanje života. Time je, u stvari, prema čitavom čovečanstvu činjen prestup, koji je bio često nesvestan, proizišao iz nanosa maloumnih tradicija, i, katkad, čudovišnih predrasuda, — ali koji je, često sproveden sa punom i žalosnom svesnošću.

U svojoj mučnoj evoluciji, kulturni svet došao je u krajnje kritično stanje. Slom je moguće izbeći samo ukroćivanjem egoizma, — u svim mnogobrojnim njegovim pojavama, — i opredeljivanjem za širokogrudost, pravičnost i samilost. Valja dopustiti ženama da dadu punu meru svojih priloga za to opredeljivanje. Jer njihovi prilozima, ni u kom slučaju, neće biti ni manji, ni kvalitativno neznatniji, od onih što su pružili altruisti između muškaraca, — u korist universalnog dobra.

(Jugoslovenska žena, Beograd, 21. maj 1932, str. 1)

Rasmatranje o vaspitanju žena

Problem vaspitanja nije ograničen isključivo na oblast pedagogije. On proizlazi iz spleta graničnih metafizičkih pitanja, a račva se po mnogim duhovnim područjima, — pre svega po onima morala i sociologije. Kad bi se strogo logički postupalo, osnovno pitanje koje bi ispitivač imao da reši, pre nego što bi pristupio odredbama norama vaspitanja, odnosilo bi se na slobodu volje. Trebalo bi prvo imati izrađeno gledište o tome, je li čovekova volja zavisna od motiva, i predodređena njima, ili je nezavisna, i u koliko. Razume se, ako se prihvati determinističko učenje, i ako se volja čovekova, bez ostatka, svode na uslovljenost motivima, onda, načelno i dosledno govoreći, uloga vaspitanja, nužnim načinom, postaje ništavna i nemoćna. Jer tada se smatra da čovek dolazi na svet sa neiskorenjivim osobinama koje se nikakvom vaspitačkom okretnošću ne mogu izgaditi, niti zameniti drugima. — Ako se, međutim, ljudskoj volji indeterministički pripiše sloboda opredeljivanja, onda sleduje da vaspitanje — razvijanjem i usavršavanjem svesti, i oblagorođavanjem duše, kod nedoraslog ljudskog individuuma, — ima moći da deluje u smislu poboljšavanja sklonosti što u njemu postoje. Još više, shodno indeterminističkome shvatanju, vaspitanje bi bilo u stanju da stvaralački unapređuje i bogati vaspitanikovu unutrašnjost, i u intelektualnome, i u etičkome smislu.

Valja naglasiti da se ravnanje prema teorijskoj razlici između determinističkoga i indeterminističkoga ubeđenja u praksi ne sprovodi dosledno; otuda i oni što veruju da je čovekova volja sputana, spoljnim i unutrašnjim uslovljenostima, ipak računaju sa vaspitnim metodama. Jer, doista, bilo bi krajnje poražavajuće da čovek, kruna stvaranja, otvoreno prizna kako je potpuno nesposoban ne samo da izmeni tok stvari u vaseljenu, nego i da usavrši i podigne bilo sebe, ili one koji su mu najbliži. Složenost modernoga života nameće čoveku zahtev da se temeljno osposobi za održavanje, razrađivanjem što većega broja svojih dispozicija. Otuda se svi fatalistički propisi i praktični saveti čine necelishodni danas, kad se u vaspitanju gleda sve sigurnije sredstvo za napredovanje, i u individualnom, i u socialnome smislu. U sadašnjici, čovek može apstraktno da pobija slobodu volje, — ali je on, silom nužnosti, ipak nagnan da dela, kao da veruje u njeno postojanje.

Slobodu volje uzimaju u vrlo ozbiljan obzir čak i oni koji pretpostavljaju da je kroz kosmos sproveden zakon karme, formulisan od hinduskih filozofa, i koji očekuju da čovek, u idućoj egzistenciji doživi nagrade i kazne zbog

onoga što je u ovome životu počinio. Iako doktrina o neotstupnom ostvarivanju karme znači, u stvari, priznanje nedoraslosti čovekove da se otrgne od neumitne metafizičke i etičke povezanosti uzroka i posledica, ona u slobodi volje gleda jedinu mogućnost da čovek ubrza karmički tok, i da spase sebe, pomoću prečišćavanja i usavršavanja sopstvene ličnosti.

Tako se i privrženici slobode volje, i protivnici njeni, u stvari slažu u tome, da ljude vaspitanjem treba popraviti i prosvetiti. I, shodno osnovnom čovekovome verovanju u moć i celishodnost vaspitanja, kroz sve vekove, počev od najudaljenijih, načini vaspitanja su se izgrađivali, doterivali i sabražavali potrebama raznih epoha, zemalja i naroda. Razume se da se u tome nije uvek išlo po pravoj, progresivnoj liniji; otuda istorija pedagogije sadrži, pored odeljaka punih izvrsnih, racionalnih metoda, i poglavlja ispunjena fantastičnim i izvanživotnim pretpostavkama. Ali neodržljiva shvatanja otpadala su, onemogućena sama sobom, u toku vremena, a svi u život primenljivi vaspitni elementi stupali su u nove povezanosti i kombinacije, shodno potrebama pojedinih vremena.

U čitavome toku razvića teorijske nauke o vaspitanju i praktičnih primena njenih, sve do poslednjih decenija XIX, i početka našeg veka, zapažamo uočljivo jednu nenormalnu činjenicu: da postoje dva načina i dva merila za vaspitanje muške i ženske dece. U muškim vaspitanicima, i u kući, i u školama, gledaju se bića koja treba pripremiti za samostalan život, i u kojima, zbog toga, valja što uspešnije razvijati urođena svojstva. Ženska deca, međutim, sve do poslednje pedesetine godina, smatraju se kao podčinjeni i zavisni deo čovečanstva; vaspitanje devojaka, prema tome, ima za cilj da od njih načini što bolje i što poslušnije stvorove muškaraca. Pri tome, smetao se sa uma prvobitni moralni princip, da je i žena ljudski individuum, koji, kao i muškarac ima prava na slobodno izražavanje i unapređivanje svoga bića. Da je žena ličnost u duhovnom, etičkom i socijalnom pogledu po prirodi potpuno ravna muškarcu, — ta nesumnjivost je, izgleda, nadmašavala moći svatanja ne samo prosečnih ljudi, nego i mnogih filozofa, pedagoga i pisaca koji su davali procene vrednosti polova, i, katkad, propisivali norme za njihovo obrazovanje. Bio bi dug posao navoditi sva njihova nepovoljna mišljenja o ženama: ona se protežu od poezije gruboga mizogina Hiponakta iz Efeza, ili Simonida sa Amorga, sve do patoloških izliva Šopenhauerovih ili do manijačkih utvara Strindbergova duha. Ali svi pisci ovoga smera zamenarili su činjenicu da je, od najdavnijih vremena, bilo žena genijalnosti jedne Safo, ili jedne Hipatije i da žena visokoga duha ima kroz svu istoriju čovečanstva, i pored najnepogodnijih prilika za njihovo stvaranje.

Ali sudovi istaknutih ženomrzaca razume se da su presudno doprinosili tome da se sve čvršće ukorenjuju već i inače raširene predrasude o zakržljaloj inteligenciji žene, — koju, tobože, posvedočava manja težina mozga od mozga muškarca, — zatim predrasuda o njenoj nedoraslosti da sama upravlja svojim životom, i o nužnosti da uvek ostane pod tutorstvom kakvo-ga muškarca. Tako su se, posle davnoga cvetanja ženine inicijative i vlasti u doba matrijarhata, u opticanju istorijskog vremena smenjivale razne epohe gde je žena, u jednome ili u drugome vidu, bila rob, zatočenik, ukras ili marijoneta svoga oca, muža ili onoga u čijoj je vlasti stajala. Vaspitanje ženino, bilo je, shodno ovome, sklopljeno tako, da se podčinjenost njena otpravnije i po sebi razumljivije zapečati; jedina svrha toga vaspitanja bila je, razume se, udaja. Mogli su se kadkad sresti i skladno sklopljeni brakovi, u koje su ulazile konservativno odgojene žene, — ali one su, i u tim slučajevima, tek po najređem izuzetku raspolagale samostalnošću. U velikoj većini slučajeva, žena je bila ograničena i u ispunjavanju svojih dužnosti majke; i prema deci imala je ona podređenu i sporednu ulogu, dok je otac, “glava porodice”, o svemu, pa i o deci, kazivao prvu i poslednju reč. Sa gledišta proteklih vremena moglo je biti i idiličnih momenata u ondašnjim brakovima kojima su, većinom samodržački, upravljali muževi: međutim te idile izgledaju vrlo nezavidne, sa prosvetljenijeg etičkog i socijalnog stanovišta današnjice, kad, posle Kantovoga kategoričkoga imperativa, u svakome ljudskom biću ima da se gleda smocij. Kao drugi vid ovakvih neravnopravnih i nepravdičnih odnosa između muškaraca i žena, pojavljivala se galanterija i zaštitnička uloga “jačeg pola” prema slabijem. Tako je stvoren, i u mnogim pojednostima izrađen, jedan lažni i namešteni stav gospode prema damama koje su mogle i da vladaju svojim udvaračima, iskorišćavanjem njihovih slabosti. U suštini, taj galantni odnos prema ženama još je neiskreniji i nemiliji od onoga prvobitnoga pobjedničkoga suprotstavljanja muškarca prema ženi, kao vlastitog svojini. Ali i jedan i drugi položaj duboko je unižavao ženu, kao svesni individuum, i izazivao je, kod mnogih razumnih i osetljivih među njima, intimno podnošene tragedije i mučeništva. Ibzen, u svojoj *Nori*, sa sugestivnom istinitošću dao je tip žene kojoj je, do gađenja dotužilo da bude muževljeva lutka. Zato ona mora da zadovolji svoju nepremostivu težnju da pođe u slobodu, i da u njoj nađe i ostvari sebe, — težnju tako jaku, da nju nije u stanju da potisne ni ljubav prema rođenoj deci.

Ali i pored divnih, junačkih izuzetaka žena — uzvišenih karaktera ili stvaralaca, ishod suviše dugog neetičkog stavljanja žene u pokroviteljsku ili tirsansku zavisnost od muškarca, donosio je kadkad degradiranje same njene psihičke i moralne suštine. Dugogodišnji štetni uticaji i naopaka poimanja,

koji su se taložili oko nje, oštetili su unutrašnjost prosečne žene. Jer kao da postoji jedna posebna nužnost: kad sve prilike i svi sticajevi idu na to da se neko učini gorim i nevrednijim nego što, po prirodi, jeste, on, na kraju, takav postaje. Nije dakle, nikakvo čudo što je žena prošlosti, svim okolnostima upućivana na to da poništi sebe, pred socijalno jačim muškarcem, gubila svaki oslonac, kad nije uspevala da se udajom veže za nekoga ko će se materijalno za nju starati, i psihički je voditi. Neosposobljena vaspitanjem da stoji sama na svojim nogama, i da znači, kao takva, svesnu jedinku, i korisnoga člana društva, devojka se, kad je ostajala neudata, po pravilu, postepeno ali sigurno, pretvarala u polu–žalosnu, a polu–smešnu figuru, koja kroz puste dane muklo nosi svoju životnu promašenost, i teretno pada svojoj okolini. Da bi takvu sudbinu izbegle, devojke, potpomognute roditeljima, trošile su sve svoje napore i svu svoju umešnost u to da ostvare jedini cilj svoga postojanja: da se udaju.

Socijani i ekonomski sklop današnjega života, sa njegovim novim uzorima, potrebama i nuždama, učinio je dalje neprimenljivim zastareli sistem vaspitanja devojaka, koji je svemoćno vladao toliko vremena. Pitanja modernoga života traže temeljno racionalna rešenja, i neizvodljivo je više silom održavati dotrajale stare zablude. Zahtev ostvarivanja opštečovečanskih prava menja relacije između pojedinih staleža; stanje čoveka mase poboljšava se, u svakome smislu. Pred neotklonljivim pokretom za socijalno obezbeđenje svih članova modernoga društva, nema više puta kojim bi se isključivala cela jedna polovina čovečanstva iz učestvovanja u javnome životu. Ideolozi feminizma, iako u početku tek najvećom mukom, ipak uspevaju da učine prihvatljivom istinu po kojoj je žena prirodom opredeljeni saradnik muškarca u svima njegovim poslovima, dužnostima, odgovornostima i pravima, jer, po prirodi, raspolaže istim duhovnim osobinama i odlikama kojima i on: njih samo treba vaspitanjem staviti u akciju. Zaslugom probuđenih feminiskinja — boraca za prava celoga njihova roda, žene počinju da učestvuju u mnogim oblastima izvankućevnoga života. To osvajanje novoga terena ide sa ogromno mnogo prepreka, koje još nisu konačno savladane u nekim zemljama — među njima je i naša. Ali odsudni korak učinjen je: od količine koja se sasvim zanemaruje, van četiri zida svoga doma, žena postaje faktor što se u javnome životu vidi i čuje. Sam napredni duh modernoga doba donosi sobom preinačenje sistema vaspitanja žena, — jer njih sad treba načiniti podobnima da same sebe održe u životnoj borbi, i da posluže društvu, prema svojim najbolje razvijenim snagama. — Da se prosvেćene žene sadašnjice, u surovosti svakodnevnoga sudaranja oko osvajanja socijalnih pozicija, često krvave, — to zna, do jada, svaka od njih, iz iskustva. Ali sva-

koj razumnoj ženi jasno je i to, da je i najmučnije potrebe, i najstupidnija ismevanja, radi održavanja svojih prava, dostojnije podnositi, nego pomiriti se sa isključenošću iz učestvovanja u izgrađivanju kulture.

Pored toga što položaj moderne borbene žene u ljudskoj zajednici nužno pretpostavlja ogromno trošenje njenih napora, pregalaštva i samopregorevanja, koje, kadkad, nadmašava prosečne moći jednoga borca, — postoji jedna ozbiljnija teškoća integralnom oslobođenju svih žena. Naime, dugovekovna podjarmljenost žena ostavila je atavizmom osetne tragove na njoj, — tragove koji su se tek kod istinski umnih od njih dali konačno izglediti. Jer nije dovoljno predrugojačiti prilike, pa namah postići unutrašnju izmenu ličnosti. Ta izmena događa se sporo i postepeno. Otuda danas sretamo žene koje samostalno zarađuju svoj hleb, i koje uspešno drže svoju profesiju, — a u duši se ipak grizu da će im život ostati besciljan, ako se ne udadu. Raspravlja se, i u našim danima, problem udaje žena sposobnih za samoodržanje, koja će biti spas iz njihovog tragičnog usamljeništvu. Ova primordijalna želja za udajom, po svaku cenu, nekih današnjih ekonomski oslobođenih devojaka, — želja slična onoj njihovih patrijarhalnih prama-tera, — ne proizilazi uvek iz materinskoga nagona. Ona češće dolazi od neispunjenosti duha sadržajima koji trajno zadobijaju interes, — jer profesionalni rad može i mehanički da se obavlja. A neiskorenjiva obmana tolikih žena svih doba ostaje, da je kakav ljubavni doživljaj jedini u stanju da pruži svežu boju i živi ritam inače monotonome životu. I izgledalo bi čudo od suvoće i nepoetičnosti onaj ko bi upozorio na istinu da su, — sa ređim izuzetcima istinitih, velikih simpatija — većina erotičnih zbivanja mehuri od sapunice, i da život, srećom, sadrži mnogo eminentnije i stvarnije vrednosti od varljivih i kratkovečnih ljubavnih istorija. I činilo bi se da suviše uproščava stvari onaj, ko bi izrazio da je brak etički i socijalno sankcionisan samo uspelo podignutom decom, ili dubokom i nepokolebljivom vezom razumevanja između supruga, — a da inače nema razloga opstanka. Doista, sva propovedanja da celibat treba pretpostaviti besmislenome braku, — i kad dolaze iz najduhovitijih glava — osuđena su na to da ostanu neprihvaćena. Erotičan nagon, pothranjivan duhovnom neokupiranošću, jači je od svih iskustava i od svih umovanja. Kad se radi o njemu, retko kad pomaže i sopstveno iskustvo, a tuđe nikad. Ali, kad je reč o nezavisnosti moderne žene, i o njenoj oprobanoj i dokazanoj borbenosti, nesumnjivo je da bi ove njene osobine stekle pouzdaniju ubedljivost, kad bi se oslonile na iskreno asimilirano saznanje o podjednako samostalnoj vrednosti postojanja svakog duhovno i etički ispravnog člana društva, kako muškog, tako i ženskog. Jer nije dosta što su žene, dobrim delom, izvojevale spoljašnju slobodu;

nužno je da se one i u duši osete kao izrađene ličnosti koje će se, prema svome sopstvenome nahođenju i izboru, ili udruživati sa muškarcima u veze braka, opravdane i u socijalnome, i u individualnome pogledu, ili će same, svojim radom, doprinostiti socijalnome napretku.

Blagotvorno bi bilo da vaspitanje metodično istre i izgadi sve tragove dalekih instinkata potčinjenosti žena, i da im ulije nepokolebljivu, dragocenu svest o neprikosновенosti svakog korisnog i ispravnog individualnog života. Svesnost ove vrste prekratila bi sve tragedije koje i danas besmisleno preživljuju neudate devojke, često i onda kad su sasvim spremne za život. Sem toga, istinsko upoznavanje i prihvatanje etičkog principa o dostojanstvu svake valjene ličnosti bezizuzetno, pružili bi mnogim ženama, koje trpe unižavanja svih vrsta, u nekim nemoguće održanim brakovima, dovoljno hrabrosti da izađu iz svojih očajnih situacija, i da same počnu krčenje životnog puta za sebe i svoju decu. Nesmelost žene da duboko poveruje u svoju samostalnu važnost, neobično pojačava javno mišljenje, koje uvek vidi nepotpunoga stvora u ženi, nenadovezanoi na muškarca. A van svake je sumnje da žene ne bi ostajale u zajednici sa muževima — mučiteljima, kad se ne bi bojale kritike i osude sveta. Zato pretpostavljaju da trpe stvari, nedostojne ljudskog bića, izgledu da izlože sebe šibi nedobronamernoga suda svojih bližnjih.

Pre kratkoga vremena, imali smo prilike da čujemo rezonovanje jedne ređe ograničene i nekulturne žene iz društva. Autoritativna, i zauzeta isključivo staranjem o svome izgledu, ona je rekla: "Čudna mi čuda ako žena ima svoju zaradu! Danas se to ne traži! Danas je glavno da žena bude dama!" Ova dirljivo naivna žena — koja, po nesreći, nije čak ni dama, — uspela je, živeći u našim grozničavim danima, da ne stekne ni najbleđu slutnju čak ni o ekonomskoj nuždi što goni žene da same sebe obezbeđuju. A navedeni slučaj nije jedini.

Pri svem tom, valja verovati da će dalji napredak kulture, i vaspitanje, shodno njemu, izgaditi sve zaostale zabludnosti žena, i otkriti im istinu da će one biti i bolje majke, i bolje supruge, i bolji članovi društva, ako postanu izrađene i prekaljene ličnosti, — nego ako ostanu nečije senke, i bolji ili gori podržavaoci. Jer svesnost i duhovna razbuđenost daju radnjama vrednost, — ne njihovo automatsko vršenje. A sve dok ljudski individuum ne bude sam u sebi nosio unutrašnju vrednost, nezavisnu od spoljnih sredstava podsticanja i upotpunjavanja, neće on postići svoju punu moralnu i socijalnu osposobljenost. Međutim, preče od svega, za neuništljivo formi-

ranje jednoga boljega društva, jeste da žene tu osposobljenost steknu, u što lepšem broju. A do nje, one će doći samo radikalnim odbacivanjem zabluda o sebi, i orijentisanjem prema istini, uvek u suštini nesravnjivo jačoj od svih privida i od svih pometnja.

(*Pregled, Sarajevo, mart 1935, str. 134–140*)

II ORGANIZOVANJE ŽENA U NAŠEM JAVNOM ŽIVOTU

O potrebi borbenosti žena u politici

U poslednje vreme najaktuelnije pitanje našega feminizma jeste da li treba tražiti da žena dobije pravo aktivnog učestvovanja u politici. Beogradski *Ženski Pokret* organizovao je predavanja i iscrpne diskusije o tome, i time učinio jedan zreo i dobro procenjeni korak. Jedino pravo feminističko udruženje u zemlji (zajedno sa društvima istoga imena po drugim glavnim varošima Jugoslavije), udruženje za koje se bez ikakvoga preterivanja može reći da se, sa mnogih strana mučno i teško ometano, samo probilo do manje–više prečišćenih principa za izgrađivanje jedne logički povezane ideologije što će biti adekvatni izraz svih potreba i svih prava žene, naš *Ženski Pokret* imaće isključivu zaslugu što će brzo doći kraj neetičkoj pasivnosti žene prema politici.

U organu *Ženskoga Pokreta* g–đica Alojza Štebi pokrenula je pitanje aktivnoga stupanja žene u politiku, i time izazvala sadašnju akciju u tome pravcu. Zatim je g–đa Pravda Ristić, na istome mestu, postavila osnovne konture jedne široke i napredne koncepcije po kojoj se žene ne smeju priključivati postojećim partijama, jer su one nesavremene i zastarele, nego se moraju pojaviti u politici kao jedna dobro organizovana grupa koja će raditi, u mesto da se bori.

Visoko čovečanski interes koji je vodio g–đu Ristić eminentan je, ali njen predlog može da se primi samo kao krajnji cilj celokupne političke akcije žena, a ne kao polazna tačka. Istina je da žene nikako ne treba i ne smeju da uđu u naše stranke, koje su većinom lokalne, uske i bez humanih vidika. A naši političari možda zato izlaze dosta pomirljivo na susret feminističkim zahtevima što očekuju da im žene, kao žive i neistrošene snage, osveže stranke. Nesumnjivo je da bi svesne žene mogle samo koristiti stranci kojoj priđu. Možda bi one čak postigle da se ekskluzivni i nepomirljivi karakter partija donekle ublaži i oplemeni. Može biti da bi mogle i da u nekoliko moderniziraju njihove programe, vodeći ih širim i moralnijim smerovima. U svakom slučaju, prosvেćene žene bi samo podigle stranke gde uđu, ali bi one, tim ulaskom, svome produbljenome političkome programu donele samo štete. Zato politička grupa žena mora biti koncentrisana, kompaktna i *drukčija od političkih grupa ljudi*. Da bi mogla delati bolje i prosvetljenije nego stare političke stranke, da bi mogla ostvariti visoki etički i socijalni ideal koga mora imati u svome temelju, stranka žena ne sme ličiti na naše političke organizacije ni po sredstvima, ni po ciljevima.

Ali stranka žena mora biti borbena. Lepo se prima, sa jednoga višeg moralnog stanovišta stav da treba pokušati dostizanje svojih prava radom, a ne borbom. No teorijski besprekoran, ovaj stav, praktično primenjen, izvesno bi veoma usporio dolaženje žena do njihovih političkih prava. U opšte, proces realizovanja svega onoga što žene budu stavile na svoj program kulturnoga i etičkoga unapređivanja zemlje izvršio bi se daleko sporije, ako bi one samo radile, u mesto da istovremeno rade i bore se. Jednostavno pomirljiva akcija feminiskinja u politici povukla bi za sobom dva puta veći rad za dva puta manje rezultate nego jedna odlučna i časna borbena metoda. Kad ovo pišemo, mi se sećamo da je jedan naš istaknuti intelektualac postavio ciničnu formulu, kako žena mora dva puta više da stvori nego čovek, da bi postigla čovekov uspeh. Bojimo se da se ta formula, primenjena u drugoj jednoj oblasti, ne primeni i na domen političke aktivnosti žene, i da se ne perpetuira. Uz to, ne treba nikako zaboraviti da samim radom bez borbenosti, koja jedino povlači za sobom sticanje prava, žene u opšte ne bi mogle postići izvesne visoke rezultate, dostižne samo kad je rad praćen posedovanjem prava.

Razume se da borbenost žena u politici ne sme ni izdaleka da liči na brutalne i bezobzirne borbe što ljudi vode u njoj. Iza kategoričnoga stava žene stajće uvek samo ideja o racionalnom i najboljem podizanju zemlje, a nikad slepi lični interesi i zle ambicije. Dograđeni politički program jedne velike i jake stranke žena pokazaće odmah da će sve njihove borbe biti u najlepšem smislu blagotvorne i visoko kulturne.

Radi krajnjih svojih humanih smerova žene ne smeju biti u politici krotko strpljive. Stara je istina da se dobro stanje mira ne postiže samim pacifizmom. *Si vis pacem, para bellum.* Zato uvek gde po sebi najubedljiviji argument rada ostane nemoćan, žene moraju biti spremne da ga borbom potkrepe.

(Volja, 2. april 1926, str. 103–105)

Među požarevačkim ženskim organizacijama

Organizacije žena koje sam upoznala za vreme moga kratkoga bavljenja u Požarevcu, izazvale su moje duboko poštovanje svojom ozbiljnošću i harmoničnošću. Osećam, kao prijatnu dužnost, da se malo zadržim na njihovome radu koji se razvija intenzivno i svesno, a koji do sada nije bio dovoljno zapažen.

Naročito me je prijatno iznenadila velika sloga što vlada ne samo među članicama jednoga istoga društva, nego i među raznim društvima. Četiri udruženja požarevačkih žena: Žensko Društvo, Kolo Srpskih Sestara, Kolo Naprednih Devojaka i Ženski Pokret uzajamno se pomažu i kolaboriraju. Predsednica Ženskog Društva, energična i prekaljena organizatorka g-đa Leposava Pavlović, govori mi sa velikom simpatijom o tek osnovanome Ženskome Pokretu, i brine se kako će se što pre urediti zgrade, namenjene Pokretu. Obaveštava me sa radošću i o lepim i mnogostrukim rezultatima rada Kola Srpskih Sestara i o plemenitome cilju Kola Naprednih Devojaka. Posle mi, na moje interesovanje, daje podatke i o uspesima svoga Ženskoga Društva.

U upravi ovoga društva od 1904 god., a predsednica njegova od 1911 g., g-đa Pavlović se sva predala radu. Vođena blagorodnom željom za stvaranjem i podizanjem, pod njenom upravom Žensko Društvo je radilo sa samopregorevanjem za vreme ratova i za vreme okupacija. Prvo u zemlji je, po oslobođenju, stvorilo građansku kujnu za iznurene vojnike, siromašne porodice i đake. Još 1910 g. Društvo je stvorilo svoju ćilimarsku školu, 1913 g. otvorilo je Dom Milosrđa (nedavno obnovljen), 1919 g. svoju školu, a 1920 g. svoju trikotažu. I drugi detalji dokazuju zrelu aktivnost društva. Ali najjače poštovanje izaziva u meni ideja g-đe Pavlović da pomogne, i etički i materijalno, zatočenike u požarevačkome kazamatu, na taj način što će ih zaposliti izradom pirotskih ćilimova. Ljubazne gospođe iz Ženskoga Društva vode me da vidim robijaše na poslu. U pratnji čuvara ulazimo u prostrane i dosta svetle dvorane; kraj prozora zatočenici, od kojih je veći deo maloletan, upredaju tegobu svojih dugih ispaštanja u ujednačena tkiva, i iz njih stvaraju veštački izrađene ćilimove, neobično uspehli boja i često interesantne motive. Rade svoj posao sa velikom voljom, jer tako dani brže i lakše prolaze nego u teškim fizičkim radovima. "Vreme vam neosetno protiče?" pitam jednoga mladoga Turčina koji je zaklao verenicu. "Promiče, dabome, a dok svršim ovaj ćilim isteći će mi i rok, pa ću izaći, kaže on, i pokazuje rukom

na jedan nedogledno veliki, tek započeti rad. Rade predano čak i očividno hereditarno opterećeni i neuračunljivi, kojih je ovde nekoliko. Svesniji i razvijeniji objašnjavaju mi kako su brzo naučili da izrađuju ćilimove od pirotskih radenica, i kako su radosni kad ih gospođe iz Ženskoga Društva posete, jer njihova blagost blagotvorno odudara od okoline u kojoj žive. I pričaju kako su 20 zatočenika iz Niša došli u Požarevac, i među njima savladali ovaj posao, jer će se on uvesti i u niškome kazamatu. Skupljaju se oko nas razvedrenih lica i gotovi da se poveravaju. Ali čuvar nerado gleda ovaj naš razgovor; naročito mu se ne dopada "bolećivost gospođice iz Beograda, koja kao da ne zna da su to razbojnici". Opraštamo se sa bednim ljudima što žalosno gledaju za nama. Kažu mi da je u drugom odeljenju Karlije, koji ne radi ćilimove, nego čita od jutra do mraka. No ne savetuju me da idem njemu, jer on gordo okreće leđa svakome radoznavalome posetiocu. Već je kasno, i meni je žao što ne stižem da posetim i kazamat žena, gde, po inicijativi Beogradskog Ženskog Društva zatočenice veštački izrađuju beli veš i vezo-ve. Odlazimo u prostranu i sunčanu zgradu Ženskog Društva, i u ukusnoj sobi za primanje, uz čaj, razgovaramo o potrebi zajedničkoga harmoničnoga rada pomoću koga se uspeh uvek najlakše i najprijatnije ostvaruje. Sa nama je i uvažena stara gospođa Darinka Milovanović, počasna predsednica, koja još uvek živo prati rad društva i pomaže ga.

Pošto sam isto veče morala natrag u Beograd, nisam stigla da vidim rezultate rada ostalih požarevačkih ženskih udruženja, rezultate koji su mnogobrojni, stvarni i sistematski sprovedeni, zbog toga što se u Požarevcu radilo uvek bez ličnih sukoba i bez sitnih pometnji. Otuda mi ne izgleda slučajno što je iz Požarevca rodom gđa Leposava Petković, koja je u svom radu uvek sprovodila harmonične i pomirljive težnje.

Rastavila sam se od svih vrednih i zaslužnih požarevačkih gospođa sa glavom punom melanholičnih refleksija. I za sve vreme dok je voz sporo klijuzio kroz noć, mislila sam — sećajući se poslednjih događaja u Narodnom Ženskom Savezu — kako bi po napredak žena bilo najbolje kad bi odmah sve ženske organizacije u zemlji realizirale u velikom obimu jedan zajednički smišljeni rad, koji su organizacije požarevačkih žena na tako primerno skladni način ostvarile u malome obimu.

(Ženski pokret, Beograd, oktobar 1926, str. 367–369)

Položaj žene u našem javnom životu

Nesumnjivo se mora sa zadovoljstvom utvrditi da smo konačno ostavili za sobom ne tako udaljena vremena, kad je ženi kod nas bila oduzeta skoro svaka mogućnost da dođe do svog punog unutrašnjeg izražaja, i da osvoji zaslužena mesta u socijalnome životu. Nećemo ređati sve pojedinačne uspehe koje je od toga doba naša svesna i probuđena žena postigla, jer se ovde zadržavamo samo na principijelnim rasmatranjima. Ali što su ti uspesi izvesno krupni, i što žena kod nas ima svakoga dana sve presudniju i blagotvorniju ulogu u dizanju kulturnog i etičkog nivoa našeg društva, ima daleko više da se pripíše ženinim sposobnostima i njenoj savesnosti i istrajnosti u radu, nego potpori koja joj je ukazivana, da je podrži i pomogne.

Ima još mnogo položaja u našem društvu i državi za koje se ženi odriče smisao i doraslost. Uz to, žene naše države lišene su političkih prava, a tako im je oduzeto najefikasnije sredstvo da svoje stanje racionalno poprave. Otuda se kod nas još ne može govoriti o radikalnom rešavanju ženskoga pitanja i o zadovoljenju svih pravednih ženinih traženja. Razume se, da je zato najneophodnija potreba raditi, smišljeno i sigurno, na osvajanju političkih prava, jer tek kad se do njih dođe, biće moguće postaviti na temeljnu osnovu ceo moderni problem feminizma, koji je u sadašnjosti nemoguće obići, zbog sve složenijih kulturnih i društvenih prilika. Tek kad žene uđu u politički život, i kad ga svojim nekorumpiranim i pravoumnim shvatanjima osveže i učine čovečnijim, biće one u stanju da ravnopravno zauzmu sva zvanja na koja budu bile spremne. Tada će moći da izrade sebi i jednaku nagradu koju imaju muškarci za jednaki rad, i onda tek moći će da se načelno isprave mnoge monstruoze nepravde, kao, na primer, ona, — da pomenemo i jedan konkretan slučaj, — da udata žena—nastavnik, koja predano vrši dvostruku tešku dužnost majke i nastavnice, dobija za polovinu manje dodatke nego njen muž. Onda će daleko lakše biti jednom za svagda razbiti kod nas, na žalost, još korenitu zabludu o inferiornosti žene ili bar o esencijelno drugčijoj prirodi žene nego čoveka. Kad žene kod nas budu dobile politička prava, onda će se probuditi i onaj broj između njih koji se prema feminističkome radu apatično i pasivno drži, a interesuje se samo za svoje niže potrebe i zadovoljenja.

A sve do toga vremena naše žene — borci moraće da podnose nepravde, da rade više nego ljudi, a da manje budu nagrađene, da imaju za šefove u svima zvanjima samo ljude, da u državnoj hijerarhiji budu osetno zapostavlje-

ne, i da, i kad najčasnije rade, napreduju najčešće tek pošto pre njih dobije unapređenje i najnesposobniji između njihovih muških kolega.

(Reč, Beograd, 6,7,8. januar 1928, str. 9)

Organizacije žena kod nas

Nekoliko načelnih tačaka

Danas već može sa potpunom sigurnošću da se kaže da su unutrašnji razvatak, stvaralačka snaga i upadljiva aktivnost naših žena došli do nesumnjivoga i temeljnoga izraza. U koliko su zauzele pozicije javnoga života, žene su svojim radom u korenu pobile onu oveštalu parolu o nadmoćnosti čovekovoga stvaralaštva nad ženinim. Ne samo u oblastima i pitanjima gde vode instinkt i intuicija, nego i u domenima apstraktnog logičkog mišljenja pokazale su naše žene da su podjednako sposobne i isto obdarene kao ljudi, i da zato treba da im budu ravnopravne.

Najistaknutija potvrda svesti i delatnosti naših žena ispoljila se u njihovim organizacijama, preko kojih one rade ili da osiguraju sebi sva prava za koja su zrele i dorasle, ili da korisno doprinesu humanom i socijalnom napretku. Udruženja žena su vanredno efikasna kao sredstva za humanu, etičku, kulturnu, feminističku i političku delatnost; u njima se rađaju plemeniti smerovi, izumevaju celishodne metode, izgrađuju ideologije i produbljuju ideje.

Ali u poslednje vreme gomilaju se kod nas nove ženske organizacije neobičnom brzinom, često na štetu jedinstva starih. Prvo se najveće i najkompaktnije udruženje žena naše zemlje poljuljalo; zatim nekoliko članova druge jedne feminističke zajednice osnovalo novi centar, da razvija isključivo jedan deo od koncepcija prvobitnoga udruženja, i da ostvaruje samo jedan deo njegovoga programa. Ma kako se razlagalo i pravdalo ovakvo postupanje, nema sumnje o tome da ono predstavlja proces raspadanja. Sa razbijenim snagama krupni uspesi nikad se nisu beležili; cepanje kompleksnosti jednog društvenoga tela jako usporava i zapliće ostvarivanje ciljeva. Našim ženama je, za zadobijanje najpreših uslova za njihov puni život, nasušna potreba zajednička saradnja, iskrena i dobronamerna, i gotovost da zanemare sve pojedinačne obzire i sve lične težnje radi ideja na čijem ostvarivanju rade.

Sa smišljenim planom i odmerenom zajedničkom akcijom ne bi bilo veoma teško osvojiti, možda u relativno kratkom vremenu, sva važnija prava što su do sada našim ženama uskraćena ostala. Ne treba razvejavati energiju u razvijanju akcija sa posebnim smerovima; i ako znamo da žene imaju mnogo raznovrsnih ciljeva da ostvare, smatramo da je, za sad još, štetno posvećivati

se specijalnim sitnijim ciljevima, dok nisu potpuno utvrđene osnovne linije priznatih ženinih prava. Otuda nam izgleda, u trenutku, kao necelishodno rasparčavanje pojava svakog novog udruženja, u ovo doba hipertrofije ženskih društava u nas. Na primer, žene sa najvišim obrazovanjem ne treba da se izdvajaju u naročiti jedan skup kome će biti dužnost da čuva lične interese, pre nego što je žena kod nas zadobila sva socijalna i politička prava. Nije važno i za nas presudno da li najveći deo država u Evropi ima slična udruženja ili ih nema; mi moramo da vodimo računa samo o našim aktuelnim potrebama i mogućnostima, i da postupamo s obzirom na njih. A najpreča naša potreba u sadašnjosti jeste osvojiti ženi prava da bez ikakvog ograđivanja učestvuje u svim pojavama našeg društvenog i političkoga života. Suviše veliko izdvajanje i odeljivanje ne čini nam se zgodno kad treba osigurati osnovne zahteve svesnih i probuđenih žena. Ipak, uspeh svake ženske organizacije je dobrodošao, i kad ne ide u prilog racionalnome rešenju krupnijih i bitnijih tačaka ženskoga pitanja.

Istina je da kulturni život, na višem stupnju svoga razvitka, teži diferencijaciji. Ali dok ne dobijemo sva prava do kojih su došle žene kulturnijih naroda, ne treba da se na suviše mnogo mesta grupišemo i odeljujemo. Međutim, kad već ima tako mnogo heterogenih udruženja žena kod nas, onda je, svakako, neophodna njihova tesna kolaboracija i zajednička istupanja u zahtevima čije je ostvarenje nasušna potreba za žene. Pojedinačni skupovi naših žena moraju ostati u užem dodiru i u poštenome sporazumu, ako žele da se njihova naprezanja završe uspehom.

Separatizam je veoma česta socijalna i politička pojava, ali je on, bar u sadašnjici, još štetniji po naše žene nego što je on to inače i na drugome mestu.

(Žena i svet, Beograd, 15. januar 1928, str. 6)

Povodom poslednje skupštine beogradskog Ženskog pokreta

Krajem decembra prošle godine održana je skupština beogradskog Ženskog pokreta koji, zajedno sa ostalim Pokretima u zemlji, između svih jugoslovenskih ženskih udruženja, jedini ima izrazito podvučeni smer da se bori za obezbeđenje ženskih prava, kod nas nesavremeno suženih, ne samo zakonom, nego, što je teže i sudbonosnije, i opštim nivoom shvatanja prirode i opredeljenja žene. Protivstavljen, shodno takvome sticaju, jednoj ukorenjenoj koncepciji o ženi, dobrim delom primljenoj, sa predomišljajem ili nesvesno, ne isključivo od ljudi, nego i od samih žena, Ženski pokret ima krajnje delikatan, ali i prevashodno časan zadatak: da u nas podigne jednu, za opstanak i razvoj oba dela čovečanstva podjednako pravičnu ideologiju, i da se, golih ruku, u sasvim nepogodnoj za to sredini, podržavan samo dobronosnom snagom svojih ubeđenja i verovanja, — bori da toj ideologiji bude prilagođena i saobražena stvarnost. Ženski pokret je jasno svestan velikog neslaganja između odredaba življenja i načina mišljenja kod nas s jedne, i njegovih naprednih stremljenja s druge strane; pri svem tom, umesto metoda agresivnosti i nametanja, koje, na prvi pogled, izgledaju nužna posledica ovakvog stanja stvari, ova organizacija je voljno izabrala spori i neblagodarni, ali etičniji i nepromašniji način rada koji se sastoji u sistematskom produbljivanju temelja i pripremanju zemljišta za privođenje u delo svoga feminističkoga programa, i, posredno i sledstveno, za proširivanje i oblagorođavanje moralnih i socijalnih vidika našega sveta. Bez skokova, bez nasilja nad činjenicama, bez pustih reči, bez demagoškoga patosa i bez udaranja na velika zvona svakoga postignuća, Ženski pokret, predano i fanatički, ostaje na svojoj, svakako nepopularnoj, ali jedino pouzdanoj, a sa stanovišta koje uzima u obzir naše prilike, i jedino mogućoj liniji.

Iz godine u godinu, Ženski pokret utire putanju razdanjivanju pojmova o ženi, — kao biću socijalno ravnopravnom, a duhovno i duševno jednakom čoveku. Čini nam se da je težište ove organizacije, od uvek, i ove godine, ležalo u *teorijskoj* strani njene delatnosti: u izgrađivanju feminističkih doktrina, uvek postavljenih na široki sociološki plan. Da bismo izbegli nesporazum, izrično podvlačimo kako sad rečeno nikako ne znači da Ženski pokret ima teorijsku svrhu, i kako treba da ostane u okviru doktrinarstva, nego, pre, kako je, silom prilika, bilo celishodnije da se dosad potvrđuje prvenstveno svojom ideologijom, koja će, nadamo se uskoro, nužnom i neizbežnom

društvenom evolucijom, biti privedena u delo, — nego da se, preranim i uzaludnim zaletima, ranjavi i iscrpljuje u borbi sa sredinom, prosečno nedoraslom da nasušne i racionalne feminističke zahteve i shvati, — a kamo li da ih zadovolji. Otuda nam izgleda da je, i ovoga puta, rad Ženskoga pokreta došao do najadekvatnijeg izražaja u njegovome listu, gde ima članaka i napisa koji, tražeći da se položaj žene popravi, ističu, u isto doba i nacrt za jedno eminentno etičko društveno uređenje.

Ali, razume se, od svoga osnivanja do danas, Ženski pokret, koji je, neposrednom vezom sa međunarodnim feminističkim organizacijama, uvek u toku svih modernih ideja i svakoga progressa, ne umara se i da praktično deluje, iako je skoro nepotpomognut ni od koga, van ličnoga područja. Otuda je radnost Ženskoga pokreta i ove godine dala niz konkretnih napora i nekoliko stvarnih ishoda. Jer, kadgod je to uputno, i kad već apriorno nije upućeno na potpunu iluzornost, Ženski pokret ne propušta priliku da se aktivno umeša svojim zahtevima za izmenu ili popravku postojećih odredaba, donesenih na štetu žene, ili svojim nadgledanjem da nove budu propisane sa pravičnijim osvrtom na ženu. Iz ovogodišnjega izveštaja o radu Ženskoga pokreta vidi se da su, povodom novih zakonskih projekata, posle svestranih pretresanja i diskutovanja, činjene u nekoliko mahova, predstavke nadležnim faktorima, koje su upućivale na to da novo zakonodavstvo uzme u obzir interese žene, i da im oda pravdu. Dobrim delom je zasluga zahteva Ženskoga pokreta što je u Ministarstvu prosvete postavljena prošle godine prva žena inspektor. Isto tako, naporima i tražnjama Ženskoga pokreta ima da se zahvali što je jedna žena naimenovana za eksperta pri našoj delegaciji na međunarodnoj haškoj konferenciji. Posle besprimerno zverskog umorstva pok. Danice Milenković, nekadašnje upravne članice Ženskog pokreta, upućena je korenito motivisana pretstavka gospodinu ministru Unutrašnjih dela, gde se traži ustanovljenje žanske policije u našoj zemlji, po primeru mnogih kulturnih zemalja; osnivanje škole kroz koju bi neizostavno imali da prođu organi javne bezbednosti; i, najzad, puna opreznost i savesna predostrožnost, kad se biraju organi javne bezbednosti.

Početkom 1930 g. otvorena je u prostorijama Ženskog kluba čitaonica: u njoj ima dosta feminističke i nešto pacifističke literature i nekoliko feminističkih časopisa.

U Ženskom klubu i ove godine priređivana su predavanja sa feminističkim temama, i čajanke — prijateljski sastanci, sa kraćim umetničkim programom. Krajem prošle godine održana su i dva predavanja pacifističkoga

smera, u cilju produbljanja problema o opštem miru, — povodom konferencije komisije za mir Međunarodne alijanse žanskih pokreta, koja će ove godine biti održana u Beogradu.

Ženski pokret koji ima široku simpatiju i mnogo poštovanja prema radu svih ženskih udruženja, ustupao je i ustupa nekima od njih Ženski klub za njihove sastanke.

Pored navedenih, postoje još mnogobrojne pojedinosti nastojanja, inicijative, pokušaja, rešenja i zaključaka do kojih je Ženski pokret došao ove godine, u svome istrajnome i neprekidnome radu. Ovo udruženje uvek je budno za sve mogućnosti što se na ženino unapređenje odnose, i uvek ih iskorišćava sa najboljom gotovošću i razumevanjem. Na žalost, te mogućnosti su kod nas strogo ograničene, i Ženski pokret čini sve što u njegovoj moći leži da ih učini češćim i razobimljenijim. Iako ne pribegava grubim pobunama i hučnim ispadima, Ženski pokret duboko zna da će istorijska nužnost najbolje potvrditi stavove njegove ideologije, i da će, u budućnosti, na njemu ostati zasluga što je prednjačio svome vremenu.

(Život i rad, Beograd, april 1931, str. 277–280)

Povodom novoga napada na javnu delatnost žene

U vreme velikih nevolja, umesto da se propisuju radikalni lekovi koji pretpostavljaju duboko poznavanje poremećenih stvari, i najbolju volju da se ove rasvetle i prečiste, — obično se izlazi sa neumesnim i zastranjenim predlaganjima što se jedva dotiču površine problema na dnevnome redu, ili se uopšte i ne dotiču. Na taj način, daleko od toga da doprinesu olakšavanju ili otklanjanju zla, neupućeni ljudi koji se poduhvate toga da iskazuju svoja mišljenja, učine, sa svoje strane, sve što mogu, da situacija postane zamršenija, teskobnija, mračnija.

Ekonomska, ali i psihološka situacija u kojoj danas živimo, poodavno već prešla je onu granicu, gde se ozbiljnost pretvara u tragičnost. Pometenost savremenoga života i suviše bolno oseća svaki svesni član čovečanstva; čemu, onda, služi elemente njegove razvejavati još u veći kaos, sa predomišljajem ili bez njega? A ne samo zbrci svih socijalnih činjenica, nego i lišenosti svih altruističkih osvrta prema čitavome jednome delu čovečanstva, mogao bi da odvede u sadašnjost dosledno ostvareni zahtev da se žena odstrani od svih javnih zaposlenosti.

Uočljiva je neospornost da bi se grubo umnožila socijalna beda i nepravda, kad bi ženi bila istrgnuta iz ruku mogućnost — da zarađuje svoj nasušni hleb. Isto tako, stoji nesumnjivost da bi se time samo znatno ubrzao tempo približavanja jednome sudbonosnome ekonomskome krah, za čiju se neminovnost najbolji duhovi sadašnjice očajnički trude da otklone. I, najzad, preostaju problemi slobode i nezavisnosti ličnosti, — i kad se (...) uz svaku ženu simetrično postavi po jedan muž, kao otac i hranitelj porodice. Zbog toga, i zbog svega onoga što stoji kao nužni međuprostor između pomenuatih konstatacija, sleduje, kao eminentna dužnost, za sve kojima je dobro čovečanstva na duši, jedan duhovni i socialni napor smera sasvim oprečnoga onome kojim idu propovednici izganjanja žena iz svih državnih pozicija.

Taj napor imao bi, kao nužnu pretpostavku, uviđanje da bi saradivanje ženi, na svima poljima i u svima delokruzima ispoljavanja života, u svome (...), dalo bar nužno i pravično upotpunjavanje rada muškaraca. Ali, ženino saradivanje, imalo bi u stvari daleko blagotvorniji i važniji domašaj. Najdragocelnija njegova posledica bila bi (...) životnih odnosa među ljudima i narodima, korenitim otklanjanem svakoga budućega rata. Uz to, pravilno iskorišćavanje svih ženinih sposobnosti u raznostrukim zaposlenostima u svim pravcima.

Logički je izvodljivo, razume se, braniti i obrazložavati svako mišljenje. Samo, etički i sociološki, jeste vrlo nezgodno biti pristalica izvesnih gledišta, naročito u današnjim vremenima. Tako, naših dana, preterano čudno izgledaju predlozi da se žena ponovo strogo zatvori u patrijarhalan okvir, — pošto je, davno još, istorijskom nužnošću iz njega izašla bila i pošto je pokazala muškarcu potpuno ravan uspeh na svima poljima rada, gde je mesto uz njega zauzela. (Samo je za isto priznanje, desetostruko više od muškarca morala da stvara. Ali, ako ko zbog takvog stanja stvari valja da se stidi, — zacemento ne treba žena.

Ako je istina da slobodu ubeđenja ne treba nikome uskraćivati, neosporno je i to da ima ubeđenja koja, izražena, proizvode zle posledice kod neupućenih, neukih i nedobronamernih. Jer ništa se lakše ne stvara nego atmosfera zabune. Zato bi bilo bolje da ljudi, neprijemljivi za progres, zadrže za sebe razne vrste svojih neobičnih i neočekivanih predloga za nečovečno sputavanje ili unesrećivanje žene. Ličnoj averziji prema radu žene ne sme se, ni u kome slučaju davati sociološka pozadina. Svaki, ko suprotno postupa, navući će na svoju savest tešku odgovornost da je zaoštravao kritičnost jednoga doba u kome su i muškarci i žene trajali u gotovo bezizlaznim ekonomskim sticajevima, i istodobno grčevito izgledali spas i materijalno razvedranje.

(Pravda, Beograd, 13. mart 1932, str. 6)

Pravo glasa žena u ideologiji Žen.(skog) pokreta

Ženski pokret, to će reći feministička akcija za zadobijanje osnovnih prava žene u modernome društvu, za njeno ekonomsko oslobođenje i izjednačenje sa muškarcem, novijeg je datuma i u životu najkulturnijih evropskih i američkih naroda. Ali, ako kod tih naroda ovaj pokret nije stariji od nekoliko decenija, kod nas je još sasvim mlad, i počeo je svoje organizovanje i sistematski rad tek posle velikoga rata.

U kompleksu pitanja koja se nameću pažnji i interesovanju našega feminističkoga pokreta, žensko pravo glasa, u javnom i državnom životu, jeste svakako jedno od najkrupnijih i najaktualnijih. Načelno govoreći, izgleda sasvim prirodno i opravdano, da bez zadobijanja toga osnovnoga građanskoga prava, cela jedna polovina kulturnoga čovečanstva ostaje pasivna, zavisna, neiskorišćena za javni život naroda i društva, — što je, svakako, očevidan moralni non –sens, — pored toga što je i socijalni uzrok mnogobrojnih nepravdi i neduga, u zemljama gde su žene još lišene prava glasa. Nama, dakle, nije nimalo nerazumljivo, što rešavanje toga krupnoga, rekli bismo, i vrlo složenoga pitanja, izaziva nestrpljenje u nekim krugovima naših feministkinja van Ženskoga pokreta, i kritiku Pokretovoga rada, koji bi, prema jednome mišljenju, bio odveć spor i neaktivan. Prema izvesnim, jasno naglašenim tendencijama, akcija Ženskoga pokreta imala bi za dužnost da postane borbenija, organizovanija u stranačkom smislu, sa “vođom”, i ciljem da se sada, po svaku cenu, izvojuje aktivno i pasivno pravo glasa za žene u našem političkom životu, radi njihovoga učešća u parlamentu, — dakle zakonodavnome telu, — i političkoga izjednačenja sa muškarcem.

Povodom tih tendencija, mislimo da je opravdano ponovo reći nekoliko reči o principijelnome stavu Ženskoga pokreta u ovome pitanju, i staviti izvesne napomene opšte, načelne i taktičke prirode.

Naš Ženski pokret jeste u prvom redu, ideološki i etički pokret za zadobijanje ekonomskih i moralnih prava žene u našem narodu, — koji je, u tome pogledu, i na žalost, prilično konzervativan. Navoditi primere, koji bi to i suviše jasno potvrđivali, ne izgleda osobito zanimljivo, baš stoga što iskustvo većine naših žena, koje svojim radom osiguravaju sebi egzistenciju, nije u tome pravcu ni u kakvoj sumnji. Ono što je, prema ideologiji Ženskoga pokreta, potrebno učiniti, pre svega, to je *oslobođenje žene kao ličnosti*: od mnogobrojnih nasleđenih predrasuda, nametnutih sugestija, štetnih tradi-

cija, — celokupne mreže vekovima ispredanih i čvrsto podržavanih teorija o inferiornosti žene i o prirodnosti njenoga potčinjenoga položaja. Međutim, nije nikada preporučljivo da se oslobođenje ženine ličnosti vrši bez dovoljno obazrivosti, na jedino moguće, *etapne* uspehe u toj širokoj akciji, i uvođenjem metoda koje ne bi zadržale etičku opravdanost i načelni stav. Ženski pokret je duboko i neodstupno ubeđen, da treba sistematski izbegavati sve ono što bi, preko demagogije, preko nametanja “vođe”, u smislu jedne i neprikosnovene volje, preko sredstava, koja bi “opravdavo cilj”, jednom reči, preko odbacivanja obzira u toj akciji, — moglo kompromitovati jedan pokret, zadahnut visokom idejom o izgrađivanju svesne i prosvetlene ženine individualnosti, ekonomski obezbeđene. Ako je to sprovođenje etapnih uspeha sporije, i, na prvi pogled, slabije, nadamo se da će sami uspesi biti u toliko trajniji i stvarno efikasniji. Borba, koju žene imaju da izdrže, na raznim poljima društvene aktivnosti mora savladivati i suviše jake smetnje, da bi mogla i smela izgubiti svoju moralnu osnovu i celishodnost. A ona bi to izgubila, ako bi se žene poslužile rđavim primerima muškaraca, i usvojile metode koji su u velikoj meri razlog stanju protiv koga ustajemo. Teško bi, međutim, bilo pretpostaviti, da u borbi sa muškarcima na čisto političkom polju, u današnjici, Ženski pokret ne bi bio prinuđen da se lišava pojedinih svojih strogo održavanih skrupula, i da gubi svoj idejni i beskompromisni stav. Odvojeno od toga, što bi to slabilo njegov moralni položaj, sasvim je jasno da se *u današnjem vremenu, i za sada*, ne bi došlo ni do kakvih praktičnih rezultata, ako bi se zadobijanje prava glasa stavilo za prvu i vrhovnu dužnost akcije prosvetljenih žena.

Ženski pokret ne želi da pozitivne uspehe svoga dosadašnjeg rada stavlja u pitanje, radi suviše sumnjivoga uspeha na praktičnom i političkom polju, u ovom trenutku. Taj uspeh može doći samo na bazi ranijih, i kao prirodna posledica njihova. Po našem najboljem uverenju, momenat u kome se nalazimo *nije* pogodan da se angažujemo u političku borbu, baš s obzirom na izvestan nesumnjivi moralni kapital, do koga je Ženski pokret, došao, svojim idealističkom ideologijom.

Mi smo daleko od samoobmane da Ženski pokret, nema u svome relativno kratkome životu pogrešaka, i da je uvek delao samo najuspešnije i najcelishodnije. Mi nikako ne osporavamo pravo da se žene organizuju i na drugoj strani, uzimajući agresivniji, recimo i aktivniji, a, u svakom slučaju, drukčiji stav, nego što je naš. Ali Ženski pokret, radeći obazrivije želi da rezultati njegovoga rada budu trajniji, i sociološki opravdaniji, i čuva se, pre svega, toga da se ogreši o svoje etičke principe, — za njega uvek najneprikosnovenije,

odveć brzim i nesazrelim istupanjem na političkom polju. Jer, Ženski pokret svoje političke uspehe može da zamisli samo, i nužnim načinom, uslovljene svim onim potrebnim etičkim i sociološkim preduslovima, sa kojima je uvek računao, kao sa neizbežnom podlogom za svoje razviće i prosperiranje.

Postupajući tako, Ženski pokret veruje da se neće ogrešiti o svoje principe, i da neće zaslužiti nikakve prekore od budućih, srećnijih generacija žena, koje će objektivno proceniti njegov rad.

(Ženski pokret, Beograd, septembar 1932, str. 122–123)

Povodom pisanja “Jugoslovenske žene” o našem pokretu

Naš članak “Pravo glasa žene u ideologiji Ženskoga pokreta” izazvao je odgovor od strane “Jugoslovenske žene”, pod natpisom “Ženski pokret u Jugoslaviji”.

U članku se ponova kritikuje rad naše organizacije, kao neaktivan, sveden na “kabinetsko čitanje i pisanje dve do tri žene”, na “predavanja dvojice–trojice muškaraca o većito istim pitanjima, u krugu dvadesetak većito istih osoba u prestonici”, kao “odlaženje dve–tri većito iste dame u inostrane centre”, itd.

Prema mišljenju “Jugoslovenske žene”, izgleda da je u našem pokretu uvek isto, dok je u njoj, valjda, sve drugačije, i *nikad isto*. U članku se, dalje, ponova pledira za “vođu” pokreta, za “odlazak u mase”, za jednu volju, i tome slično. U članku ima i misli da čovek nije “kriv zbog neuspeha”, ali da je “kriv moralno zbog nerada”. Uveden je u polemiku čak i Knez Lazar na Kosovu, kao primer za kojim treba ići.

Uprava Ženskog pokreta, međutim, nikad nije sprečavala nikoga da drukčije misli, čak i ovako; da intenzivnije radi; da se ne slaže sa radom Pokreta, i da ga kritikuje, ma i ovako “dobronamerno”. Ali je uvek smatrala da kritika još nije akcija, — a da je mnogo lakša od svake akcije; da Ženski pokret ne treba da teži za tužnom slavom Kneza Lazara na Kosovu; i da bi uvek *bila* kriva ako bi Pokret dovela do *neuspeha*. Čudnovato je, kad je “Jugoslovenska žena” tako *pažljivo* pratila rad Ženskoga pokreta, da je uočila samo dva do tri imena, među onim lepim brojem žena, koje su na raznim internacionalnim skupovima zastupale naše feministkinje! Možda joj ovaj broj izgleda tako mali zato, što do sada to poverenje niko još nije ukazao njenim pristalicama? Osim ovoga, ako ženski pokret treba, po njegovoj važnosti i značaju, upoređivati sa hrišćanskim i radničkim, nije rđavo setiti se da ni jedan ni drugi nije tako brzo uspeo; i da je za jedan trebalo decenija, a za drugi stoleća, pa da dođu do punog uspeha i pobeđe. Ako “Jugoslovenska žena” drži da se u njenom kolu nalaze apostoli, koji bi do uspeha došli brže no apostoli hrišćanski i radnički, onda se, ipak, nadamo, da nam nepristrasni ocenjivači neće zameriti ako u to posumnjamo, i ako ne smatramo da je naš rad odveć spor.

Mi se, uostalom sasvim slažemo sa “Jugoslovenskom ženom” “da se vođa

rađa”, ali ostavljamo “Jugoslovenskoj ženi” čast da se demagoški vođa žena, za koga se ona, sasvim jasno, oprdelila, — rodi u krugu njenih jednomišljenika.

Na posletku, ako bi se trebalo i dalje osvrutati na pisanje “Jugoslovenske žene”, to bi, možda, bilo umesno tek onda, kada njene predstavnice budu “zašle u svoje mase, išle od mestanceta do mestanceta u svojoj zemlji, budile i organizovale”.

Hic Rhodus, hic salta!

A dokle “Jugoslovenska žena” predstavlja samo mišljenje svojih urednica i nekoliko saradnica, i dokle za njome ne stoji nikakva organizacija žena, — svako dalje reagiranje na objeckije koje se u njoj javljaju, — pogotovu na one ovako subjektivne prirode, — bilo bi po našem mišljenju, potpuno izlišno.

(Ženski pokret, Beograd, oktobar 1932, str. 140–141)

Feministički pokret i njegove vođe

Jasno je po sebi da se danas, srećom, ne može više ni postavljati oveštano i uvek deplasirano pitanje da li ženu treba u svim pravima izjednačiti sa muškarcem ili ne. Koji bi se psihološki, moralni ili socijalni razlozi mogli navoditi za opravdanje surove istorijske nepravde po kojoj je žena od pamtiveka do danas bila i ostala podređena muškarcu, upućivana na dužnosti i na krug života i rada koji joj je muškarac odredio, upravo nametnuo kao “jači pol”? Na žalost, dokle god, po poznatoj reči, bude “sila išla pre prava”, dotle će u mnogim tačkama tako i ostati, i pored brojnih pozicija koje je žena u javnom životu u poslednje vreme na mnogim mestima dobila. U stvari, evolucija koja je istakla i silu prava i socijalne nužnosti, učinila je da se položaj žene u društvu, u modernome vremenu, znatno popravi. Razume se, da su i u ženskom pitanju današnja prava izvojevana dugom i istrajnom borbom prosvetljenih i radnih žena na svima poljima, i da im ta prava nisu darovana. Ne sme se osporavati da su u zadobijanju pomenutih prava imali časna udeležila i kulturniji, pravoumniji i pravdoljubiviji muškarci, koji nisu pristajali da se tradicionalnom, nerazumnom i apsurdnom gledištu o “prirodnoj” potčinjenosti žene ne odupru. Ali je svakako istina da su za osvajanje tih prava imale najvećih zasluga svesne, sposobne i dobronamerne žene.

Kad je tako, onda je otprilike jasno i zašto su žene u pojedinim zemljama došle do mnogih položaja i prava, a zašto su u drugim zemljama ostale i dalje u podređenom položaju. Na svaki način, jedan od glavnih razloga njihove zapostavljenosti jeste taj što su se pokazale nedovoljno svesne i borbene, i što nisu imale dovoljno osećanja solidarnosti ni sposobnosti za beskompromisnu borbu.

U vezi sa ovim treba razlikovati još jednu pojavu, koja nam se čini posebno važna. Nisu, za istinski napredak jednoga društva, za ostvarivanje socijalne pravde i snošljivijih odnosa u ljudskoj zajednici osnovne smetnje: ideologije, patrijarhalnija ili modernija shvatanja, ni stariji ili savremeniji mentalitet, navike i naravi. Osnovne smetnje su laž, hipokrizija i depravirnost naravi.

Jer, do svoga opravdanoga cilja žene, u borbi za svoja prava, mogu doći samo pravim putevima i, naravno, izvesnim žrtvama, koje svaka borba nužnim načinom pretpostavlja. Ako borba za ravnopravnost žene i muškarca ima moralnoga i socijalnoga opravdanja, onda je izvesno da tu borbu moraju

u prvom redu voditi žene. Mogu li, međutim, to biti one žene koje će, radi ličnih interesa, pod maskom pobornica ženskih prava, paktirati ako treba sa svima muškarcima, — slično onim levičarima i revolucionarima koji su u tajnoj službi režima; i primati iz njihovih kasa sve što im treba? Jer, ne treba smetati sa uma da, na žalost, postoje i te najgore akcije, kobne za pokret koji tobož predstavljaju, i koje kompromituju stvar što ima sva prava na opstanak i uspeh.

Kad se izuzme Rusija, gde su žene samim padom staroga državnoga sistema došle do svojih prava, može se reći da se zemlje u kojima je feministički pokret pokazao stvarnih i zdravih rezultata i onih u kojima se svodi na praznu, uz to neiskrenu frazeologiju, razlikuju u glavnom i najčešće po tome ko te pokrete i iz kakvih pobuda predstavlja i vodi. Bilo bi zanimljivo i, svakako, poučno ući u pojedinosti ovakvoga stanja stvari, jer bi one, neosporno, odvele zaključku da je, kao i u svakom socijalnom pokretu, i ženskome neophodno da bude vođen od osoba koje svoje lične interese zanemaruju radi opštih, i koje nesebično i iz ubeđenja delaju, gotove na svaku žrtvu, a ne radi toga da izvuku za sebe materijalnu ili drugu kakvu korist, i da, zahvaljujući svome hipokritskome stavu, osvoje kakvo unosno i istaknuto mesto u društvenoj hijerarhiji.

Današnji život, lični, javni, politički i socijalni, zagušen je neiskrenostima, obmanama i lažima svih vrsta. Ni feministički pokreti nisu pštedeni tih žalosnih pojava koje bedno koče njegovo stvarno razviće. Ali talas pretresanja i prečišćavanja svih crvotočnih oblika života, uneće svetlosti i čistoga zraka i u jedan nužan pokret, zagušen zlom voljom, licemerstvom i često krajnjim neznalaštvom onih koji su mu se samozvano stavili na čelo, da bi ga, svojim dvoličnim postupanjem, čitave decenije držali prikovanog za mrtvu tačku.

(Život i rad, Beograd, juli i avgust 1938, str. 37–38)

III MEĐUNARODNA AKTIVNOST

Izveštaj sa Treće konferencije Male Antante Žena, održane od sedmog do trinaestog decembra 1925. g. u Atini

U tesnom prostoru *wagon-lit*-a koji je promicao kroz sočne predele Srbije, živopisno divne krajeve Mačedonije, čudne tesalijske klance i široka neobrađena zemljišta Grka, jugoslavenske delegatkinje živo su raspravljale hoće li biti u stanju da pravilno ispune veoma ozbiljne dužnosti što ih čekaju na Trećoj Konferenciji Male Antante Žena u Atini. Predsednica g-đa Petković bila je optimistički mirna; g-đa Kočonda, predsednica Ženskog Pokreta iz Zagreba, prekaljena ranije na jednome feminističkome kongresu u Kristijaniji, nije mnogo očajavala; enervirane smo bile samo predsednica Ženskog pokreta iz Sarajeva, g-đa dr Maša Živanović, jedna retko pravoumna žena, i ja. Ali kad je voz počeo da ulazi u Atinu, i kad smo videle gusto nabujala aloja i masline, limunova i pomorandžina drveta, teška od plodova, i bele kuće sa većinom ravnim krovovima onda smo i nas dve postale bezbrižne, i u glas smo počele da čitamo natpise na malim radnjama oko stanice, i na taj način zadivile nekoliko Grka što su sa nama putovali.

Pošto smo u nedelju 6. decembra oduševljeno lutale po Akropolju, i pored oštrog vetra koji nas je obavijao kao pancir od leda, pošto smo dugo jurile automobilom pored zasivelo plavoga mora, i pošto su nas naše gostoljubive domaćice provele kroz primerno uređene azile za decu izbeglice iz Male Azije, otpočele smo 7-og naš komplikovani i teški rad. Taj rad bio je osvežavan razgledanjem muzeja punih antičkih dragocenosti, posetama uzorito dizanim i održanim humanim ustanovama, banketima, lepim izletima i recepcijama koje nas uistini nisu mogle osvežiti, jer smo na njih stizale veoma umorne i iscrpljene.

Prvu sednicu otvorila je predsednica g-đa Petković svojim pozdravnim govorom. Izjavila je žaljenje što sa nama nisu i poljske delegatkinje koje su, sprečene finansijskim teškoćama, mogle samo da pošlju svoje izveštaje, i zahvalila je Grčkoj na njenom srdačnom dočeku. Na dnevnom redu su bili izveštaji o progresu feminističkih i pacifističkih ideja u svima zemljama Male Antante Žena.

Generalni sekretar dr Ksenija Atanasijević pročitala je prvo poljski izveštaj. Poljske feminiskinje predale su skupštini projekat zakona o ilegalnoj deci.

Misao da se dadu prava nezakonitoj deci sve više jača u Poljskoj. Feministkinje su, dalje, tražile da žene — pravници budu naimenovane u sudovima za decu, i proučavale su neoreglementaciju prostitucije. Njihovom inicijativom osnovana je i jedna ženska policija što pazi na nepunoletne devojke. Propagirane su i pacifističke ideje na javnim skupovima. G—đa Purkinova izlaže zatim ovogodišnji rad centralnoga društva čehoslovačkih žena. Društvo je radilo na tome da usavrši sanitetsku organizaciju škola, i da uvede civilno i moralno obrazovanje u škole; ono je pomoglo nekoliko stotina češke dece što se nalaze na nemačkoj teritoriji; radilo na tome da privatne učiteljice dobiju penziju, a razvedene žene izdržavanje; zatim je otvorilo za majke kurseve iz higijene i domaćinstva, i organizovalo političke kurseve za žene.

Sekretar čita referat g—đe Plaminkove iz Čehoslovačke, sprečene da dođe na kongres. U referatu je izložen vrlo detaljno rad Narodnog Saveza Čeških Žena i društava Vybor pro volebni pravo Zen. I jedno i drugo feminističko udruženje dalo je mnogo lepih rezultata ove godine. U opšte, uspesi čeških feministkinja odlikuju se zdravom stvarnošću i pozitivnošću.

G—đa Kantakuzen čita izveštaj o radu rumunske sekcije. Ova je sekcija publikovala drugu brošuru Male Antante Žena, i izdala je, i na rumunskom i francuskom, jednu brošuru sa pravničkim konferencijama o reformi građanskog zakonika u odnosu na majku i dete. Organizovala je i izmenu konferansijra između zemalja Male Antante Žena. U Bukureštu je ove godine bio kongres delegatkinja svih velikih organizacija feminističkih manjina iz Transilvanije, Banata i Bukovine. Delegatkinje su iznosile svoje zahteve u pisanim izveštajima, od kojih će Narodni Savez Rumunskih Žena odabrati osnovane, i intrvenisaće kod narodnih faktora da se oni zadovolje.

G—đa Negropontis, u ime Grčke, izložila je da grčki feministički pokret napreduje dosta polako. U zakonu koji je potpisao predsednik republike stoji da će, kroz dve godine, izvesne žene dobiti izbornu pravo, ali da u tom međuvremenu vlada može samim dekretom da da to pravo ženama starijim 30 god. koje znaju da čitaju i pišu. Računajući sa iskrenom potporom glavnih šefova republikanskih stranaka, grčke feministkinje se nadaju da će kroz dve godine doći do svojih političkih prava. Ženama — advokatima dato je pravo da brane u sudovima, ali sa izvesnim ograničenjima. Društvo za zaštitu deteta izradilo je projekat za stvaranje specijalnih sudova za decu i poboljšavanje zatvora za žene i decu. Grčka sekcija živo je propagirala i pacifističke ideje.

Najzad je dr Ksenija Atanasijević referisala o poslednjim rezultatima femi-

nizma u Jugoslaviji. Istakla je da je Beogradski Ženski Pokret pozvao na drugu konferenciju Male Antante Žena, održanu prošle godine u Beogradu, predstavnice feminističkih organizacija iz cele Jugoslavije, omogućujući im materijalno put i ostanak u Beogradu. Na taj način cela je zemlja bila obavještena o radu Male Ženske Antante.

— Na ovome mestu napominjemo da na Trećoj Konferenciji nisu uzele učešća sve grčke feminiskinje nego samo atinske. — Dalje je istaknuto da je Beogradski Ženski Pokret inaugurirao organizacije žena u svim glavnim varošima zemlje, koje imaju isti program, čak i isto ime kao centralno društvo, iako su autonomne. Isto je tako iznešeno da je Ženski Pokret angažovao žene — pravnice i advokate da formulišu svoje konkretne primedbe na projekat svakoga novog zakona koji se direktno odnosi na ženu. Posle kongresa jugoslovenskih pravnika gde su učestvovala žene i advokati, rezolucije upućene vladi i parlamentu sadržale su sve zahteve žena. Najzad je konstatovano da su vrlo povoljni izgledi za ulazak žena u opštinu.

Na sednici od osmog decembra na dnevnom su redu bili izveštaji o bračnome zakoniku i diskusije o njima. G—đa Mira Kočonda prva je čitala svoj izveštaj. Pošto nije pravnik, ona nije imala nameru da daje precizan predlog o modifikaciji bračnoga zakonika, nego se trudila da osvetli problem udaje i prava supruga sa stanovišta naučne etike i sociologije čije norme treba da postanu osnovom pravne nauke. Ona kritikuje nekoliko paragrafa našeg bračnog zakonika i zakonika austrijskog koji kod nas još važi. Polazeći od etičkoga stava da svaka ličnost ima prava da razvije sve svoje sposobnosti, ona zaključuje da je samo brak zasnovan na principu jednakosti, u stanju da usreći supruge i da usavrši celo društvo.

G—đa Purkinova traži da se formuliše predlog šta će u Češkoj učiniti kraj vrlo čestim razvodima braka koji često bivaju zbog neznačajnih sitnica, a koje novi zakon o razvođenju neobično olakšava. Pošto su posle podne istoga dana proučena i zakonodavstva drugih udruženih zemalja, delegatkinje su usvojile sledeću rezoluciju. Pre svega, traži se jednakost prava između supruga. Pošto je brak veza na koju su i muž i žena voljno pristali, svaki od njih treba da ostane gospodar svoje ličnosti, svoga imena i svoje zarade; miraz treba ukinuti; roditelji moraju imati jednaka prava nad decom i jednake odgovornosti, i oboje imaju da doprinose napretku porodice. Jedna izvanredno pravična i racionalna tačka ove rezolucije traži *da se rad ženin u kući smatra kao profesija, i kao njen prinos u zajednicu pored imanja i plate, ako ih ima. Ova profesija joj daje pravo na jedan deo muževljevog prihoda*

na njene lične potrebe. Dalje se zahteva da tutor dečji bude onaj od roditelja ko ostane živ. Ako jedan od roditelja zbog svojih moralnih ili fizičkih nedostataka ne može da vrši svoju dužnost, drugi ima da dobije od suda pravo da bude dečiji tutor, traži se, kao obligatno, lekarsko uverenje o zdravlju čoveka i žene pre sklapanja braka. Naposletku se zahteva da se civilni brak odmah uvede u zemljama gde već ne postoji.

Na sednici od devetog decembra sekretar je pročitao dug izveštaj g—đe Plaminkove o ženama činovnicama, koji se u stvari sastojao od odgovora svih sekcija Male Antante Žena na pitanja o stanju njihovnih činovnica u državnim službama. Iz tih se odgovora vidi da su svi principi ranije rezolucije Male Antante Žena ostvareni samo u Poljskoj. U Jugoslaviji i u Čehoslovačkoj oni su primljeni u novim zakonima, ali praksa nije u saglasnosti sa njima. U Grčkoj i u Rumuniji još ne postoji između činovnika i činovnica zakonska jednakost; žene još nemaju pristupa na sva zvanja pod istim uslovima za napredovanje kao ljudi. Nesumnjivi uspeh feminizma jeste što je svuda primljen princip: *za jednak rad jednake plate.* Ilegitimno materinstvo državne činovnice jeste u većini zemalja problem o kome se ne govori, ali koji je ne sprečava da ostane u službi.

Odsustvo radi porođaja odobreno je formalno u Poljskoj i Čehoslovačkoj. U Jugoslaviji se obično ono daje, ali o tome ne postoji zakon; u Grčkoj se ono smatra kao odsustvo zbog bolesti koje se dobija na svedodžbu lekarsku. U Grčkoj nije regulisana penzija siročeta činovnice. U Poljskoj dete ima penziju samo ako je mati bila udovica. U Rumuniji i u Jugoslaviji deca uvek imaju prava na majkinu penziju; ako su i otac i mati bili činovnici, deca dobijaju veću penziju. U Čehoslovačkoj deca učiteljica i nastavnica imaju prava na penziju.

G—đa dr Živanović iznosi stanje žena i činovnica u Jugoslaviji. Zadržava se naročito na nastavnicama. Tek pre dve godine one su dobile pravo da se udaju po slobodnome izboru. Ali one još ne mogu da postanu direktorke u gimnazijama, kao što ni učiteljke ne mogu da postanu upraviteljicama. Nepravda jako pogađa i babice, one imaju jako težak posao, a niti su plaćene po zaslugi, niti imaju pristojan socijalan položaj. Žene činovnice u ministarstvima mogu da napreduju do sekretara ministarstva, ali ne mogu da postanu administrativnim šefovima. Posle duge i uporne borbe izabrana je prva žena docent Beogradskog Univerziteta.

G—đa Zvolo dodaje nekoliko detalja o činovnicama u Grčkoj. U grčkome zakonodavstvu ne postoji razlika između činovnika i činovnica u odnosu

na plate i napredovanje. Ali grčke žene su ušle u državne službe tek pre 14 godina. Odmah u početku dodeljeni su im niži položaji. Ni Grkinje nisu direktorke i upraviteljice. Mali broj grčkih žena zauzima položaje sekretara prve i druge klase. Ideja ne sprečava produžavanje rada ženama na svim državnim položajima, ali u najvećem broju slučajeva Grkinje ne rade posle udaje. Zato i problem materinstva za njih nije važan kao za žene drugih narodnosti. Ipak trba podvući da postepeno iščezava predrasuda prema kojoj udata žena ne treba da produži svoju profesiju. Kako je broj činovnica vrlo ograničen, još nije izrađen zakon o penziji siročića.

G—da Kantakuzen iznosi da su u Rumuniji državni zakoni isti i za činovnike i za činovnice, izuzimajući činovnice na pošti i telegrafu koje su zapostavljene i učiteljice poljskih škola koje ne mogu da postanu upraviteljicama. Uzroci za otpuštanje činovnika isti su u odnosu na ljude i u odnosu na žene. Činovnica produžuje svoju službu posle udaje, pod istim pogodbama kao i pre nje. Ilegitimno dete ne donosi sramotu činovnici. Za vreme dok su na odsustvu zbog porođaja, žene primaju celu svoju platu, od koje plaćaju svoje zamenike, ako zakon predvidi da ih moraju imati. Ali ovo nije neka izuzetna nepravda, jer su i činovnici obavezni da plaćaju svoje zamenike. Ne postoji zakon po kome bi žene mogle dobiti odsustvo za vreme bolesti svoje dece. Žena uživa penziju posle 15 godina službe ako ima dete.

Na sednici istoga dana posle podne Mala Antanta Žena formulisala je svoju rezoluciju o stanju činovnica. Žene valja da budu postavljene na ista zvanja sa istim platama i sa istim pravom na napredovanje kao i ljudi. Dodaci na porodicu i skupoću moraju biti isti za oženjene činovnike oba pola. Zahteva se da gravidna žena dobije odsustvo sa platom šest nedelja pre i šest nedelja posle porođaja, bez obaveze da plaća svoga zastupnika; da činovnica koja sama doji dete ima pravo da dva puta dnevno prekida rad po pola sata radi toga. Bila udata ili ne, žena treba da ima ista prava na državne službe kao i ljudi. Karijeru ženinu ne treba da sprečava ako ima legitimno ili illegitimno dete. Zahteva se da u slučaju majčine smrti i legitimna i illegitimna deca uživaju njenu penziju. Činovnici oba pola valja da imaju penziju u starosti i ako su bili žrtve nesrećnog slučaja. Država i opštine treba da privatnim organizacijama olakšaju najbolju upotrebu slobodnog vremena činovnica. Feminističke organizacije valja da čine sve što mogu da doprinesu sindikalnim organizacijama činovnica. Isto tako feminiskinje treba da pomognu formiranju kooperativa svake vrste, radi poboljšavanja ekonomskog položaja činovnica. Najzad zahteva se da se olakšava komplementarno profesionalno obrazovanje ljudi i žena činovnika.

U sednici od desetog decembra g-đca Odobesko iz Rumunije pročitala je svoj produbljeni referat o ekonomskoj situaciji zemalja Male Antante Žena. Ona deli naše zemlje u tri kategorije: zemljoradničke (Jugoslavija i Rumunija), industrijske (Čehoslovačka i Poljska) i trgovačke (Grčka). Predlaže da se obrazuje Ekonomska Mala Antanta. Grkinja g-đa Stefanopoli dokazuje da Grčka nije samo trgovačka, nego da je i zemljoradnička zemlja, i da je zato treba staviti u srednju kategoriju.

Na sednici posle podne doneta je odluka o ekonomskome pitanju. Smatrajući da su ekonomski razlozi jedan od najglavnijih motiva za konflikte između naroda Mala Antanta Žena izražava želju da se uspostavi ekonomsko jedinstvo između njenih zemalja. U vezi s time počće da se proučava mogućnost praktičnog ostvarenja toga plana.

Posle minucioznog referata o manjinama g-đe Purkinove iz Čehoslovačke, koji se sastojao u odgovoru na pitanja upućena svim sekcijama Male Ženske Antante o položaju njihovih manjina, a posle velike diskusije, na sednici od jedanaestog decembra doneta je rezolucija o manjinama. Konferencija Male Antante Žena, smatrajući da je pitanje manjina jedan od najozbiljnijih uzroka neslaganja između naroda, a da se, s druge strane, prema skorašnjim rezolucijama Društva Naroda problem manjina dirktno odnosi samo na unutrašnju administraciju država, izražava želju da vlade osiguraju manjinama slobodan razvitak, i da otklone svaku intervenciju što bi mogla narušiti mir ili sporazum između naroda. Duboko uverene da je mir osnovan na poštovanju prava drugih ljudi, žene iz zemalja Male Ženske Antante trudiće se da nikakva prepreka ne bude postavljena intelektualnom i ekonomskom razvitku manjina, u granicama principa predloženog od društva naroda, prema kome manjine imaju da se smatraju kao lojalni podanici država kojima pripadaju. Zahteva se da pakt što garantuje pravo manjine bude isti za sve zemlje koje su članovi Društva Naroda, da sve države imaju iste obaveze prema manjinama, i da dužnosti manjina prema državama kojima pripadaju budu dobro utvrđene, kako bi se izbegli novi nesporazumi.

Dvanaestog decembra donesene su generalne rezolucije. Traženo je, pre svega, pravo glasa za žene u zemljama gde ne postoji. Zatim se zahteva ukidanje smrtne kazne i uvođenje u nastavu istorije civilizacije umesto ratne istorije. Pozdravljena je konferencija u Lokarnu koja je, kao eminentno pacifistička, neobično simpatična Maloj Antanti Žena. Za iduću godinu predsedništvo je ustupljeno Grkinji g-đi Teodoropulo. Potpredsednica je ostala g-đa Kantakuzen iz Rumunije, za blagajnika je izabrana Grkinja g-đa Zavolo.

Svečana Konferencija, održana trinaestog decembra u velikoj Sali Akademije, pred elitom grčke publike, bila je ispunjena konferencijama delegatkinja. G-đa Petković, obazirući se na veličinu stare Grčke, ukazivala je na jednake patnje Grka i Jugoslovena. G-đa Kočonda govorila je o feminizmu sa filozofskog stanovišta. Dr Ksenija Atanasijević evocirala je stare grčke književnice, učene žene i filozofkinje, i na moderan feminizam primenjivala je napredne Platonove argumente za emancipaciju žena. Neobično su bili ubedljivi govori g-đa Purkinove i Teodoropulo. Toga istoga dana posle podne g-đa dr Maša Živanović govorila je u lekarskom udruženju o sanitetskim prilikama u Jugoslaviji.

Učešće i interesovanje mnogobrojne publike, najlepši odzivi u štampi i javnosti, najzad pozitivno koncipirane rezolucije, koje su namenjene zadovoljavanju najneophodnijih i najprečih ženinih potreba, dokazuju da je Treća Konferencija Male Antante Žena imala zreli karakter, i da je donela lep i nesumnjiv uspeh.

(Ženski pokret, Beograd, januar-februar 1926, str. 36–43)

Konferencija Žena za mir i razoružanje

Konferencija Žena za mir i razoružanje održana je u Beogradu od 17 do 19 maja ove godine; na njoj su, na poziv Alijanse Ženskih Pokreta i Jugoslovenskog Ženskog Saveza, uzeli učešća: predstavnice Internacionalne Alijanse za Žensko Pravo Glasa i Građansku i Političku Akciju Žena, predstavnice Komisije za Mir i Društvo naroda ove Alijanse, i ugledni stručnjaci za probleme razoružanja i ekonomske saradnje između država, koji su bili na dnevnome redu. Samo su italijanske feministkinje poslale, kao svoga delegata, čoveka, — markiza Đorđa Kartara.

Internacionalna Alijansa za Žensko Pravo Glasa, osnovana 1902 g. u Vašingtonu, prvo pod predsedništvom osnivačice g—đe Čepman Ket, a, docnije, pod predsedništvom g—đe Korbet—Ašbi, — koja, takođe, stoji na čelu zakonodavnog ženskog komiteta liberalne stranke u Engleskoj, radila je, sa velikom i nepokolebljivom istrajnošću, na oslobođenju žena raznih rasa, narodnosti i religija, ujedinjenih jednim ciljem. Alijansa se bori da žene zadbiju sva politička prava, i da se izjednače sa čovekom, u pogledu zakona, ali i u pogledu etičkih načela i shvatanja. Sem toga, cilj ove Međunarodne Alijanse jeste da, prosvjećivanjem, osposobi žene za vršenje njihove građanske dužnosti, i da, postupno i metodično, povećava njihov uticaj u javnom životu.

Pred početak svetskoga rata, u Alijansi bile su ujedinjene žene iz 26 zemalja; danas ih ima iz 46 zemalja, — a u 20 od njih imaju žene pravo glasa.

Velika dalekovidost i zasluga pripada ovoj Alijansi što je, u samome početku svetskoga rata, poslala engleskom ministru spoljnih poslova i poslanicima svih stranih država u Londonu jedan apel, gde ih opominje i moli za posredovanje da se sporovi između država reše mirnim putem, — da strahota i neman rata ne bi zahvatili, unesrećili i upropastili svet. Na veliki jad čovečanstva, taj apel ostao je bez dejstva.

Posle rata, kad su u mnogim državama žene dobile politička prava, u program Alijanse ušao je rad na razoružanju i obezbeđenju stalnog svetskog mira. U tome cilju, 1926 g., na kongresu Internacionalne Alijanse u Parizu, osnovana je njena specijalna Komisija za Mir i Društvo Naroda. Prvo je, 1927 g., organizovana konferencija za mir u Amsterdamu, a, zatim, 1928 g., u Drezdi. Treća konferencija za mir bila je ova u Beogradu. Na njoj su došli

do vrlo jasnog, svesnog i poštenog izraza napori i najbolja volja žena da i one, sa svoje strane, utvrde sretstva kojima bi se stvorilo razoružanje, kako bi se narodi, u budućnosti, sačuvali rešavanja međunarodnih nesuglasica oružjem i krvavljenjem. Isto tako, učinjen je ozbiljan pokušaj da se nađu načini popravljanja teške ekonomske krize sadašnjice, i da se otklone teškoće što ometaju živu i spasonosnu izmenu produkata među narodima.

Celu nedelju dana, pre početka rada šire Konferencije, članice upravnog odbora Međunarodne Alijanse za Žensko Pravo Glasa držale su, u Beogradu, svoje zatvorene sednice, i na njima živo pretresale mnoga pitanja što se odnose na potrebe žena u sadašnjosti. Tako su, na tim sednicama, prodiskutovana pitanja o položaju radenice, prema specijalnom zakonodavstvu za ženu, i pravo udate žene da zadrži svoju narodnost, ako to želi. Pri raspravljanju ovoga poslednjega problema, delegatkinje su izjavile, da veoma racionalni jugoslovenski zakon o nacionalitetu udate žene može biti ugled drugim narodima. Sem toga, raspravljala su se, posebno, pitanja o zaštiti vanbračnog deteta, o prostituciji, i o ropstvu žena u nekim krajevima sveta. Predstavnica Urugvaja, dr Paulina Luizi, stalni član pododбора za suzbijanje trgovine belim robljem pri Društvu Naroda, pročitala je svoj referat o radu komisije protiv trgovanja devojkama. Grčka delegatkinja g-đa Teodoropulo, pozvala je članice da se kongres Alijanse iduće godine održi u Atini; taj poziv oduševljeno je prihvaćen.

Pre podne u nedelju, 17 maja, u velikoj dvorani Novoga Universiteta, otvorena je, na svečan način, šira Konferencija za Mir i Razoružanje. Posle pozivanja i pretstavljanja delegata, ređali su se pozdravni govori: predsednice Beogradskog Ženskog Pokreta, potpredsednika Beogradske Opštine, pretstavnika: Beogradskog Universiteta, Ministra Spoljnih poslova, Društva Naroda, Međunarodnog Ženskog Saveza, Međunarodne Lige za Mir i Slobodu, Međunarodnog Udruženja Universitetski Obrazovanih Žena, Lige Hiberskih i Španjolsko–Amerikanskih Žena i Jugoslovenske Lige za Društvo Naroda. Predsednica Međunarodne Alijanse za Žensko Pravo Glasa, g-đa Korbet–Ašbi, govorila je o ciljevima Alijanse, čija je polazna tačka ravnopravnost između žene i čoveka. Navela je važnu činjenicu da je mortalitet dece manji u zemljama gde žene imaju politička prava. G-đa Rut Morgan, predsednica Komisije za Mir i Društvo Naroda, izložila je da je cilj beogradske konferencije međunarodna kooperacija, koja ide, prvo, u pravcu razoružanja; zatim, u pravcu racionalnog i hitnog rešenja današnje privredne krize, to jest ekonomske konsolidacije; i, najzad, u smeru ujedinjenja i zajedničke saradnje žena raznih naroda.

Istoga dana po podne, u svečanoj dvorani Staroga Universiteta, otpočeo je rad konferencije, pod predsjedništvom gđe Rut Morgan. Francuski ekonomski stručnjak g. Delezi, izložio je, znalački, pojedinosti današnje svetske krize; osobito se zadržao na industrijskoj krizi. Nezaposlenih radnika u svetu ima oko dvadeset miliona. Nezaposlenošću su, manje ili više, pogođene sve zemlje, ali najviše Amerika, Nemačka i Engleska. Ovu poslednju državu njeni nezaposleni radnici staju više, nego što je stao ceo svetski rat. Zatim je Nemica, dr Elzi Urih-Bojl, dala detaljnu sliku sadašnje ekonomske situacije Evrope. Ona izlaže uzroke nezaposlenosti radnika. Između ostalog, utvrđuje da su se prekomorske zemlje oslobodile evropskog uvoza; one su razvile sopstvenu industriju, i od svojih sirovina počele da stvaraju produkte. Nastalo je preinačenje ishrane: u poslednje vreme jede se manje hleba i krompira, a više voća i mesa. Na mnogim mestima u svetu oslabila je snaga kupovine. Rusija je istupila iz međunarodnoga saveza, a Indija je razvila sopstvene narodne industrije. Kina, sa milionima svoga stanovništva, pometena dugim ratom, jedva može da se dalje ubrojava u kupce. Privredno jedinstvo Evrope jeste stvarnost, načinjena iluzornom zbog njene političke pocepanosti. Neophodno je jedno ravnopravno izjednačavanje između evropskih agrarnih i industrijskih država. Jer, dokle god industrijaliziranje bude značilo prevlast, a poljoprivreda siromaštvo, dotle se nijedna država neće odreći industrijaliziranja u posleratnom stilu, sve ako bi to, na kraju, dovelo i do pune dezorijentacije evropskog ekonomskog stanja.

Potom je pročitana referat Rumunkinje, princeze Kantakuzen, sprečene da uzme lično učešće na konferenciji; ona predlaže da se, slično ratu i mir tehnički organizuje. Treba reorganizovati Evropu, socijalno i ekonomski. Evropski narodi ostaće intelektualne vođe, samo ako se u državama Evrope vaspstavi moralna i finansijska ravnoteža. Gđa Kantakuzen predlaže: 1) stvaranje zemljoradničke međunarodne banke; 2) stvaranje međunarodne banke za trgovinu i industriju; 3) emisiju jednoga opšteg evropskog novca; 4) stvaranje jedne međunarodne evropske uprave za racionalizaciju zemljoradničkih i manufakturnih produkata; i 5) stvaranje međunarodnih i regionalnih udruženja koja će sačuvati izvesne evropske narode od gušenja.

Drugoga dana Konferencije, 18 maja, na dnevnom redu bio je problem razoružanja. Pre podne toga dana, o razoružanju je govorio naš bivši ministar spoljnih poslova dr Momčilo Ninčić. Njegovo izvrsno predavanje izazvalo je široki interes. Prema izlaganju dr Ninčića, posle svetskoga rata postali su ratni budžeti strahovito veliki. Ova činjenica izazvala je reakciju: otpočeo je trajni rad na smanjivanju i ograničavanju naoružanja država. Osmi član

Pakta Društva Naroda zahteva, da se naoružanja naroda svedu na najmanju meru. Ima dve koncepcije o razoružanju. Prva traži neposredno pristupanje razoružanju; po drugoj, usvojenoj od Društva Naroda, razoružanje može da se postigne samo na posredni način, kad se, prethodno, obezbedi mogućnost mirnoga rešavanja svih ratnih sukoba, i kad se narodima zagarantuje sigurnost. U Društvu Naroda organizovana je 1925 g. Pripremna Komisija Konferencije za Razoružanje. Prošle godine, ta Komisija podnela je Društvu Naroda jedan predlog Konvencije; u njemu su, uglavnom, raspravljena sva tehnička pitanja razoružanja. Konferencija za razoružanje sazvana je za februar 1932 g. U toku godina, Društvo Naroda je usvojilo doktrinu, da su problemi razoružanja i sigurnosti nerazlučno vezani. Do prve polovine 1925 g., radilo se na tome da se pitanje sigurnosti konačno reši jednim ugovorom. Tako je postao "Ženevski Protokol"; on je propao, jer je sadržao neprihvaćene odredbe. Zatim se pribeglo ideji napredovanja u paralelnim etapama; tako su države dobile izvesne garantije o sigurnosti. Konferencija za razoružanje od 1932 g. ne sme se razići, a da ništa ne svrši. Međutim, dr Ninčić drži da od nje ne treba očekivati neke senzacionalne rezultate. Ipak, on ističe da su naponi za rešavanje pitanja razoružanja korisni, jer bude saznanje da će doći do mira samo kad se stvori jedna velika međunarodna zajednica, koja će, stvarno i konačno, moći da zagarantuje sigurnost svake države.

Provizorni program koji je izradila Pripremna Komisija za Konferenciju Razoružanja izložio je stručno, tačku po tačku, komandant Adams, predstavnik Društva Naroda.

Diskutujući činjenice izložene u predavanjima g.g. dr Ninčića i Adamsa, delegat talijanske feminističke organizacije, Markiz Kvartero, kazao je da je razoružanje nemoguće, bez ekonomske i političke fuzije naroda.

Engleskinja g-đa Katlin Ines govorila je o konvenciji za razoružanje. Pomenula je, da bi razoružanje oduzelo zaposlenost mnogim ljudima. Međutim, to zlo moglo bi se popraviti time, što bi se oni zaposlili u kakvoj produktivnijoj industriji. Efikasno vaspitanje za međunarodni mir u pravom smislu omogućiće razoružanje do minimuma, neophodnog za bezbednost država. "Ne možemo svi mi biti tehnički eksperti, ali možemo da radimo na načelu zbližavanja jednih sa drugima".

Posle podne 18 maja, govorio je delegat Belgije, profesor T. Rijsen, o bezbednosti, sankcijama i razoružanju. Prvo raspravlja pitanje razoružanja sa moralne tačke gledišta. Narodi su, u glavnom, voljni da smanje naoružanja. Ipak, ima zemalja gde dolazi do izraza neki agresivni nacionalizam. Što se

tiče političke strane toga pitanja, govornik utvrđuje da u Evropi sadašnjice ima dosta obespekujajućih pojava. Sa pravničkog gledišta posmatrajući, neosporno je da je sigurnost naroda donekle obezbeđena Lokarnskim Sporazumom, Paktom Brian–Kelog i Paktom Društva Naroda. Time sadašnjost, neosporno, visoko stoji nad stanjem u kome su se nalazile države pre rata.

Sledovala je kraća diskusija o pitanjima koja je dodirnuo govornik u svome predavanju.

Trećeg dana konferencije, 19 maja, pre podne, pod predsedništvom g–đe Korbet–Ašbi, govorio je, prvo, engleski admiral Drjuri Lo o procentaži razoružanja. On podvlači da se rat pokazao kao potpuno nemoćno i neuspelo sredstvo za rešavanje međunarodnih sukoba. Vrlo je utešan za budućnost plan Lige Naroda da ustanovi jednu međunarodnu vladu. Pakt Brian–Kelog pokazuje da se čine ozbiljni pacifistički koraci. Ipak, države se još uvek oružaju. Svaka država, međutim, izjavljuje da to čini samo radi odbrane. Znači, zajednički neprijatelj svih država koje su se odrekle rata jeste strah, podozrenje. Svi su izgledi da ni potpuno razoružanje ne bi otklonilo strah i podozrenje. Dakle, potrebno je izvesti moralno razoružanje. Jedini način da se države osete sigurne jeste da stupe u Ligu koja će, kao kolektivna organizacija, istupati protiv svakog napadača, kao protiv zajedničkog neprijatelja. Sankcija Lige bila bi ekonomska; sastojala bi se u izolovanju zajedničkog neprijatelja. Treba održati obećanje, dato Nemačkoj Versajskim Ugovorom, da će redukcija razoružanja biti opšta. Treba osnovati stalnu komisiju za razoružanje, sa sedištem u Ženevi. Valja gledati mir kao nešto pozitivno, a ne samo kao negativno sredstvo da se izbegne rat, to svetsko ludilo, koje može biti izlečeno samo svetskim razumom.

Delegatkinja Holandije, g–đa Ramond–Hiršman, dala je, u svom predavanju o razoružanju i besposlici, nekoliko korisnih opservacija i sugestija.

Ksenija Atanasijević govorila je o pacifističkom uticaju žena na javno mišljenje za vreme mira. Ona je utvrdila, da se pokret žena da dođu do svojih prava osniva na ontološko–moralnom temelju; prema tome, pojmljivo je što su se svi stepeni razvitka toga pokreta pokazali ne samo kao socijalni, nego i kao pacifistički, po prevashodstvu.

Kroz predavanje Grkinje g–đe Teodoropulo bilo je sprovedeno krajnje pacifističko stanovište. Ona podvlači osnovnu važnost regionalnih udruženja za razviće i napredovanje međunarodne kooperacije. Smatra da je krajnje vreme da se žene aktivno umešaju u rad na vaspostavljanju opštega mira,

jer ljudi svojim beskonačnim konferisanjima, koja uvek ostaju bez rezultata, očevidno dokazuju da ne žele da se utvrde sredstva i načini za postizanje mira. Pogrešno je što se žene ograđuju da one nisu izazvale rat, i da nisu odgovorne za njega. One su odgovorne, sve dok, za vreme rata, pristaju da zamenjuju ljude u njihovim svakodnevnim dužnostima, da bi im omogućile učestvovanje u krvavljenju. Borba između rata i mira jeste borba između života i smrti. Ali, pobiće život.

Zatim su donete dve rezolucije. Prvu, opšte primljenu, podnela je Komisija za Mir i Razoruzanje. U njoj, Konferencija Internacionalne Alijanse Žena izjavljuje svoje veliko zadovoljstvo zbog sazivanja Međunarodne konferencije za Razoruzanje u 1932 g; ona se nada da će ova poslednja izvršiti značajnu redukciju naoružanja, i tako povećati garancije za opšti mir. Ako se ta redukcija ne izvrši, biće povređen Versajski Ugovor i Pakt Društva Naroda, što može izazvati nove katastrofe. Rezolucija je dopunjena apelom žena svih narodnosti, da u delegacijama za iduću Konferenciju za Razoruzanje bude najmanje po jedna žena.

Druga rezolucija o ekonomskoj saradnji opet je jednoglasno usvojena. Njome Konferencija Alijanse podupire svim silama napore koje je učinilo Društvo Naroda da ostvari jedan sistem internacionalne kooperacije.

Na kraju, delegatkinje Komisije za mir pojedinih zemalja podnele su sažete izveštaje o onome što se u tim zemljama uradilo za uspostavljanje mira. Jako potresena srdačnim dočekom jugoslovenskih žena, i burno aklamirana, bugarska delegatkinja, g-đa Patev, rekla je, da će budućnost balkanskih naroda biti spasonosno razdanjena samo ako, između njih, zavlada sporazum, sloga i zajednička saradnja. Ona je izjavila kako je zadovoljna što fatalnome razdoru između Srba i Bugara nisu krive žene, koje u doba kad je on izbio, nisu imale političkih prava, onako isto kao što ih još ni danas nemaju, u obe države.

Istoga dana, po podne, održan je, prvo, zatvoren skup Komisije za Mir, pa, posle, opet zatvorena sednica Komisije za Mir, zajedno sa članovima iz uprave Alijanse. Uveče je bio priređen miting, pod predsedništvom g-ce Milene Atanacković. Govore, prpagandističke prirode, držale su: predsednica mitinga; g-đa Korbet-Ašbi, koja je istakla da je feminizam najkorenitiji u Skandinaviji i u anglosaksonskim zemljama; senator Čehoslovačke g-đa Plaminkova, najtoplije pozdravljena od publike; dr Vodvaška i g-đa Malater-Selije.

Time je završen rad Konferencije Žena za Mir i Razoruzanje, u kojoj su svestrano proučene i osvetljene najaktuelnije nevolje evropskih naroda, i u

kojoj je dat čitav niz umesnih i eminentno čovečnih predloga i sugestija kako da se one radikalno otklone. Nesumnjivo je da je ova beogradska konferencija zatalasala svest i savest onih koji su joj prisustvovali, i da je uticala da se stvori atmosfera, pogodna za dostizanje "moralnog razoružanja". Tako su pretstavnice raznih država, stare i prekaljene radenice na tome da se ženi oda puna pravda, i da se čovečanstvu osigura trajni i unaprediteljski mir, delovale blagotvorno na jačanje pacifizma kod nas.

Na predlog Grkinje g—de Teodoropulo, održan je 20 maja u "Kolu Srpskih Sestara", skup pretstavnica ženskih udruženja balkanskih zemalja, — na kome su bile zastupljene delegatkinje Bugarske, Rumunije, Turske, Grčke i Jugoslavije, — u nameri da prodiskutuju metode zajedničke saradnje kojom će balkanske države doći do mira i unije, kao do prvih uslova za svoj prosperitet. Posle dugog i opširnog pretresanja, jednoglasno je primljena rezolucija, gde se traži da pretstavnice ženskih organizacija balkanskih naroda rade u nacionalnim grupama Balkanske Konferencije. Zatim se zahteva da se, u svakoj nacionalnoj grupi Balkanske Konferencije, obrazuje jedan komitet žena. Naposletku se traži da žene budu što više zastupljene u nacionalnim delegacijama, na godišnjem skupu Balkanske konferencije.

Tako su, ovoga puta, feminiskinje i pacifiskinje koje su došle u Beograd pored rada predviđenog u programu Konferencije za Mir i Rzoruzanje, učinile još i pripreme da se rad Balkanske Konferencije osnaži potpomogne učesćem žena balkanskih država. Ako se postupi po rezoluciji balkanskih žena, donesenoj u Beogradu, poći će se, zacemento, neposredno i brzo, jedinstvu u radu i u težnji za mirom među balkanskim narodima.

Za vreme svoga boravka u Beogradu, delegatkinje su obišle glavne institucije beogradskih ženskih društava; pri tome su, u nekoliko mahova, imale prilike da izraze svoje poštovanje istrajnosti, preduzimljivosti i organizatorskome smislu naših žena. Naročito ih je oduševila bogata i živopisna izložba radova sa nacionalnim motivima, priređena u "Kolu Srpskih Sestara".

Bliski kontakt sa evropskim i američkim pionerkama jedne etičnije i pravičnije budućnosti čovečanstva, i slušanja njihove žive, poštene i temperamentne reči, ostavili su blagorodnoga traga u našoj sredini. Zbog toga se ovim velikim idealistkinjama isplatio napor dugoga putovanja do našega Beograda, koga su one, u svojoj ljubaznosti, poredile sa najlepšim svetskim gradovima.

(Život i rad, Beograd, 1. juni 1931, str. 498–505)

O uticaju žene na širenje pacifističke ideje⁴

Pokret žena da zadobiju sva prava što im pripadaju, kao svesnim ljudskim bićima, neosporno se osniva na dubokom etičkom i ontološkom temelju. Težnja trpljenjem i saznanjem probuđenih žena da unaprede lični život, i da poboljšaju sopstveni položaj, u svima stepenima njenoga razvoja pokazala se kao prevashodno socijalna i pacifistička. Naime, ona je uvek bila strogo podignuta na principu poštovanja ličnosti, nezavisnosti i dostojanstva čovekovog.

Feminizam, nužnim načinom podrazumeva, kao nepobitnu, ideju da svako ljudsko biće jeste neprikosnoveno, i da ima prava da na puni i neometani način razvije sebe. Otuda feminizam, preko unapređivanja žene, i neposredno sa njime, vrlo živo radi i na unapređivanju čitavoga čovečanstva, izgrađujući, tako reći, jednu novu etičku doktrinu. On dela na postizanju jednoga boljega i plemenitijega odnosa među ljudima koji će isključiti svako fizičko i moralno zloupotrebljavanje drugoga.

Ideologija feminizma jeste visoko idealistička. Ona računa sa onim što je najblagorodnije u čoveku. Probudene žene, radići na tome da zaštite sebe, istovremeno oblagorođavaju i čovekova shvatanja o ženi, i uspostavljaju, kao princip, harmoničnu saradnju između dva dela čovečanstva. U pravome feminizmu ima mnogo elemenata morala samilosti i ljubavi. Polazna tačka njegova jeste ukidanje nasilno postavljenih razlika i nejednakosti između ljudskih bića. Uz to, u njemu ima dragocene optimističke vere, da je moguće upitomiti samoživu ljudsku prirodu, i među ljudima uspostaviti uslove za življenje u individualnoj slobodi, u simpatiji i u miru. Ovakav optimizam daje feminiskinjama sposobnost za jedan uzvišeni rad na otklanjanju uzroka što vode sukobljavanjima, razmiricama, proganjanjima i svim vrstama povreda tuđe ličnosti. Jer dopušteno je, i, možda, za misleno biće neizbežno, teorijski raščlanjavati nedostatke i negativnosti ljudske prirode, ali je grešno skrstiti ruke, i pasivno gledati kako ona, sirova i neoblagorođena, dolazi do izraza u mnogobrojnim manifestacijama društvenoga života. Zato, i kad poznaju sve teškoće što čekaju onoga ko pokuša da spletenosti među ljudima razdani, one postaju po onome tragično idealističkome principu filozofa Gijoa: "Misliti kao skeptik, raditi kao čovek koji veruje". Zato

⁴ Predavanje Ksenije Atanasijević na međunarodnoj Konferenciji za mir i razoružanje, održanoj u Beogradu od 17. do 19. maja 1931. godine. Prim. Lj. V.

feminiskinje šire oko sebe atmosferu sloge i mira. Pošto za njih važi stav o poštovanju svake ličnosti, njihova politička koncepcija biće, da se i prema slobodi svakoga naroda mora osećati pietet, jer je svaki stranac bližnji. Sa visine ove koncepcije izgleda nedostojna, odvratna i čudovišna cela istorija, sa nepreglednom povorkom krvavih ratova i slepog uništavanja ljudi, vođenih, najčešće, radi toga da se zajaze ambicije, nezasitosti, ludilo i poroci nekih nečovečnih ličnosti.

Kao mater, feminiskinje će uliti u krv svojoj deci istinu, da ljudi ne postoje na svetu zato, da ubijaju jedni druge. Ideal mira žene, kao nastavnice, veoma uspešno šire među mladim generacijama, i vaspitavaju ih za pacifističko shvatanje. Žene razumeju bolje od ljudi mudrost i istinitost reči, da će poginuti od mača onaj ko mačem seće.

Kulturan čovek uviđa, da se punoća njegovoga života neće nimalo okrnjiti time, što će i drugim ljudima biti data sredstva da je pomoću svojih egzistencija ostvare. Kad jedan čovek poseduje nezavisnost, i kad ne podnosi nikakvu nepravdičnost, on nema više opravdanoga razloga da se greši o nezavisnost drugoga. Isto tako, narod slobodan i nezavisan, nema nikakvoga razloga da zalazi u tuđa područja, iz grabljivosti i iz želje za otimanjem. Ako bi se u njemu takva želja i pojavila, dužnost drugih bila bi da je spreče. Danas postoji veliki broj ljudi, i još veći broj žena, koji ne dvoume više o tome, da treba pribegavati kakvom čovečnijem načinu rešavanja međunarodnih rasprava, nego što je ubijanje.

Ovi ljudi i žene znaju da nauka, svojim pronalascima, doprinosi da ratna sredstva postanu sve razornija, gora, ubilačkija. Te naučne izume, koji imaju da unište čoveka, potiskuju oni blagorodnim dejstvom snaženja saznanja. A saznanje kazuje čoveku, da je njegova moralna dužnost da živi u miru sa svojim bližnjima. Dalja konzekvencija njegova jeste, da je dužnost naroda da živi u slozi sa ostalim narodima.

Ovakva doktrina bila je osnovana i samopregorno širena od najplemenitijih između religijskih osnivača i filozofa svih vremena. Program feminizma, jednom od svojih bitnih tačaka, poklapa se sa onim čemu su težili najveći mislioci čovečanstva. Ta činjenica dovoljno ističe svu etičku i socijalnu visinu ovoga pokreta. A sama pacifistička težnja pretpostavlja važenje metafizičkog stava, da sva živa bića imaju jednu, nerazorivu i večnu suštinu, zato su iluzorni i amoralni svi povodi za sukobljavanje ljudi i naroda. Pošto besmrtna životvorna supstancija samo menja oblike, treba obustaviti sva neprijateljstva, i vaspostaviti opštu izmirenost. Feminiskinje, sa svoga pa-

cifističkog stanovišta, rade na tome da ovaj stav ne ostane samo apstrakcija, nego da se on praktično i stvarno primeni.

Nijedan napor nije suviše težak, kad je utrošen na ostvarivanje najveće filozofsko–religijske ideje, koja je ikad bila postavljena o odnosima između ljudi. Radeći neodstupno na tome da mir među narodima zavlada, feministkinje će smatrati da su njihova naprezanja iskupljena, ako, u budućnosti, sagledaju sve jasnije konture jedne internacionalne sloge i harmonije, koju ni jedna zabluda i ni jedna rđavština neće više biti u stanju da pokolebaju.

(Pravda, Beograd, 20. maj 1931, str. 2)

IV FEMINISTIČKA EGZEGEZA FILOZOFSKIH I LITERARNIH DELA

O emancipaciji žena kod Platona

Mislioci Staroga Veka, gotovo bezizuzetno, pripisivali su ženi drukčiju i nižu prirodu nego čoveku, i na osnovu toga određivali joj potčinjeni rang u socijalnom i porodičnom životu. Ostalo je mnogo otrovnih epigrama u kojima se pesnici maliciozno ismevaju osobinama žena, i gde im mane surovo karikiraju. Gotovo svi stavovi grčkih filozofa, koji govore o ženi, negativni su i neprijateljski. Samo Platon, najviši duh antičkog vremena, ima o njoj mišljenje sasvim suprotno uobičajenom shvatanju onoga doba, mišljenje tako dalekovido, da i danas može da bude interesantno, napredno i blisko.

Nerazvijeni mentalitet i haremski skućeni život prosečne atinske žene ubedljivo je istakao Ksenofon jednim primerom. Ishomahosova žena je u stvari sasvim neizrađeno, divlje dete; mati ju je naučila jedino tome, da se neograničeno pokorava volji svoga muža. Savršeno bez inicijative, ona ostavlja robinjama sav kućevni posao, a sama je zauzeta poglavito ulepšavanjem i šminkanjem, jer je jedina njena težnja da spoljašnjošću što više priveže za sebe muža.⁵ Revolt zbog ovakvog kukavnog načina života i obrazovanja svojih sunarodnica izražava najumnija i najnaprednija Grkinja Aspazija, u dijalogu istog imena sokratovca Eshina. Daleko slobodnije nego Atinjanke, živele su Spartanke, najemancipovanije između žena stare Grčke. Valja odmah napomenuti da je tip spartanske žene, po svoj prilici, poslužio kao model Platonu za razvijanje njegovih širokih pogleda o ulozi žene u državi koji su, iznad svega onoga čime je on mogao da se inspiriše u Atini.⁶

Pitanje o emancipaciji žene kod Platona neraskidljivo je sraslo za njegovu intelektualnu konstrukciju jedne idealne države, koju je dao u svima pojedinostima u dialogu *Država* (*Respublica*, πολιτεία). Jer glavni interes Platonov upravljn je bio na državu: za njega, Politika je proširena Etika, a dužnost svakog građanina je da se posveti državi; od toga ne čine izuzetak čak ni filozofi. A najsavršeniji oblik vladavine jeste onaj gde vladaju filozofi, dakle sofokratija: društvo će biti srčno tek kad njegovi vladari postanu filozofi, ili kad filozofi postanu vladari. ⁷ Dakle nemoguće je izdvojiti srž Platonove teorije o ženama iz njegove opšte političke doktrine, a ne onepotpuniti je. Celine i zaobljenosti radi daćemo je onakvu kakva je ona na izvoru, po

⁵ Xen. *Oecon.*, VII, 4.

⁶ Najveći produkti Atine, Platon i Aristotelo, smatrali su spartansko društveno uređenje za celishodnije od atinskog.

⁷ *Respublica*, VI.

mogućstvu ne remeteći dramski ton ekspozicije Platonove.

U petoj knjizi *Države* dva Platonova brata lagano protestuju što Sokrat nije rasvetlio jedan važan deo svoga izlaganja o uređenju države. Jer, vele oni, nije im ostalo neopaženo da je on kazao kako će u novoj državi postojati zajednica žena i dece. Glaukon i Adeimantos, dve ličnosti dijaloga, navaljuju da se neodložno reši pitanje o ženama i o porodici, kao vrlo aktuelno. Platonov Sokrat se malo usteže; raspravljanje će povući za sobom druga pitanja, a i njegovi neočekivani predlozi izgledaće neizvodljivi i čudni. Najzad se ipak odlučuje da kaže svoju koncepciju: pre svega, ženama se mora dati pravo da učestvuju u svima sužbama u kojima učestvuju ljudi iz prva dva staleža idealne države (a u njoj, po Platonovoj zamisli, postoje tri staleža: državnički, vojnički i zanatlijski sa zemljoradničkim). A ako žene treba da služe istim ciljevima kojima ljudi, onda se one moraju i obrazovati isto kao ljudi. Dakle i žene moraju da uče muziku i gimnastiku. Gimnastikom će očeličiti telo, a muzikom će kultivisati dušu; upravo, muziku će učiti da ne bi gimnastikom postale suviše surove, a gimnastiku da ne bi muzikom postale suviše meke. Isto tako žene treba da se vežbaju i u ratnoj veštini. Reći će se, možda, da je ovo poslednje protivno običaju, i zato smešno, ali Sokrat misli da se treba odupreti navici i onome što je uobičajeno, jer je nedavno još Grcima izgledalo sramno i smešno ono što sad samo još varvarima takvo izgleda.

Pošto je osetio da je se postepeno sasvim udaljio od onoga što njegovim sagovornicima može da bude shvatljivo, Platonov Sokrat sad pokušava da dialektičkim raščlanjavanjem objavi svoju teoriju pristupačnošću. Da li je priroda žene takva da ona može da učestvuje u svima poslovima čovekovim, ili da li možda ne može ni u jednom, ili može u jednim, a u drugim ne može, i u koju od ovih klasa spadaju ratne dužnosti? Da li se žena po svojoj prirodi bitno razlikuje od čoveka? Mogla bi se staviti ova objekcija — jer “veština protivrečenja ima veliku snagu”; svi su se, ranije, složili da razne prirode treba da se bave raznim stvarima; međutim (ako se primi da je priroda čoveka i žene različita) sad se slažu u tome da razne prirode moraju da se bave istim stvarima. U stvari, ne postoji ni jedan posao za ženu kao ženu, niti za čoveka kao čoveka, jer su među oba roda prirodne sposobnosti na isti način podeljene; zato žena može da vrši sve poslove koje i čovek, ali je u svima njima žena slabija nego čovek. Žene će, dakle, moći da se vežbaju u borilištima, jer će se, u mesto haljinom, zaogrnuti vrlinom; one će, dalje, uzimati učešća na zajedničkim gozbama, u ratu, i u svim državnim službama. Pri tome ne treba zaboravljati da se ženama moraju davati lakše dužnosti, zbog toga što je njihov rod slabiji. Izuzetno, kad se pokažu po-

dobnima za to, žene će zauzeti najviša mesta u državi, i uzdići će se čak i do posmatranja ideje Dobra.

Došli smo do najčudnije tačke u ovome pitanju: po Platonu, žene su zajedničke, a deca su opšte dobro. Ne postoji više porodica: niti otac poznaje svoga sina, niti sin poznaje svoga oca. Ideja Platonova nije promiskuitet, nego on traži da se zaključuju privremeni brakovi između zdravih ljudi i žena, da bi se na taj način došlo do što snažnijeg potomstva. Najbolje žene treba da se udaju za najbolje, a najgore žene za najgore ljude; potomstvo prvih treba da se podiže, a drugih ne, ako se hoće da stado bude valjano. Zakonom će se određivati izvesne svečanosti, na kojima će se mlada i mladoženja vezati religioznim ceremonijama, žrtvama i pesmama za tu priliku naročito spevanim. Zapovednici (αρχογυτες) će propisivati broj tih svadba, uzimajući u obzir ratove, bolesti i katastrofe, da varoš ne bi postala ni suviše bogata, ni suviše siromašna u stanovništvu.

Decu treba da rađaju roditelji u dobu kad su im telesne i duhovne osobine najviše razvijene: žene od 20–40g.; a ljudi od 30–55g. Deca koju dobiju stariji ili mlađi roditelji, ili oni čiju vezu vlast nije sankcionisala, smatraju se kao nezakonita.

Majke koje imaju mnogo mleka, hrane decu *promiscue*. Vlast, naročito za to određena, upotrebljava razne veštine da one ne poznadu svoju decu. Dalje neguju mališane dadilje koje stanuju u odvojenom delu varoši, jer se majke vraćaju svojim javnim poslovima. Zajednicu dece Platon plemenito motiviše: sva deca treba da budu podjednako voljena, i da u svima starijima vide svoje roditelje, a u svoj deci svoju braću i sestre. Brak i porodica razvijaju antisocijalana i antidržavna osećanja; zato je najbolja ona država gde ne postoji svojina, i čiji su članovi organski povezani, kao delovi tela. Platon dovoljno oštro ističe kolika će biti dobit kad se otklone dva uzroka disharmonije između države i ličnosti, naime svojina i porodica. Pošto u njegovoj državi dva viša staleža neće imati ničega, sem tela, oni će biti razrešeni svih sporova oko imanja i novca. A ukidanjem pojedinačnih porodica koje su često u neprijateljstvu, i gotovo uvek tuđe jedna drugoj, zato što nemaju zajedničke interese, iščeznuće sve lično pred idealnim jedinstvom države. Slobodni od svih neprijatnosti, građani će živeti bolje od pobednika na olimpijskim igrama, jer će i oni i njihova deca dobijati od države hranu i sve što je za život potrebno, čak će biti i sahranjivani o državnom trošku.

Kao što se vidi, Platon je u programu svoga *aristokratskog komunizma* (jer, po njemu, komunizam nije za masu, nego samo za više ljude; on najnižem

staležu svoje države daje pravo svojine i porodice) imao i puštanje žena na sve položaje u državi. I ako je komunistički projekat Platonov do sada ostao utopija, njegova koncepcija da žena može i treba da deli sve poslove sa čovekom, i da učestvuje u svim pozivima u kojima i on, sve se potpunije ostvaruje. Vizionerski genije Platonov prvi je prodro u istinu da između čovekovih i ženinih podobnosti za rad ne postoji nikakva bitna, kvalitativna razlika, nego samo kvantitativna; da žena *nema* drukčiju prirodu nego čovek, nego da je samo finija, i zato donekle slabije konstitucije od čoveka. Zato je on objavio da *ne postoji razlika u sposobnostima čoveka i žene koja bi bila odlučna za izbor poziva*, i širokogrudno priznao da žene izuzetno mogu svojom razvijenošću da daleko za sobom ostave ljude. Koliko je svežija i istinitija argumentacija velikoga filozofa iz V veka pre Hrista od argumentacije po nekog intelektualca iz XX veka posle Hrista, koji će se čak pozvati i na autoritet primitivnih naroda, kod kojih je žena još uvek rob, da bi onemogućio modernoj ženi pravo na pozive za koje je pokazala dovoljno zrelosti i spremne!

(Ženski pokret, Beograd, oktobar 1923, str. 340–344)

Žene u Euripidovim tragedijama

Grčku tragediju skinuo je sa idealnih visina, gde su je pobožno postavili Eshil i Sofokle, i stavio je u život najmlađi od tragičara, Euripid (480–405 pre Hr.), poznavalac besedništva i filozofije, đak Anaksagore, Protagore i Prodika, i prijatelj Sokrata (od njih je primio suptilnost, sofističku i ironičnu argumentaciju), pesnik od velikoga duha i fantazije. Euripid je realista, skoro naturalista; njegove osobe nisu više inkarnacija visokih moralnih i religijskih ideja, nego su pravi smrtni, grešni ljudi, složenih duševnih stanja. Sam Sofokle formulisao je razliku između sebe i Euripida: “Ja predstavljam ljude onakve kakvi treba da budu, a Euripid ih predstavlja onakve kakvi jesu”. Tragedije Eshilove su religiozne, Sofoklove su idealne, Euripidove su ljudske. Tvorac “*drame à thèse*”, Euripid uzima za svoje tragedije mitološke motive, ali ih proizvoljno iskorišćuje i preinačuje. I ako je kompozicija Euripidovih tragedija po nekad slaba, a jedinstvo radnje nesprovedeno, i ako njegove ličnosti često deklamuju nategnute i deplasirane filofske tirade “kao da dolaze pravo sa časa od Anaksagore ili Sokrata”, Euripid je suvereni poznavalac čoveka od krvi i mesa. U mesto da pripisuje čoveku božanske pobude i kvalitete, on u njemu pronalazi sličnost sa životinjama. Euripidove ljude ne vodi i ne upropašćuje slepa nužnost ili volja bogova, nego njihove strasti.

Nesavrnjivo bolji tumač ljudske duše, sa svima njenim ponorima, nego raniji tragičari, Euripid analizira čoveka sa utančanošću jednoga psihologa od intuicije.

Grk iz skeptičnog doba peloponeskih ratova, Euripida interesuju svi kulturni problemi, pa i problem žene. U 19 zaostalih njegovih tragedija nailazimo na povorku živih, prirodnih žena, među kojima ima nekoliko naročito snažno izrezanih: sve one pate, mrze, vole i sagorevaju od ljudskih osećanja, na koja je sa najvećim prezrenjem gledao Eshil.

Ali i ako je Euripid prvi postavio pitanje o emancipaciji žena, za njega se dugo smatralo da im je neprijatelj. Postoji priča da su makedonske žene rastrgle Euripida, kao bahantkinje Orfeja, kad je došao u Makedoniju, zbog uvreda što je u svojoj poeziji naneo ženskome rodu (u stvari pesnika su rastrgli psi, kad je šetao po jednome pustom polju).

Euripid se ženio dva puta, oba puta nesrećno; otuda je stvoreno uverenje da

on mora biti protivnik žena. Sem toga, Aristofan ga je stavio kao "mizogina" na scenu u komediji *Θεσμοφοριάζουσαι*. Ali mišljenja što Aristofan meće u usta Euripidu nisu autentična, i Krist je brzopleto u "Istoriji grčke književnosti" proglasio Euripida za mizogina, zaveden i nekim stavovima samoga pesnika, u kojima se nepovoljno o ženi govori, a koji odgovaraju situaciji. Vilamovic je uspešno pobio to mišljenje, i pronašao da je Euripid prvi uveo u poeziju moralne konflikte što postaju zbog razlike polova.

Tobožnji mizogin stvorio je čiste figure Poliksene, Makarije i Ifigenije, uzvišene majke, supruge i sestre, Andromahu, Alkestidu, Elektru. Erotičan elemenat, redak i uzgredan kod Sofokla, dobija kod Euripida često centralno mesto. U pomamnim, patološkim strastima Fedre i Medeje što pustoše srca, živo je raščlanio Euripid primamljivost želje, paralizujuću volje i opijenost čula.

Galerija Euripidovih žena bogatija je no Eshilova i Sofoklova zajedno, obojenija je i bliža nama.

U *Alkestidi* (Ἀλκηστις) iznet je tip verne supruge. Naklonošću Apolonovom dobio je Admet, fereski kralj, obećanje da može izbeći smrt, ako neko pristane da umre za njega. I stari roditelji, i prijatelji, odbili su da se žrtvuju za Admeta; samo njegova žena Alkestida ponudila je se da ode u smrt mesto muža. Došao je dan kad Alkestida treba da siđe u podzemni svet. Hor staraca govori robinji što, sva u suzama, izlazi iz kuće: "Nju čeka najslavnija smrt; ona je najplemenitija žena pod suncem". A robinja primećuje: "Kako bi mogla da se bolje pokaže odana suprugu, nego kad pristaje da umre za njega?" Pri svem tom što je gotova da se žrtvuje, mlada žena se plaši smrti. "Zar ne vidiš da me odvlače?" kaže ona mužu. "Odvlače me u boravište mrtvih... I to čini jedno krilato čudovište, čije oči, pod gustim obrvama, bacaju na mene sumorne poglede... Hades je tu i noćne senke šire se po mojim očima. Deco moja, draga deco moja, vi nemate, ne, vi nemate više majke. Zbogom, deco moja, uživajte u svetlosti dana." Ali Herkul otima od smrti Alkestidu, čija odanost i samopregorenje jako kontrastiraju sa Admetovom samoživošću.

Tradicionalni karakter Andromahe (Ἀνδρομάχη) kod Homera, Vergilija i Rasina jeste supružanska i materinska ljubav. Euripid opisuje samo njenu materinsku ljubav. Udovica Hektorova postala je robinja Neoptolema, Ahilovog sina, i rodila mu je sina Molosa. Gonjena u Neoptolemovom odsustvu mržnjom i ljubomorom njegove zakonite žene Hermione, ona dovodi sina na sigurno mesto, u svetište Tetidino. Hermiona, kći lepe Jelene, hoće da ubije Andromahu, a njen otac Menelaj pomaže je u toj nameri. Andromaha šalje robinju da moli za pomoć Peleja, kralja Farzale. Robinja se usteže: za-

držaće se dugo, a to će izazvati sumnju. “Naći ćeš već izgovor, — ta zar nisi žena?” — hrabri je Andromaha.

Surevnjiva Hermiona uobražava da će je robinja Andromaha izagnati iz palate i zauzeti njeno mesto, jer, kao sve azijske žene, zna veštinu kako će je načiniti mrskom mužu. Racionalnim i ubedljivim razlozima uverava je Andromaha da ne zna nikakve čarolije, nego da se njena popustljivost dopada Neoptolemu. “A ti, čim se malo naljutiš, veličaš Lakedemon, a grdiš Sciros; ti uživaš da ističeš kako si bogata među siromasima, i kako je Menelaj iznad Ahila: eto, zbog toga si mrska svome mužu. Ma kakve da su muževljeve pogreške, žena treba da mu ugađa, a ne da uvek traži povoda za svađu...” Obesna Hermiona preti Andromahi da će zapaliti hram, pa će ova izdahnuti u bolovima od opekotina. Poražena tolikom bezdušnošću, izriče Andromaha jedan sud o ženama, koji zastupnici mišljenja da je Euripid mrzeo žene uvek citiraju: “Zašto su ljudi naučili da se leče od ujeda zmija, a od ovog bića štetnijeg nego što su guja i vatra, od pakosne žene, niko nije pronašao lek? Koliko je istina da smo mi najgora nesreća za ljude!”

Pelej zaštićuje Andromahu i njeno dete. Hermionu sad muči kajanje, a i boji se muža. Dojkinja je razložno teši: “O, dete moje, ja nisam odobrila tvoj preterani bes i mržnju prema Trojanci, ali isto tako sad ne odobravam tvoj preterani užas”. U nastupu griže savesti Hermiona se žali da su rđave žene izazvale u njoj zavist i mržnju prema Andromahi, i izvodi dobar zaključak da ni jedan čovek ne treba da dozvoli svojoj ženi opštenje sa drugim ženama, jer od tih poseta uvek proiziđe neka nevolja.

Hermiona, nedosledna u mržnji, naizmenično demonska i slabodušna, neprijatna je pored Andromahe, majke pune požrtvovanja i blagosti.

I *Hekaba* (Ἑκάβη) je tragedija bolova jedne majke. Hekaba, žena Prijamova, nalazi se u logoru zarobljenica na obalama tračkog Hersoneza, gde je zadržala grčku flotu pri povratku iz Troje Ahilova sen. Te noći Hekaba je snila užasne snove, i predoseća nesreću u jednoj divnoj lamentaciji: “Kćeri moje”, kaže ona zarobljenicama, “izvedite staru Hekabu pred ovaj šator; vodite i pridržavajte vašu drugaricu u ropstvu, koja je bila vaša kraljica. Pomozite mi! nosite, vodite, podupirite moje telo, uzmite me za staračku ruku... Dalje od mene noćna strahovita vizijo, u kojoj sam u snu poznala moga sina što je pobegao u Trakiju, i moju dragu kćer Poliksenu... Recite mi, Trojanke, gde mogu da čujem proročke glasove Helenosa ili Kasandre, da mi oni protumače moje snove.”

U glavnom skupu Grka odlučeno je da se Hekabina kći Poliksena prinese na žrtvu. Mlada devojka rado pristaje da umre, ali strepi kako će njena mati izdržati i taj udar. "Tvoj život mi, nesrećna majko, izaziva suze i gorka jadikovanja; ja ne žalim svoj život, pun uvrede i sramote, umreti je sreća za mene." Ponosita Poliksena zahteva od majke da ne moli Ulisa za milost. "Šta da kažem od tvoje strane Hektoru i tvom starom suprugu?" pita ona, a Hekaba odgovara: "Kaži da sam najnesrećnija od žena". Hekabino očajanje raskravljuje pričanje da je Poliksena neustrašivo umrla, "lepa kao statua".

Robinja odlazi na reku po vodu, da okupa telo Poliksenino, i na obali nalazi leš Polidora, najmlađeg sina Prijama i Hekabe, koga je posle propasti Troje mučki ubio njegov domaćin, Tračanin Polimestor. Hekaba preklinje Agamemnona ljubavlju svoje kćeri Kasandre da se osveti perfidnome domaćinu, ali se on usteže. Onda se Hekaba rešava da sama svrši osvetu. Namamljuje Polimestora i njegovu decu blagom što je donela iz Troje, i pomognuta Trojankama iskopa mu oči, a decu ubije. Oslepljeni Polimestor proriče Hekabi da će biti pretvorena u psa vatrenoga pogleda. Ovom metamorfozom dat je izraz izbezumljenom bolu očajne majke.

U *Trojankama* (Τρωάδες), gde je iznet niz tragičnih scena o zauzeću i propasti Troje, o užasima rata, svireposti pobjednika i očajuju pobjeđenih, opet se Euripid vraća na poznate junakinje.

Troja je u plamenu. U jednom logoru skupljene su sve zarobljenice, namenjene vođama; sa njima je zatvorena i Hekaba. Ona leži na zemlji, pred logorom, kosu je isekla, i nariče: "Mi nismo više u Troji, mi ne vladamo više Trojom..." Glasnik Talthibios javlja joj da je ona dodeljena Ulisu, da će Andromaha pratiti Neoptolema, a da će Kasandra pripasti Agamemnonu, ali ne sme da joj prizna kako je Poliksena prineta na žrtvu na Ahilovome grobu. Nailazi Kasandra, i proriče da će i ona i Agamemnon biti ubijeni, čim se vrata u Grčku. I Euripidova Kasandra je božanstvom nadahnuta sibila; u proročkoj ekstazi ona govori: "Dignite, približite buktinju, osvetlite mi put! Posmatram sveti obred, i osvetljam onaj božju hram. Himene, o kralju Himeneju! Zdravo! Zdravo! Neka je srećan suprug, neka sam srećna i ja, supruga, što ću se u Argosu sjediniti sa krvi kraljeva... Da, bedniče, ti ćeš biti bedno sahranjen u sred noćne tame, a ne pri dnevnoj svetlosti, ti koji si uživao tako sjajnu sudbinu, ti zapovedniče Grka! A moje mrtvo telo, bačeno nago u doline zalivene vodom bujica, ostaće da leži kraj bračnoga groba, i divlje životinje rastrzaće leš sveštenice Apolonove..."

Andromaha dolazi na kolima; na grudima nosi svoga i Hektorovoga sina

Astianaksa. Saopštava Hekabi da je Poliksena žrtvovana. “Videla sam je svojim očima, i sišla sam sa ovih kola da je pokrijem velom, i da oplaćem njeno mrtvo telo.” U tome Talthibios javlja Andromahi da je skup Grka rešio da se prinese na žrtvu njen sin; on će biti bačen sa kula trojanskih. U paroksizmu bola viče Andromaha: “Neka si prokleta ti, čije lepe oči, — o sramote! — posejaše propast u plemenitim poljima Frigije! Pa lepo, uzmite ovo dete! Nosite ga, bacite ga, ako vam se tako prohtelo, nahranite se njegovim mesom!... Sakrite mene, nesrećnicu, bacite me na dno lađe.” A hor dodaje: “Nesrećna Troja! Koliko je žrtava izazvala jedna žena i njena gnusna ljubav.”

Dok Hekabu odvođe u ropstvo, Pergam se ruši. A hor završava: “Ah, nesrećna varoši! Hajdemo! upravimo korake prema grčkim lađama.” I povorka slomljenih matera i utučenih žena gubi se.

Tragedija *Heraklide* (Ἡρακλειδαί) sadrži dve izrađene ženske ličnosti. Prva je Makarija, kći Herkulova i Dejanirina. Ona je čula da bogovi traže žrtvu jedne devojke, pa da osiguraju spas Herkulove dece i pobjedu Grčke u borbi protiv neprijateljskog Euristija, i voljno hoće da on bude žrtva, kao Antigona, Poliksena i Ifigenija. Plemenito uzvikuje: “Ovaj život pripada vama, ja vam ga svojevoljno dajem, neprisiljena na to... Nije mi stalo do života: našla sam najbolji način da iz njega časno izađem”. Moli samo jedno: naime dozvolu od kralja “da umre daleko od pogleda ljudi, među ženama”. Atički kralj Demofan naziva je “najhrabrijom od svih žena”.

Druga žena u ovoj tragediji, neustrašiva Herkulova mati Alkmene, predano čuva unuke, ali pokazuje neublažljivu svirepost prema pobeđenom Euristiju. Jedan atinski zakon zabranjuje da se ubije neprijatelj uhvaćen živ u borbi. Ali Alkmene zna način da neprijatelja ubije, a da pri tome ne dođe u konflikt sa zakonom. “Ništa prostije; ja ću ga ubiti, pa ću posle dati njegov leš prijateljima, kad dođu da ga traže. Tako, u odnosu na njegovo telo, neću se ogrešiti o zakon, a ubiću ga, i osvetiću mu se,” — kaže neumoljiva starica.

U svojoj savršenoj tragediji, *Ifigenija u Aulidi* (Ἰφιγένεια ἢ ἐν Ἀυλίδι) Euripid je od Ifigenije načinio herojsku devojku što dragovoljno ide u smrt, radi spasa i slave Grčke.

Agamemnon je u neznanju ubio Artemidinu košutu. Boginja se zbog toga razgnjevila, i ne dopušta da se flota krene. Umilostivice se tek kad joj bude prineta na žrtvu Agamemnova kći Ifigenija. I Agamemnon šalje ženu da dovede kćer, tobož da se uda za Ahila. Klitemnestra doznaje od staroga sluge

šta čeka njenu kćer; poražena, zahteva ona od Agamemnona da odustane od svoje odluke. I Ifigeniji se ne umire. "Ne teraj me pre vremena u smrt: svetlost je tako prijatna! Ne primoravaj me da vidim podzemnu tamu... Kakve veze imam ja sa ljubavlju Parisa i Jelene? I zar zato što je Paris došao u Grčku da umrem ja, oče moj...?" Ali u Ifigeniji najzad preovladjuje svest da će biti spasiteljka Grčke nad željom za životom: preobražena religijskim i patriotskim entuzijazmom, pristaje ona da se potčini volji boginje. "U mene sva moćna Grčka upire pogled u ovome trenutku: od mene zavisi da flota podje, da Troja bude razrušena... Igrajte oko hrama, oko oltara, u čast podzemne i srećne Artemide: pošto je to potrebno, ja se žrtvujem, ja dajem svoju krv, da zbrišem proroštvo." Aristotelu se nije dopala ta nestalnost karaktera, ali momenat kolebanja Ifigenijinog znači da je ona bila ljudska figura.

I na oltaru ostaje Ifigenija hrabra; zabranjuje da se stavlja na nju ruka, jer će hrabro "u tišini pružiti svoje grlo". Ali u trenutku kad je trebala da bude ubijena, Artemida ju je u oblaku odnela u svoj hram u Tauridi, a na mesto nje na oltaru ostavila košutu.

Tragedija *Ifigenija u Tauridi* (Ἰφιγένεια ἢ ἐν Ταύροις) govori o daljoj sudbini Ifigenijinoj. Artemida je načinila grčku devojkicu sveštenicom svoga varvarskog kulta. Smeo duh Ifigenija oštro kritikuje taj krvavi kult. Ona je imala jednu čudnu viziju, koju kazuje suncu; po njoj veruje da joj je umro brat Orest. Ulazi u hram, da prinese Orestu pogrebne žrtve, a baš u tom iskrcava se na obalu Orest, koji je sa Piladom došao u Tauridu da ukrade statuu Artemidinu, jer će se, prema proroštvu, na taj način očistiti od greha što je ubio majku. Ifigenija, sa horom robinja, jadikuje za bratom, i zaliva zemlju vodom, mlekom, vinom i medom. Zajedno sa bratovljevom, oplakuje ona i svoju sudbinu. "Gost ovog negostoljubivog mora, ja živim na njegovim obalama bez muža i dece, bez otadžbine i bez prijatelja, ja koju su nekad prosiooci iz cele Grčke dolazili da traže za ženu. Ne pevam više Heri, boginji Argosa, ne vezem više na platnu slike atinske Palade i titana, nego prosipam po oltarima, i avaj! ne pri zvucima lire, krv stranaca, što bude u meni sažaljenje suzama i kricima."

Medjutim Oresta i Pilada uhvate, i kralj ih šalje sveštenici, da budu zaklani i prineti na žrtvu. Posećena slutnjom da je Orest umro, Ifigenija više nema milosti ni spram koga. "O jadno moje srce, do ovoga trenutka ti si bilo blago i milosrdno prema strancima... Ali sad, kad je san u meni izazvao bol i strepnju da Orest više nije živ, vi što dolazite na ovu obalu, ma ko da ste, naći ćete u meni samo mržnju." Ali i pored svirepe odluke, u njoj se budi

sažaljenje. U jednoj vrlo dramatičnoj sceni Ifigenija doznaje od Oresta za smrt Agamemnona i za ubistvo Klitemnestre. Ona ga žurno pita o Orestu, i kad čuje da je on živ, uzvikuje: "Zbogom, zbogom, varljivi snovi! Vi ste samo iluzija!" Hoće da pošalje po Piladu pismo bratu u Grčku, a Orest će ostati da bude prinet na žrtvu. Radi svake eventualnosti, Ifigenija kazuje Piladu sadržinu pisma; na taj način mu otkriva ko je ona. Dramsko upoznavanje brata i sestre smatra Aristotelo kao prvoklasno. Nesposobna da toliku sreću primi, Ifigenija govori: "Kako da verujem u toliku sreću, drage drugarice? Strah me je da se moj brat ne izmakne iz mojih ruku, i da se ne izgubi u vazduhu, kao senka."

Intervencijom Palade Atine brat i sestra, zajedno sa Artemidinom statuom, srećno se vraćaju u otadžbinu.

Euripid je dostigao harmonično dostojanstvo jednog Sofokla stvaranjem svete devojke Ifigenije, koju će posle njega obesmrtniti Gete.

U *Jeleni* (Ἑλένη) Euripid je iz želje da, posle Stezihora, rehabilitira vrlinu lepe Jelene, prikazao novu, malo mitološku, ali vrlo interesantnu Jelenu. Euripid je poznao legendu o Jeleni, čiji se tragovi nalaze još u Homeru, a koju su memfiski sveštenici saopštili Herodotu. Po njoj, Jelena je bila odvedena u Egipat, i tamo ostala za vreme trojanskog rata. A Hera naljućena što je Paris presudio da je Afrodita lepša od nje, načinila je od etra fantom Jelenin, i dala ga je Parisu.

Jelena ne napušta grob svoga zaštitnika kralja Proteja, čiji sin hoće da je uzme za ženu. Od Teukera doznaje da je se njena mati Leda obesila zbog sramote svoje kćeri, da je Troja uništena, a Menelaj umro, i da je velika sramota vezana za njeno ime. Ona proklinje svoju lepotu, uzrok tolikih pometnja. "O, neka se nebo smiluje, da se ova lepota zбриše, kao boja sa slike, i da se umesto nje na mom licu pojavi ružnoća... Druge žene su srećne zbog svoje lepote, a mene je moja upropastila." Menelaj, u stvari živ, dolazi i uverava se da je njegova žena potpuno nevina, da je svu zabunu i nesreću oko jednog fantoma prouzrokovala sujetna boginja. Polazi mu za rukom da sa Jelenom pobegne u Grčku.

Sveža tragedija *Ion* (Ἴων) koju je kao "Apolonidu" preradio Lekont de Lil, izražava u jakim linijama revolt jedne uvređene žene.

Princeza Kreuza ima sina od Apolona. Dete, koje je ona ostavila u jednoj pećini, preneo je Merkur u Delfe, i stavio u službu Apolonu. Kreuza se, posle

toga, udala za kralja Ksutosa, ali sa njime nije imala dece. U Delfima, gde je došla sa mužem da pitaju proroštvo hoće li uopšte imati dece, Kreuza se strahovito pobuni protiv sudbine, protiv Apolona, i protiv svoga muža, jer je iz odgovora proroštva izašlo da Ksutos ima sina. Raspaljena bolom, ona tragičnim akcentima optužuje bestidnoga Boga. "Kako smo mi žene nesrećne! O zločini bogova! Avaj! na koga sudiju da se obratim, kad su bogovi naši gospodari, a čine nas žrtvama svoje nepravde?... Avaj! avaj! Naše nesrećno dete nije više živo, tice grabljivice su ga rastrgle, ono je postalo njihova hrana! A tvoja lira se razleže, ti pevaš peane! Čuj me, tebi govorim, tebi sine Latonin, što sediš na zlatnom prestolu, u centru zemlje, i deliš proročanstva smrtnim ljudima: neka glas moj dopre do tvojih ušiju! Ah, podli zavodniče, ti ništa nisi dugovao mome mužu, a dao si mu sina, a moje dete, koje je i tvoje, rastrgli su orlovi: ono je iščezlo zajedno sa povojem u koji ga je zavila njegova mati." I ogorčena mati pokušava da otruje Iona, svoje rođeno dete, jer je u zabludi da je to sin njenoga muža. Posle interesantnog zapleta Kreuza doznaje da je Ion njen sin, i blažena zahvaljuje Zevsu. "Ova vrata svetišta i ovo proroštvo boga izazvali su malo čas moje suze, a sad se smeju na mene." Po savetu Artemidinom Kreuza održava Ksutosa u iluziji da je Ion njegov sin, i tako su svi srećni.

U svojoj jetkosti pokazala je Kreuza revolucionarnu snagu, pripitomljenu pravilnim raspletom njene sudbine.

U *Hipolitu* (Ἰππόλυτος) dao je Euripid jednu beznadno zaljubljenju ženu, koju će još dugo posle njega tragičari obrađivati.

Sin Tezejev naljutio je čednošću Afroditi, i ona, iz osvete, učini da se njegova maćija Fedra zaljubi u njega. I ako samo oruđe nemirne Afrodite, Fedra je jedna od najmarkantnijih i najuspelijih Euripidovih kreacija.

Već je tri dana kako je se Fedra zatvorila u palatu: leži na krevetu, plavu svoju kosu zavila je velom, i ništa ne jede. Izvodi je dojkinja, sasvim obešnaženu: "Pridržite me, dignite mi glavu: svaki je delić moga tela izlomljen. Žene pridržite moje lepe ruke. Kako mi je težak ovaj veo! Skine ga, neka mi vitice padnu na ramena, " govori bolna žena. Na zaprepašćenost dojkinjini dolazi sebi. "Šta sam učinila, nesrećnica? Gde sam pustila da mi zaluta razum? Ja sam ga izgubila. Podležem, pogođena nekim božanstvom. Avaj, avaj, kako sam nesrećna! Dojkinjo, stavi mi veo na lice: stid me je od mojih reči. Sakri me: suze mi teku iz očiju, a čelo mi je pocrvenelo." "Šta je to što smrtni ljudi nazivaju ljubavlju?" — pita dojkjinju. "To je ono što je najslađe, dete moje, i u isto doba najgore", odgovara joj ona. Fedra, pokošena teškom

i nesavladljivom strašću, vidi samo jedan način da se oslobodi od bola: da što pre umre. Tako bar neće osramotiti muža i decu. Iz odanosti, i misleći da će olakšati Fedri ljubavne patnje, dojkinja otkriva Hipolitu ljubav njegove maćije. Čisti mladić je van sebe od gneva, i neće ni da zna za tu stvar.

Pre nego što umre, Fedra hoće da se osveti Hipolitu za njegovu oholost i neosetljivost. Ona se veša, ali ostavlja Tezeju pismo u kome navodi lažan uzrok svoje smrti, i baca svu krivicu na Hipolita. Tako Hipolit strada kao žrtva bezumne strasti svoje maćije i njene patološke žudnje da ga kazni što je bez želje izazvao njene patnje.

Medeja (Μήδεια), kći Anetesa, sina sunca i okeanide Ibije, čarobnica iz Kolhide, najači je i najrazorniji ženski karakter kod Euripida.

Pošto je čarolijama pomogla svome mužu Jazonu da nadvlada sve smetnje za vreme argonautskog pohoda, i da dobije zlatno runo, Medeja neko vreme živi srećno u Korintu sa Jazonom. Ali Jazon joj je postao neveran; oženio je se princezom Glaukom. Dojkinja opisuje stanje izneverene žene. "Ona, leži i ne jede ništa. Od kad je saznala za Jazonovo neverstvo, predala se bolu i neprestano plače. Ne dižući čelo, ne skidajući pogled sa zemlje, ona sluša utehe prijatelja, slična steni ili morskom talasu... Medeja mrzi svoju decu: ona više ne vesele njeno srce. Strepim da ne smišlja kakav nepredviđeni udarac. To je plahovita duša: ona neće podneti ovu nepravdu. Ja je poznajem, i bojim je se".

Rob pedagog dovodi decu iz škole, i donosi dojkinji neprijatne vesti: čuo je da kralj Kreon, otac Glaukin, hoće da izagna iz Korinta Medeju i njenu decu. Dojkinja nalaže robu da vodi decu što dalje od Medeje, jer je već videla "kako baca na njih divlji pogled".

Najzad se pojavljuje i sama Medeja. To nije više čarobnica iz Kolhide, ni hrabra junakinja iz argonautskog pohoda, nego očajna, napuštena žena. Dojkinja očekuje katastrofu. "Vidi se već da će Medeja prosuti, kao besnu buru, ovaj oblak žalbi što se diže. Kakav li će ispad učiniti ta gorda, neumoljiva duša, ovamo rastrgnuta bolom?" A Medeja, čija je se obmanuta ljubav zaledila u mržnju, smislila je kako da se osveti. "Avaj! ja nesrećnica trpim i patim, i ne mogu da zadržim krike moga bola. Prokleta deco omrznute majke, propadnite i vi sa vašim ocem! Nek propadne cela naša kuća!" I nepokolebljiva u svojoj paklenoj mržnji, Medeja uspeva da izmoli od Kreona još jedan dan bavljenja u Korintu.

Pošto je prešla sve faze bunjenja protiv Jazonovog postupka, čarobnica po-

verava ženama plan za osvetu. Ona će poslati suparnici haljinu od najfinije materije, i zlatnu krunu, poklone koje je dobila od svoga dede Sunca: čim ih Glauka metne, umreće u najgorim mukama od Medejinih otrova. Medeji nije dovoljno da uništi mrsku ženu; ona će ubiti i rođenu decu, da raskine Jazonovo srce, jer je u njoj pobesnela mržnja zagušila materinsku ljubav. I Medeja zove Jazona. Pred njime se čini kao da se u interesu dece pomirila sa njegovom ženidbom, i pristala da ode u izgnanstvo. Ali samo želi da deca ostanu u Korintu. A da bi zadobila princezu da izmoli od oca milost za decu, Medeja će ih poslati njoj sa poklonima.

Rob se vraća sa decom, i saopštava Medeji da je princeza bila dirnuta poklonima, i da deca mogu ostati u zemlji. U Medeji se još jednom bori materinska ljubav sa žudnjom za osvetom. "Neka se uzdrži ko hoće od ove bezbožne žrtve, ja neću pustiti da oslabi moja ruka... Stani, srce moje, stani, ne dovršavaj. Ostavi tvoju decu, poštedi ih, nesrećnice! Ona će te pratiti u izgnanstvo, biće tvoja radost! ... Ne! tako mi demona osvetnika, tako mi paklenih bogova! Neminovno je potrebno da ona umru, a pošto je to potrebno, ja ću im dati smrt, kao što sam im dala i život."

Neki antički kritičari zamerili su Euripidu što je dopustio da se Medeja razneži na decu, pre no što ih ubija; na taj način, mislili su oni, demantovan je njen karakter, koji treba da je neosetljiv za sve drugo, sem za ljubomoru i mržnju. Tako su, u ostalom, predstavili Medeju Seneka i Kornej. Međutim, Euripid je veliki psiholog, i zna da bi bilo neprirodno kad se ljudsko biće u ovakvoj jednoj situaciji ne bi lomilo. Ovu scenu prikazali su mnogi slikari, stari i novi, od Timokrata do Delakroa i Fajerbaha.

Medeja ubija decu iza pozornice. Doleće Jazon, koji je bio svedok smrti Glauke i Kreona. Na glas o smrti dece hoće da uđe u palatu, ali se Medeja pojavljuje u vazduhu, na kolima u koja su upregnuti krilati zmajevi, držeći u rukama mrtva tela svoja dva sina. Momenat je preterano jezovit. Jazon je proklinje, a ona mu sa demonskim cinizmom odgovara: "Nazivaj me sad kako hoćeš, bilo lavicom bilo Scilom, tim pomorom tirenskog kraja, šta me se tiče? I ja sam našla način da ti ranim srce". Jazon je moli da mu bar da dečja tela, da ih sahrani, ali Medeja mu odgovara da će ih ona sama sahraniti, svojom rukom. "A ti se vrati u palatu, i sahrani tvoju mladu ženu." Ismevajući ga do kraja neumoljivo, Medeja odlazi na svojim kolima.

Otrovna i destruktivna, Medeja liči na Hekabu po nečovečno i demonski smišljenoj odmazdi, samo je mnogo tvrđa priroda.

Nesumnjivo je, prema ovoj izložbi Euripidovih žena, da je se on, ozbiljnije no i jedan antički pisac, zainteresovao ženama, da je bio siguran poznavalac njihovog mentaliteta, i da ih je tretirao tako, da se može proglasiti za sve drugo pre no za ženomrscu.

(*Ženski pokret*, Beograd, januar–februar, 1924, str. 1–12)

Žene u Eshilovim i Sofoklovim tragedijama

U modernoj drami tip žene ima veoma često izrazitiji značaj nego tip čoveka. Drama neposrednije dira kad je žena nosilac njenoga smisla, a radnja je obično gipkija, i zaplet psihološki izukrštaniji kad je u centru žena. Možda se u literaturi uopšte rado daje težište ženama zbog toga što su one nemirnije osećajnosti, i zato, kao složenije, zagonetnije i niansiranije od po pravilu jednostavnih ljudi, predstavljaju zahvalniji predmet. Tako, — da egzemplificiramo ovo tvrđenje, — i ako je Ibzen tvorac bogato komponovane ličnosti, njegove su žene, u celini posmatrane, reljefnije od ljudi: Heda Gabler je imala moći da se sama spase svega komičnog i besmislenog oko sebe, i da ode u smrt neraskravljenog prezrenja; Irena je dala jednome čoveku celu svoju mladu i živu dušu, i osudila samu sebe da ide po svetu bez duše; Rebeka Vest se usudila da zađe duboko u klizavu oblast pitanja o čovekovoju savesti i moralnoj odgovornosti, i da se u njoj slomije, a Elida Vangel da zatreperi od naslućivanja jedne zavodljive misterije nepoznatog; Nora je jednim odlučnim zamahom posekla celu laž na kojoj je bila nazidana glatkost njenoga života. Pred Strindbergovim tipom žene—demonu, koju je duh njegov, mučen morom jedne fiks—ideje da od žene dolazi sve zlo, ipak u svoj morbidnosti snažno zamislio, postaju sasvim sporedni njegovi ljudi. Daleko bismo se otisli kad bismo nabrojali žene iz modernih drama, jer među njima postoji čitav jedan dugi niz junakinja neobičnog duševnog sklopa, čija analiza traži naročito posvećivanje.

Ali još antička tragedija potvrdila je istinu da je žena, u svojoj prirodnoj komplikovanosti, dragocena za književnost; već stari tragičari daju besmrtno tipove žena. Može se čak reći da, i ako novi dramatičari stvaraju neobičnije prelive i čudnije ambise ženine duše, antički su nad njima time što su u nesavrtljivim i dubljim potezima izvajali nekoliko žena koje su isto toliko gloriozni izražaji jednoga spleta misli i osećanja koliko i najsavršeniji i najuspeliji dramski tipovi ljudi: Hamlet, Otelo, Ričard, Faust ili Torkvato Taso.

Tragedija grčka, razvijena iz kulta bogu Dionisu, proslavljenog oduševljenim pevanjem pesama, i od velike važnosti po grčki religijski i nacionalni život, isto je tako ubedljiv dokaz usamljene veličanstvenosti grčkog duha, kao njihove statue i hramovi, mozaici i freske, Homerovi epovi, Alkejeva lirika, Pindarova poezija i Platonovi dijalozi. Po njoj ćemo danas tražiti velike tragične junakinje.

U tek razvijenoj iz ditiramba i još sigurno neutemeljenoj tragediji, tragičar Frinih (živeo oko 190 g. pre Hr.) prvi put izvodi u svojim *Feničankama* (Φοίνισσαι) hor žena, koji oplakuje uništenje feničanske flote kod Salamine. Ženu, kao odelitu ličnost, prvi tretira Eshil (Αισχύλος, rođen 525 ili 524 g. pre Hr.) u Eleuzisu, umro u Geli 456 g.), jedan od najgromovitijih genija čovečanstva, grčki Isajia ili Job, hrabri borac na Maratonu, Salamini i Plateji, privrženik eleuzinskih misterija i pitagorejske doktrine, utemeljač tragedije duboke unutrašnje vrednosti i izrađene spoljne strane. U sedam Eshilovih tragedija, jedino sačuvanih od njegove plodne produkcije (Aristofan pominje 70), inspirisanim bujnošću jedne proročke fantazije nedostižne snage, gde su pompeznom dikcijom izražene uzvišene moralne misli, i ako oskudne, skoro nepomične radnje, nalazimo na mali broj izrađenih žena. Obrađivač "homerskih" predmeta, dramaturg "Ilijade" i "Odiseje", Eshil nema smisla za psihološke detalje ženine duše pokrenute čovečanskim osećanjem, nego samo za velike, obimne linije, iz kojih se slažu džinovske ličnosti, ovaploćenja uvek jedne jedine eminentne težnje ili misli. U Aristofanovim "Žabama" Eshil s ponosom ističe da je samo uzvišeno njegova oblast, i da u njoj nema pristupa ni jednoj ljudskoj strasti. "Posle Homera ja sam prikazao Patrokla i Teukera lavovskog srca, da bih ulio građanima želju da se izjednače sa ovim velikim ljudima, čim odjekne glas trube. Ali ja nisam izvodio na scenu ni bludnicu Fedru, ni Stenobeju, a ne sećam se da sam ikad prikazao zaljublenu ženu."

Pod pritiskom fatalnosti, u koju veruje Eshil, izražavajući više osećanje što ih zatalasava, katastrofe sazrevaju u dušama Eshilovih žena. Tako u *Persijancima* (Πέρσαι) mati Kserksova i udovica Darijeva Atosa ("Ατοσσα), sugerirana jednim ružnim snom i svojim saznanjem o promenljivosti sreće i tragediji egzistencije, pripremljena je već svojim slutnjama na glas što će malo posle čuti od glasnika o porazu Persijanaca, i neiznenađena će se predati lamentacijama.

Eshilov bog, još slepi gonilac zločina do poslednjeg kolena, kao biblijski, neumitan je prema nesrećnome Edipu i njegovim potomcima. Edip je, kao što je poznato, u neznanju ubio oca, i oženio se majkom Jokastom, sa kojom ima dve kćeri: Antigonu i Ismenu, i dva sina, Eteokla i Polinika. Kad je Edip saznao za svoje nehotične zločine, u užasu je iskopao sebi oči. Zatvoren tako slep od sinova u jednu ružnu kolibu, bacio je na njih najteža prokletstva, i prorekao im je da će ubiti jedan drugog, otimajući se o vlast. U tragediji *Sedmorica pod Tebom* (Έπτα επι Θήβας) starija kći Edipova Antigona javlja se kao zastupnik božanskog prava. Kad od glasnika čuje da su braća zadala

jedan drugome smrt, Antigona u osećanju nemoći da se otme od sudbine uzvikuje: "O neumoljiva Parko, žalosna deliteljko sudbine! Crna Erinijo! kako je vaša moć velika." Ona ustaje protiv naredbe tebskog senata da se Polinik, kao neprijatelj otadžbine, ne sme sahraniti. "Gladni vuci neće se častiti njegovim mesom. Neka se niko ne usudi da na to pomisli. Ja sam samo žena, ali ću znati da mu iskopam grob..." I ona, u stavu zastupnice više pravde, odlazi da sahrani brata.

U čuvenoj trilogiji *Orestiji* (Ὀρέστεια) pored "Ilijade" i "Odiseje" najgrandioznijoj poemi Staroga Veka, iznosi Eshil kraj Homerovog Ahila, kome dolazi glave njegova perfidna žena Klitemnestra. U prvoj tragediji trilogije, *Agamemnonu* (Ἀγαμέμνων), stražar javlja Klitemnestri da je video dugo čekani znak o padu Troje. Ahilova žena pokazuje sav privid radosti, i dolazak pobedonosnog Ahila pozdravlja dugim govorom, i uveravanjem o ljubavi i vernosti. Naređuje robovima da razastru purpurne tepihe, da preko njih Agamemnon pređe. Agamemnona je strah od toga "purpurnoga puta" što ga iznenada vidi pred sobom; on ima zle slutnje i boji se osvete bogova, no ipak prelazi. Ali Kasandra, Priamova kći, mlada i lepa proročica Apolonova, koju je Agamemnon kao zarobljenicu doveo sobom, zastaje; ona dobija inspiraciju proricanja, i u bolnoj tiradi otkriva začuđenom horu da će Klitemnestra ubiti i Agamemnona i nju. Eshil obično nije ulazio u psihološke suptilnosti, ali pokazuje izuzetno mnogo finoće pri davanju Kasandre: ona je od svih njegovih ličnosti najutančanije izlivena. U vizionerskom delirijumu tajanstvena devojkica jadikuje: "Ah, ah, Bogovi!... O, Apolone! Apolone! Ah, Bogovi! Šta se sprema? Kakav novi zločin, kakav užasni prestup se priprema u ovoj palati !... Ah, nesrećnice! ti se usuđuješ?... Da li ću dovršiti?...Trenutak se približava. Udarci se udvajaju i pojačavaju... Nebo! o nebo! šta vidim?... Sama supruga je ubica...O da mene nesrećne!.. Kakva je moja žalosna sudbina?... Bogovi! gde vodite žalosnu Kasandru? Gde, ako ne u smrt... Još jednu samo reč, poslednju molbu. Sunce što mi sijaš poslednji put, i vi budući osvretnici skupo naplatite mojim varvarskim ubicama lako izvodljivu smrt robinje bez odbrane. Sudbino smrtnih ljudi! Kad su srećni, jedna senka može da im naruši sreću; a kad su nesrećni bivaju zaboravljeni, kao potez zbrisan vlažnim sunderom..." Od nezemaljske sibile, sve utonule u predosećanje nesreće, grubo odudara svirepa Klitemnestra što hijenski ubija muža i Kasandru, iz strasti prema Egistu, svome pomagaču u zločinu. Po svršenome delu, opijena satanskom radošću, razornna žena bezobzirno daje maha svojoj krvoločnosti. Kao u bunilu, ona govori kako je izvršila ubistvo. "Dva puta sam ga udarila, dva puta je jauknuo, kolena su mu se savila, i on je pao; treći udarac, žrtva podzemnome Bogu, čuvaru mrtvih,

survao je njegovu dušu u podzemni svet." Zatim simulira osvetu izneverene žene: "Kako su oboje dobili ono što su zaslužili! On je ubijen, a kraj njegovih nogu leži predmet njegove strasti, ovaj labud što je otpevao svoju smrt..." Hor govori da ona "odiše krvoprolicem, da krv teče iz njenih zapaljenih očiju". Ali i ako tip hladnokrvnog i logičnog zločinca, Klitemnestra je u stvari oruđe sudbine, jer, po fanatičnom Eshilovom verovanju, jedno zlo nužnim načinom proizvodi drugo.

Drugi tragičar, po prirodi i fizički i duhovno raskošno obdaren, ugledni strateg, omiljen od svijetu, čak, kako se verovalo, i ljubimac bogova, pisac skoro 111 tragedija (od njih je ostalo samo 7), savremenik Perikla, Sokrata i Fidija, Sofokle (rođen 498 ili 495 g. pre Hr. u Kolonu, a umro 406 g.), nije više pesnik uzvišenog. Po uspejoj analogiji Hartovoj Eshil liči na peizaž na Alpima, a Sofokle na zalazak sunca na moru, Eshil na Mikel-Andžela, a Sofokle na Rafaela. Najharmoničniji tragičar, Sofokle je uneo u dramsku poeziju i moralnu refleksiju i psihološka opažanja, ali je očuvao ipak sklad i meru, i nije se izgubio ni u moralnoj patetičnosti, kao Eshil, ni u dialektičkim suptilnostima, kao Euripid. Sofoklove ličnosti nemaju titanske odlike; mramorno plastične, one su podložne ljudskim zabludama, ali su po etičkim kvalitetima nad prosečnim ljudima. Kod Sofokla spoljni trijumf fatuma nad čovekom često je potisnut moralnom pobedom čovekovom: zato njegove ličnosti ne guraju više u krivicu i zabludu mračna sudbina, proročanstva i snovi; čovečanskije od Eshilovih, one su same odgovorne za svoju sreću. Sporiji u vođenju tragedije cilju, i obdareniji smislom za raznolikost i psihičke pojedinosti, Sofokle odstupa od Eshilove mitološke i istorijske drame, i obrađujući iste predmete, i predstavljajući iste ličnosti, sprema zemljište za psihološku dramu, koju će u svoj potpunosti dati Euripid. Zato su Sofoklove žene manje uzvišene nego Eshilove; one se često uzdižu moralnom svešću od ljudskoga božanskom, ali se njihove sklonosti i vrline uvek kreću u okviru mogućeg.

U najbesprekornijoj svojoj tragediji *Kralju Edipu* (Οιδίπους Τύραννος), Sofokle prikazuje Edipovu tragičnu ženu i majku Jokastu kao skeptika. Ona ne veruje proročanstvima; iskustvo ih je demantovalo... "znaj da ne postoji smrtni čovek koji zna veštinu proricanja". Želi da rastera Edipove strepnje. "Šta vredi čoveku da strahuje, kad je igračka sudbine, i kad ne može da čita budućnost? Najbolje je ostaviti sve slučajaju, i uživati u životu." Ali kad se otkrila sva fatalna pometnja, čije su žrtve i ona i Edip, Jokasta podleže; nema snage da izdrži iznenađenje beslovesne sudbine, i veša se, dok Edip odlazi da luta po svetu sa kćerima. U *Edipu na Kolonu* (Οιδίπους επι Κολωνω)

istaknuta je dirljiva ljubav Antigonina prema ocu, i, nešto manje, Ismenina. Edip priznaje da su kćeri, koje su mu užasnim slučajem i sestre, bile bolje prema njemu nego sinovi. "Oni za koje je bilo prirodno da se brinu o ženi, zatvaraju se u kuću kao bojažljive devojke, a vas ostavljaju da umesto njih podnosite sva zla što snalaze jednog nesrećnog oca."

Od Sofoklove *Antigone* (Ἀντιγόνη), "kanona antičke tragedije", ni jedna drama Staroga Veka nije skladnija i uravnoteženija. *Antigona* je drama o smrti smele i ponosite kćeri kobnoga kralja. Predmet njen je nastavak Eshilove *Sedmorice pod Tebom*. Pred zidovima Tebe zadali su jedan drugome smrt Edipovi sinovi, Eteokle i Polinik. Kralj Kreon zapretio je da će kazniti smrću onoga ko sahrani Polinika; sme samo da bude sahranjen Eteokle, branilac Tebe. Protiv te zapovesti buni se sestrinski pietet Antigonin; ona, na suprot ljudskom pravu, ističe božansko. Njena sestra Ismena nema hrabrosti da ustane protiv Kreona, i savetuje sestru da pogne glavu pred pravom jačega.

"Pomisli, najzad, da smo žene tek
I da se s ljud'ma teško boriti.
Pa kada jači nama vladaju,
Slušat' ih treba, da su gori još.
A ja ću toplo mrtve moliti,
Da oprostite mi što sili ustupam
I slušam one koji drže vlast.
Hteti što ne smeš radit' ludost je."⁸

Antigona se ne boji pretnje; ona hoće da bude izvršilac večnog prava mrtvih. Pred njenom nepokolebljivom figurom još bednije izgleda neodlučnost Ismenina.

"Kad tako zboriš mrska si mi ti,
I mrska treba da si mrtvima.
Pa pusti mene mome bezumlju:
Strahote nema što će sprečit' me
Da, ipak, časnom smrću umrem ja."

Stražar javlja Kreonu da je neko sahranio leš, i posuo ga suvim prahom. Kreon traži od stražara da neizostavno pronađe krivca. Stražar dovodi Antigonu. Ona priznaje delo, i ne boji se smrti.

Međutim, Ismena je slomila kukavištvo, i dolazi da sa sestrom podeli kaznu,

⁸ *Antigonu* citiramo po klasično jasnom prevodu G. Sime Pandurovića.

no Antigona tu žrtvu ne prima.

Ništa ne pomažu molbe Kreonovog sina Hemon, koji voli Antigonu. Kreon ne popušta, a Antigona je spremna da umre.

“O sugrađani! evo Antigone,
Što na svoj zadnji odilazi put
I suncu baca poslednje poglede.
Ja ga više neću videti! Bog pakla,
Što tamom svojom obavlja sve,
Odvešće me živu na rub Aherona,
Pre no što ljubavi mi pesmu zapojaše;
Sa Aheronom venčana ću biti.”

Mladi život u Antigoni i slika mračne pećine, gde će živa zaboravljena biti, zamagljuje, za nekoliko trenutaka samo, njeno čelično herojstvo.

“Zidovi Tive, otadžbino moja!
Bogovi moje zemlje! Svršeno je!
Mene odvođe! O, pogledajte vi
Kraljicu svoju, samu, napuštenu,
Šta trpi, i od čije ruke sve,
Jer verna beše dužnosti božanskoj!”

Kad Kreon, najzad, na navaljivanje proroka Tirezije, daje dozvolu da se Antigona izvede iz pećine, katastrofa je već ispunjena u svim tačkama: Antigona se obesila o svod svoje pećine, Hemon se kraj nje ubio, a njegova mati Euridika izvršila je samoubistvo od žalosti za sinom.

Pored Antigone, pune ljubavi i čovečnosti, stvorio je Sofokle još jednu jaku ženu, možda čak umetnički savršenije isklesanu. Elektra (Ἠλέκτρα) je nepodobna da zaboravlja i oprašta; ona je mračna demonska priroda, čijom se osvetničkom inicijativom izvršuje odmazda i pravičnost. Pošto je Klitemnestra ubila Agamemnona, njena kći Elektra izgubila je svu ljubav deteta prema majci; u najdubljem jadu ona oseća besnu mržnju i smišlja samo osvetu. Iz očeve kuće, gde živi poniženo i tužno, kao prezrena tuđinka, podstiče ona iz daljine svoga brata Oresta da se osveti očevim ubicama.

Orest, sa prijateljem Piladom, dolazi najzad iz tuđine, da pohodi grob Agamemnonov. Na grobu očevom objašnjava Elektra horu otmenih devojaka da je njena neumorna mržnja, što ni za trenutak ne opada, sasvim prirodna u sramoti i uniženju u kojima ona živi. Na prestolu očevom sedi njegov ubica.

“U takvim prilikama ne mogu biti poslušna, ni ćutati; ne, u zlu je preka potreba raditi zlo.” Njena mlađa sestra Hrizotemis mnogo je pomirljivija sa sudbinom; ona uzaludno savetuje sestru da se ostavi nekorisnoga gneva, i svojom neodređenom savitljivošću podseća na Ismenu.

Uznemirena jednim zloslutnim snom, Klitemnestra šalje Hrizotemis da pri-
nese žrtve na Agamemnonovome grobu, a Elektra odvraća sestru da ne skr-
navi svetinju grešnim Klitemnestrinim darovima.

Pred Elektrom pravda Klitemnestra svoj zločin; ubila je muža da mu se osve-
ti što je žrtvovao njihovu kćer Ifigeniju. Elektru je očajanje načinilo zreloom i
oštroumnom, i ona ne prima taj razlog. A kad bi bilo pravo da jedno ubistvo
sveti drugo, onda i Klitemnestra treba da umre. Elektra otvoreno priznaje
majci koliko želi da joj se osveti. “Siromah Orest provodi žalostan život, a
ja ga doista podstičem da ti se osveti, kao što me ti okrivljuješ. I, kad bih
samo mogla, ja bih ti se osvetila, budi sigurna u to.” Elektra zna da njena
osećanja nisu svetla, i da ne dolikuju mladosti, ali sramno delo naučilo ju je
sramnom osećanju. Sofoklova Klitemnestra, žudna života i uživanja, grčevi-
to moli Febusa da je održi na vladi.

Prema skovanom dogovoru, Klitemnestri se javlja da je Orest poginuo. Po-
hlepnja na život, žena neuzdržano kliče od radosti: sad joj ne pretili ni jedna
opasnost više. A u Elektri ova vest oživljava i poslednje podzemne sloje-
ve njene neutoljive snage za osvetom: sad kad nema Oresta ona će izvršiti
njegovu misiju. Ali, malo posle, Orest izlazi pred nju. Fanatična osvetnica
gura brata u zločin, i strasno traži pomoć od Apolona. Dok Klitemnestra, iza
pozornice, preklinje Oresta da joj se smiluje, Elektra je na sceni neumoljiva.
“Ni ti se nisi smilovala na njega, ni na njegovoga oca.” Njenom inicijativom
Orest ubija i Egista.

Konsekventna u svojoj neprobojnoj i zasićenoj mržnji, Sofoklova Elektra
nije ništa manje nemila nego Klitemnestra.⁹

9 Tip Elektre daje prilike da se uporedi umetnost tri velika tragičara na istome predmetu.
U *Pokajnicima* (Χοηφόροι) Eshilovim Elektra je u glavnom posrednik da se izvrši pravni
zakon odmazde. U momentima gde probija njena ličnost, ona je mekša nego Sofoklo-
va. Euripid u nekoliko menja okolnosti tragedije; njegova Elektra nije više ni medijum
fatuma, ni tragična osvetnica, nego je izvršni dijalektičar, što veštinom argumentiranja
ostvaruje osvetu. Vredno je interesa pomenuti kakav obrt daje Euripid prepirci između
Elektre i Klitemnestre, pre no što će ovu poslednju ubiti Orest. Klitemnestra, na aluzije
Elektrine o njenom zločinu, izgovara se da ga je učinila zato što je Agamemnon prineo na
žrtvu njihovu kćer Ifigeniju, i to ne u interesu svoje kuće, ni radi spasa druge dece, nego

Ostalo je od istorije književnosti nezapaženo da *Trahinjanke* (Τραχινιαί), “pepeljuga između Sofoklovih tragedija”, sadrže jednu ljubomornu ženu, izuzetno delikatne duše i neobične budnom savešću. Ustreptala Herkulova žena Dejanira (Δηιάναιρα) hoće da povrati pokolebanu ljubav svoga muža, i šalje mu haljinu, natopljenu krvlju kentaura Nesosa, jer veruje da ona ima čarobno dejstvo te vrste. Ali Herkul u njoj izgori, a Dejanira, nemoćna da podnese posledice svoje dobronamerne zablude, ubija se.

Dva velika grčka tragičara stvorila su dakle nekoliko ženskih tipova klasično prečišćenih i kristalnih, i time trajno privlačnih za sve docnije dramatičare klasičnih tendencija i ukusa.

(*Misao*, Beograd, 16. februar, 1924, str. 273–280)

zbog bestidne Jelene. Sem toga, on joj se vratio sa menadom u proročkom delirijumu, sa Kasandrom. Svojim neverstvom dao joj je on rđav primer, jer kad žena greši — izvodi Klitemnestra jedan sasvim slobodouman zaključak, — kriv je u stvari muž. “A protiv nas se dižu prekori, dok niko ne krivi pravoga krivca, čoveka.” Elektra, sa toliko sofističke veštine, obara ovu argumentaciju. “Niko te ne poznaje bolje no ja. Pre no što je bilo rešeno da se tvoja kći prinese na žrtvu, i tek što je tvoj muž napustio palatu, ti si već bila pred ogledalom, i nameštala tvoje plave kovrdže... Lud je ko se oženi rđavom ženom zbog njenoga zlata ili porekla: te veličine ne vrede kao skromno imanje u čistitoj kući. “ Kao što se vidi, Euripidova Elektra ima odlična svojstva jedne učenice sofista, ali nikako dignitet tragične junakinje.

Ibzenova shvatanja žene

U skoroj prošlosti, a, mestimično, i u naše dane, opširno se raspravlja ili se samo dodiruje pitanje, da li je Ibzen bio feminist ili antifeminist. Ima uglednih kritičara koji osnažuju drugo mišljenje. Tako čuveni interpretator Ibzena Georg Brandes drži da dramatičar prvobitno nije imao simpatije za ženu, i da Stuerta Mila nije voleo zbog njegove knjige o ženskome pitanju. U istini, raspravljanje oko stava prema ženi norveškoga pisca treba obeležiti kao veštački izazvano i na silu postavljeno. Jer u njegovim dramama je ne samo neosporno, nego i sa otvorenom jasnošću sproveden zahtev da ženu valja osloboditi ekonomski, socijalno i etički.

Dolazimo do opširnih rezultata i kad tražimo po Ibzenovim delima feministička izgrađivanja u strogome smislu reči. Ali da bi ta izgrađivanja izgledala organskija, valja ih izvesti iz njegove opšte koncepcije o ženi, sa kojom su duboko srasla.

Pada u oči koliko često dramatičar dodeljuje ženama sublimirane i izuzetne ciljeve. Bilo bi osnovano reći da su, u celini posmatrani, njegovi ženski tipovi ne samo izrazitiji, nego i životvornije sadržajni nego tipovi ljudi. Njegovoj obilnoj galeriji žena sa značajnim opredeljenjima može se potražiti sličnost tek kod Euripida.

Norvežaninov pogled na ženu direktno proizlazi iz njegovoga kulta ličnosti. Savesni i neumitni procenjivač moralnih vrednosti, on se, pre svega, bori za neograničenu slobodu ličnosti, i podiže osnov svoje Etike da je individuum kao takav neprikosnoven. Tom principu pridata je najšira opštost i nužnost; prema tome prirodno je da će on zadržati svoju celokupnu važnost i kad bude primenjen na ženu. Otuda prosvetljeno uviđanje, po kome je žena sposobna da bude centar svih sticajeva što će odvesti moralnome razdanjivanju ljudskih odnosa. Još više, kao da je žena samom prirodom naročito obdarena da, sugestijom još više nego razlozima, izvodi na površinu najbolje snage ljudi, jer do moralnoga oslobođenja ona brže dolazi nego čovek.

Neposredna otvorenost Eline Gildenleve otima Nileu Likeu, sebičnom Don Žuanu opterećene savesti, prvi put u životu spontanu izjavu. "Čvrsto verujem: žena je najveća moć na zemlji, i u njenoj ruci leži da odvede čoveka tamo, gde Bog otac želi da se on nalazi" (*Gospođa Inger na Estrotu*). Napušteni i nesrećeni kralj Skule, Božji pastorak na zemlji, pred kraj svoje

egzistencije etički se prečišćava, i nalazi svetlost i mir ozaren vedrinom što mu sija od dveju žena (*Pretendenti na presto*). Agnesa, kao verna pratilica, ide "u noć do smrti" za Brandonom, koji do protivprirodnih i zastranjenih konzekvencija neće nikakav kompromis i nikakvu prividnu radnju. U tvrdoj i mučnoj borbi Brandovoj i Agnesa se lomi. Vođena od čoveka čiji je put bogu strm i uzak, Agnesa ima strahovitu snagu da prinese i poslednju čovečansku vezu Brandovom antiživotnome principu: "Sve ili ništa" (*Brand*). Dok Per Gint u kome preovlađuju haotični elementi luta i razbija se kroz sve situacije ne samo ovog nego i drugih svetova, njegova neokaljana suština gde nisu prodrle spoljne pometnje živi u vernosti, čekanju i ljubavi Solvejginoj (*Per Gint*). Religijsko obeležje ima sugestija dveju žena na cara Julijana Apostatu koji je, već uveliko obdaren srednjevekovnim sklonostima, žudno hteo da spase helensku kulturu, a preko koga je Ibzen izrazio svoju mutnu ideju o sjedinjavanju ideala čiste lepote Starih Grka i hrišćanske samilosti u "trećem carstvu". Julijanova žena Jelena koja ga ne voli, i koja se lomi između telesne ljubavi prema njegovom bratu Galosu i mistične ljubavi prema Hristu, utvrđuje, svojom smrću, neizgladivu mržnju carevu prema Galilejcu. Jer ona, u egzaltaciji smrti, uobražava da je dete začeto u njoj plod Hristov. Međutim, na samrtničkoj postelji carevoj, hrišćanka Makrina daje njegovome grčevitome umiranju hrišćanski odblesak i razrešenje (*Car i Galilejac*). Hildina sugestija na građevinara Solnesa jedna je od najsnažnijih kod Ibzena. Žena koja je umela da čitav svoj život naseli i ispuni fantazijama, oživljuje u građevinaru težnju za dostizanjem kraljevskoga, dominirajućeg vrha. Slična nekoj čarobnici, mami ona Solnesa u visine, a on, kao somnambula, penje se, odvlačen njenom vreloom željom. Zasenjena harfama u vazduhu i dialogom Solnesovim sa Bogom, Hilda ne shvata da je privlačna snaga mlake i mlitave svakidašnjice pokosila jedan smeli uzlet, jer je u njoj otelotvorena čežnja za izbavljenjem čoveka od uskih granica zemlje (*Građevinar Solnes*). Ibzen jednoj grešnoj ženi dodeljuje doraslost za veliko prečišćenje i religiozne analize savesti, i tako je čini nosiocem moralne odgovornosti. Atmosfera Rozmersholma, čudnoga doma gde se deca nikad ne smeju, a odrasli ljudi nikad ne plaču, preporodila je Rebeku Vest, razdanila je njene tamne prestupe, i složila je nenu bezobzirnu volju. Oplemenjih čula i obasjana samoodricanjem, Rebeka Vest, pod vlašću zakona što ranije za nju nije važio, sama sebi presuđuje odmazdu za mučko duhovno ubistvo koje je izvršila (*Rozmersholm*). Četrnaestogodišnja Hedviga, koja svojom sočnom imaginacijom proširuje uskost domaćeg života, ima hrabrosti da se ubije, da bi dala nepobitan dokaz odanosti svome tobožnjem ocu, jednom tupome filistru, kome će ta smrt, u najskorijem roku, postati samo jedna lepa tema

za deklamovanje (*Divlja patka*). Irena je poklonila skulptoru Rubeku svoju mladu, živu dušu, i išla je po svetu bez duše. Iscrpljena svojom žrtvom, prinesenoj Rubekovoj inspiraciji, Irena liči na jezovitu utvaru nekadašnjeg živog čoveka (*Kad se mi mrtvi probudimo*). Najmarkantniji tip žene kod Ibzena, Heda Gabler, izopačava se, u očajnoj suženosti jednoga neprivlačnoga braka, u demonsku razoriteljku. Ali kroz svu Hedinu negativnost sija jedna viša potreba za lepotom i za konstruktivnim stvaranjem, što nagoveštava da je njen život mogao dati druge mogućnosti, da se nije prostačko i smešno kao prokletstvo navlačilo na sve što ona dodirne (*Heda Gabler*).

Kod Ibzena se ponavlja motiv raznorodnoga uticaja dveju žena na jednoga čoveka. Nekadašnja vestalka Furijska, erinijski sugestivna, odvlači Katilinu u carstvo tame. Ali pred ljubavju verne Aurelije sila zla i strahota smrti odstupaju od Katiline (*Katilina*). Margita gospodarica Solhauga posle teškog gušenja u životu sa mrskim mužem i posle primicanja rubu zločina, ima snage da pregori sudbonosnu ljubavnu strast svoju, i da, blagoslovivši vezu svoje sestre sa čovekom koga je sama volela, ode u manastir (*Svečanost na Solhaugu*). Ela Renthajm, u kojoj je Jon Gabrijel Borkman ubio veliku ljubav, i postavio je da živi kao u sunčevom pomračenju, poseduje čudotvornu snagu odricanja i žrtvovanja, dok je njena sestra Gunhilda zanećena i bez sažaljenja prema čoveku što joj je fatalno zacrnio egzistenciju (*Jon Gabrijel Borkman*).

Ibzenove junakinje skoro uvek su jasno svesne svoga poziva na zemlji, i na suprot predodređenosti stavljaju svoju čeličnu volju. Hjerdis, svirepo pogođena zbog svoje izigrane i osramoćene ljubavi, fatalne čarobnice što neće ni u Valhalu bez Sigurda, izjavljuje da nema nikoga ko zna šta jedna žena može. "Istina je da svetom vladaju zle Norme, ali njihova je moć neznatna, ako ne nađu u nama pomagača. Sreća pripada čoveku dovoljno jakom da Norme podstakne na borbu." Legendarni okvir ovekevećavanja čini Hjerdisinu diaboličnu snagu još reljefnijom nego što je snaga Hede Gabler.

Iz ove analize nepobitno se vidi da je dramatičar pripisao ženi visoki dignitet. Ali ne samo to, nego je on smatrao za prirodno i neophodno da žena postane nezavisnom, i da dobije potpunu slobodu na koju svako biće ima sveto pravo. Otuda je njega tako snažno i privukla njegova kompatrijotkinja Kamila Kometova. Ali zacemento bi, i bez toga uticaja, Ibzen dao svoja dela sa feminističkim problemima. Jer svaki etičar što se bori za integralno oslobođenje ličnosti mora posebno da uzme u obzir položaj i prava žene.

U nekoliko svojih drama Ibzen razbistrava, na razne načine, pitanje o iz-

bavljenju žene od veza tradicija, navike i naopakih shvatanja o njenoj materijalnoj i moralnoj potčinjenosti. Celokupnu svoju koncepciju o uzdizanju žene do prave normalne ličnosti osniva dramatičar na etičkim temeljima; otuda je ona ozbiljnija i korenitija nego što su čisto feministička razlaganja koja su samo izraz ekonomskih i socijalnih potreba.

Komedija ljubavi u stvari je propaganda razumnih brakova, na suprot Kami-li Kometovoj, koja je u svome romanu *Amtianove kćeri* bila protiv konvencionalnih brakova, i tražila samo veze iz ljubavi. Dramatičareva teza u ovom delu idealistički je utančana: da bi ostala uzvišeni doživljaj duše, ljubav se ne sme vući po svakidašnjici koju je nemoguće iščistiti od banalnosti. Upućivanjem na brakove čija je osnova poštenje i uzajemno poštovanje, Ibzen je želeo da očuva čistu ljubav kao najsublimnije osećanje. Ovu njegovu eminentnu težnju nije teško izmiriti sa postulatima feminizma.

U *Savezu omladine* Selma Pretsberg teško optužuje svoju okolinu što u njoj nikad nije gledala svesnu i slobodnu ličnost, nego jedno zavisno biće koje treba blagonaklono pomagati, ali ne ozbiljno uzimati. "Oblačili ste me kao lutku, i igrali ste se sa mnom, kao što se sa detetom igra. A ja sam želela da sa vedrom radošću podnesem nešto teško, ja sam ozbiljno čeznula za svim što podstiče, diže i uzvišava." I Selma, prethodnica Norina, ne pristaje da bude mužu samo privlačna uteha u njegovom mučnom položaju.

Potreba svesnih žena da izvuku ljude iz laži u koje su oni, kao članovi društva, tegobno obavijeni, jako je istaknuta u *Stubovima društva*. U ovome komadu sretamo tri žene što su uspešno rasvetlile svoju unutrašnjost, i rade na tome da razbiju životne neistine kod drugih. Mlada Dina Dorf ne može da se pomiri sa tesnim i suženim granicama uobičajenoga morala. Ona teži za nečim višim, širim. Istinita i iskrena prema sebi, ona želi, da ima oko sebe prirodne ljude. Ona će sama raditi u Americi, gde je otišla sa čovekom koga voli, ona hoće da utvrdi svoj ekonomski položaj, jer ne želi da bude stvar koju muž jednostavno uzima na sebe. Marta Bernik oseća koliko svi pate pod prokletstvom običaja i navika. Uvidavna devojka ne pristaje da se uda za čoveka 10 g. mlađega od sebe, i ako ga bezmerno voli, jer zna da bi takav jedan brak svakako bio nesrećan. A dovoljno je plemenita da u svome odricanju ispreda zlato, a ne gorčinu. Najindividualnija žena ove drame, Lona Hesel, guši se u društvu svojih. Njoj se čini da moralno platno zaudara kao mrtvački pokrov, jer ima više volje, karaktera i samilosti nego njena okolina. Ona se predala tome da otrgne junaka svoje mladosti, konzula Bernika, iz trostruke laži, u kojoj on udobno živi. I Lona uspeva da zatalasa Ber-

nikovu savest; on sam oseća koliko je stidno što je pomoću laži postao stub društva. On stiće hrabrost da to i javno prizna i, kao posle trovanja, dolazi sebi. Kad probuđeni Bernik uzvikuje: "Danas sam naučio da ste vi žene stubovi društva!" Lona odgovara: "Tada si naučio kolebljivu mudrost. Ne! Duh istine i duh slobode — to su stubovi društva!" Tako Lona Hesel, podarena najizvrsnijim kvalitetima, upotrebljava svoje snage i svoja saznanja da etički digne čoveka koga voli.

Domom lutake Ibzen je dokazao da je razumeo suštinu pitanja o oslobođenju žene do poslednjih psiholoških tananosti. Ova drama, teška od sadržine, iznosi evoluciju jedne žene od, prvo očeve, a zatim muževljeve lutke, do svesnoga bića što samostalno želi da reši ozbiljne životne probleme, od kojih je ranije bila zaklonjena. Kukavno obmanuta u svome grozničavome iščekivanju čuda što će nju i njenoga muža sjediniti u suverenome razumevanju, ona ima odlučne hrabrosti da poseće u korenu neistinu svoga braka, i da ostavi čoveka koji joj je postao tuđ, i troje dece što je sa njime imala. U nekadašnjoj lepršavoj ševi koju nije iscelilo čudo — jer se dobrotvorna čuda tako retko događaju u ovome svetu grubosti i opsene, — izvršio je se preokret prosvetljenja; shvativši očajni smisao svoga braka, videla je da ne sme vaspitavati svoju decu, sve dok ne izvrši jedan prvobitniji i preči zadatak, dok sebe ne vaspita. "Ja znam da će svet tebi davati za pravo, Torvelda, i da nešto slično i u knjigama stoji. Ali šta svet kaže, i šta u knjigama stoji, to ne može više da bude merodavno za mene. Ja moram sama da razmišljam, da bih došla do jasnosti o stvarima".

Pogrešili su interpretatori koji su preokret u Nori obeležili kao psihološki nemoguć. Obasjavanja obično dolaze iznenadno; ali ovde je ono bilo dovoljno pripremljeno vidovitim slutnjama Norinim. Otuda je sasvim pojmljivo što joj se učinio nemoguć dalji život sa čovekom uskovidim filistrom, pored koga su najlepše težnje njene ličnosti ginule. Kreacija Nore koja je otišla da se posveti svetoj i najprečoj dužnosti prema sebi, kada je došla do saznanja da ne sme primiti ni za koga odgovornost dok prethodno ne formira sebe, najnepobitnije dokazuje pietet Ibzenov prema borbi žene za dostizanje njenih prava.

Kakve strašne posledice donosi nasilno održavanje lažnoga i nemogućega položaja u braku učinio je očevitim Ibzen u crnoj svojoj drami *Aveti*, na bogato simboličan način. Brak Helene Alving bio je pokriveni ponor, o kome je ona održavala privid nečujenim naporima. Njen život, ispunjen grčevitom željom da se već jednom svrši duga i gnusna komedija, prate

avetinjska osećanja. “Mora da u celoj zemlji oko žive aveti. Mora da ih je toliko mnogo, kao peska na moru. A, sem toga, svi se mi tako kukavno bojimo svetlosti. I laž što je sa dobrim smerom podilazila, strahovito se sveti gospođi Alving; sve pojedinosti te laži bivaju svirpo uništene i razvejane. Jezovitije tragično od svih antičkih junakinja, pružiće ona sinu otrov, da ga razreši od muka bolesti, nasleđene od oca; pošto je od njega čula da mu nije trebala ni poklanjati tako jadan život. Zgusnuto nagomilanim užasima u ovome delu, norveški moralista je odsudno obeležio kao fatalnu laž u odnosu na problem nasleđa.

U *Narodnome neprijatelju* Petra, kći Dr. Štokmana, pravična je, slobodoumna i nezavisna. Svoje napredne ideje ne drži zatvorene između četiri zida, nego ih javno ispoveda. Ona veruje da se Hovstad bori za istinu i napredna mišljenja, i da zato pomaže častan rad njenoga oca; kad doznaje da Hovstad to čini što je zaljubljen u nju, odlazi sa gnušanjem. Jer ova “moderna Antigona” ima dovoljno duševne jačine da shvati tvrdnu istinitost reči svoga oca, da je najjači na svetu onaj čovek koji je sam.

Halucinirana Elida Vangen osvešćuje se iz svoje morbidne zemlje, i prima svesno svoj brak tek kad joj je muž dao potpunu slobodu odlučivanja i opredeljenja (*Gospođa sa mora*). Jer, kao što je dramatičar, dobro znao, osnov veze između čoveka i žene koji su oboje svesni i razvijeni može biti samo uzajamno nepritešnjevanje i sloboda potpunog ostvarivanja individuuma.

Posle ovoga raščlanjavanja ne može više biti sumnje o tome da je norveškome moralisti, koji je verovao da će unutrašnjom revolucijom ličnost doći do svoga svestranoga ostvarenja, naročito ležao na duši težak položaj žene. Još više, Ibzen je dosledno sproveo svoje ubeđenje kako jedna viša etičnost može biti ostvarena u društvu samo kad se poruše štetne i nemoralne predrasude što ometaju razvijanje svih mogućnosti koje u ženi leže, i sputavaju puni zamah njenih sposobnosti. Tako kontroverza o feminizmu ili antifeminizmu kod Ibzena ne izgleda samo proizašla iz dokolice, nego i iz neviđanja glavne stvari: da je u Norvežaninovome stvaranju sve manje glavno nego težnja da se iz ljudskih odnosa isključe sve podređenosti i zavisnosti, zasnovane na površnim konvencijama, a sankcionisane društvenim slepilom i zlom.

(Letopis Matice Srpske, Novi Sad, juli–septembar 1927, str. 245–252)

V PORTRETI

Pesnikinje i filozofkinje stare Grčke

Danas više nije potrebno dokazivati da žene sa velikim smislom stvaraju u književnosti i umetnostima, da sa sigurnim uspehom rade na nauci, i da stižu sve temeljniju podlogu za svoje usavršavanje. Lepi rezultati koje su žene ostvarile raznim organizacijama, sprovedenim i sa savesnom doslednošću i sa energičnom istrajnošću, njihovi naučni pronalasci i umetnički produkti koji mogu da izdrže takmičenje i sa najizvrsnijim produktima ljudi — da podsetimo samo na epohalna otkrića Sonje Kovaljevske ili gospođe Kiri, na duboko etičke romane Džordža Eliota i na bele severne fantazije Selme Lagerlef, na spiritualnu osećajnost Elizabete Brauning i na živ izraz Hristine Roseti, ili na *Miting* visoko talentirane Marije Baškirčev, sa koga pulzira život, — sve su to presudne činjenice da se sa stvaralačkom moći žene *mora* računati.

Ali ne samo u modernom vremenu, kad je ženama u glavnom osigurana mogućnost da se neometano udubljuju u ozbiljan rad, — i ako se i sad još često spotiču o prepone nepoverljivosti, surevnjivosti i podcenjivanja ljudi, — nego i u samom početku istorijskog doba, kad ta mogućnost nikako nije ni postojala, bilo je žena koje su jačinom i toplinom svoga talenta, i širinom i svestranošću svoje erudicije, bile potpuno ravne ljudima. I baš ta pojava je konačni argumenat da je neistina sve ispredanje o tobožnjoj inferiornosti žene, da je ona bila uvek dovoljno nadahnuta da izrazi svoja osećanja, i uvek dovoljno zainteresovana da zadovolji težnje svoga duha, čak i onda kad je njena potreba za intelektualnim životom nailazila na daleko rapavije i nesmišljenije udarce no što ih dobija moderna žena, i onda kad su okolnosti za njeno usavršavanje bile u svakom pogledu kukavne.

Zadržaćemo se na seriji žena koje su imale zasluga za staru grčku poeziju i filosofiju.

Sjaj duha starih Grka zasenjuje još uvek, i pored svih novina civilizacije i tvorevina više kulture. Ostaće kao besmrtna vrednost tendencija grčke umetnosti ka harmoniji i meri, odudaraće večnom lepotom od monstruozno nesrazmernih pokušaja umetnosti primitivnih naroda, i biće za sve vekove najsavršeniji ugled.

Intelektualni razvoj grčkih žena bio je samim društvenim uređenjem skoro isključen. Stari Grci, i ako u svemu drugom vrlo napredni, gledali su u njima

niža bića, i namenjivali im samo skućene poslove. Pa ipak, u prkos svemu, među olimpijskim društvom predstavnika grčke poezije i filosofije nailazimo na jedan, ne sasvim neznatan, broj žena čija je saradnja imala nepobitnih zasluga. Treba pomenuti i da su Grkinje bile velike umetnice u sviranju i u igranju, samo je tu njihova slava efemerna.

Još u doba kad se pesnička i moralna refleksija nije odvojila od mita i religije, u dobu koje je pre mitološko nego istorisko, nailazimo na prvu grčku pesnikinju. Ona je bila kći Kleobula, jednoga od sedmorice mudraca koji su dali prapočetke grčke spekulacije, po ocu nazvana *Kleobulina* (pravo ime bilo joj je Eutemis). Plutarh iz Heroneje u svojoj "Gozbi sedmorice mudraca" opisuje je kao mudru devojkicu, proslavljenu veštinom zadavanja zagonetaka u stihovima, koje su zbog svoje duhovitosti doprle čak do Egipta. Od nje je sačuvana samo ova zagonetka: "Jedan otac ima dvanaest sinova; svaki od njih ima dvaput po tridesetoro dece sa dvojakim licem: jedna su bela, druga crna. Sva su ona besmrtna i večna, ali ipak sva izdišu i umiru." (Godina, meseci, dani i noći).

Odmah posle ovoga početka rascvetava se dorsko-eolska poezija žena. Najistaknutija predstavnica te poezije, a zacelo i najveća od svih pesnikinja što su ikad postojale, jeste mlađa savremenica liričara Alkeja, *Safo*. Ona sebe, na eolskom dijalektu, naziva Psafom. Život ove pesnikinje obavijen je tako romantičnim legendama da, strogo naučno govoreći, moramo priznati da o njenoj ličnosti ne znamo skoro ništa pouzdano. Ona je poreklom sa ostrva Lezbosa, ali se ne zna je li rođena u Eresu ili Mitilenu (biće da je se iz svoga rodnoga mesta Eresa docnije preselila u veće, u Mitilenu). Iz otmene je kuće, čiji su potomci zauzimali visoke položaje u Aleksandrovoj vojsci. Herodot (II, 135) pominje njenoga oca Skamandronima i brata Haraksa, koji je u Egiptu prodavao skupo lezbisko vino. Na zenitu svoje slave bila je Safo 610. g. pre Hrista, a živela je još 598.g. Napustila je Mitilenu, ne zna se zbog čega, i probavila je neko vreme na Siciliji. Verovatno je bila udata, ali je nepoznato za koga, i koliko. U jednome stihu pominje svoju kćer. "Imam divnu ćerku, moju milu Kleis; ona liči na zlatan cvet, i ja je ne bih dala za svu Lidiju, ni za dragi Lezbos." Ne izgleda da je dočekala veliku starost, jer epitet *γεραιτέρα* (starija žena), koji ona sebi daje, može da bude relativan. Postoji legenda da je se Safo, prezrena i odgurnuta od lepog mladića Faona, strmoglavila u more sa vrha leukadske stene. Naučnik O. Miler misli da je Faon bio mitska ličnost koju je Safo slavila u svojim pesmama, a da je skok sa leukadske stene fantazija. U stvari zna se za nekoliko mitova o Faonovoj lepoti, čudnoj privlačnosti i neosetljivosti za ljubav. Severijus priča da je

Afrodita poklonila Faonu kutiju od alabastera sa balsamom koji mu je davao moć da fascinira sve žene. Jedna od njih, (ne pominje joj ime) strmoglavila se sa leukadske stene, od očajanja što joj Faon ne odgovara na ljubav. A postojao je i jedan religijski obred, za vreme Apolonovih praznika, kad su se krivci, izabrani da budu žrtve, bacali sa visokih stena u more. Pri tome su činjeni pokušaji da se oni spasu, i kad je to polazilo za rukom, slati su u tuđinu. Biće da su pesnici taj običaj alegorično primenjivali na ljubavnike. Adison¹⁰ daje jedan fingiran ali briljantan opis Safine smrti. Po njemu, Safo sa Lezbosa, zaljubljena u Faona, došla je do hrama Apolonovog, obučena kao mlada, u odelu belom kao sneg. Imala je na glavi venac od mirta, a u ruci mali muzički instrument koga je sama pronašla. Pošto je opevala himnu Apolonu, položila je venac na jednu, a harfu na drugu stranu oltara. Tada je skupila oko sebe odelo, kao spartanske devojke, i na očigled hiljade zaprepašćenih gledalaca, uputila je se pravo najvišem vrhu stene. Kad je se uspela, izrecitovala je jednu svoju pesmu, i survale je se sa stene, brže no iko pre nje. Mnogi od gledalaca pričali su da je potonula u jezero, i da se iz njega nije više pojavila; drugi su govorili da nije potonula, nego da je se pretvorila u labuda i odletela. Možda se to samo učinilo gledaocima, zbog beline i lepršanja njenog odelo, a možda je se doista metamorfozirala u muzikalnu i melanholičnu ticu.

Na suprot ovome, nekoliko epigramista u "Grčkoj Antologiji" izrečno tvrde da je Safo sahranjena na mitilenskom groblju.

Srednja antička komedija (404–340 g.) parodisala je Safo, dve stotine godina posle njene smrti, i stvorila o njoj ružnu sliku. Pod naslovom "Safo" ostalo je šest komedija, od komediografa Ameipsiasa, Amplisa, Antifana, Difilusa,¹¹ Efipusa i Timoklesa, a pod naslovom "Faon" dve od Antifana i Platona. U svima njima Safo je bezobzirno karikirana. Prvi hrišćanski pisci prihvatili su kao istinu sve što su komediografi rekli o Safi. Povodom toga, stvorena je čitava jedna velika literatura u kojoj su ugledni antički i moderni naučnici zalagali svoje autoritete da je jednom za svagda odbrane, ili da definitivno optuže Safo.¹²

10 *Spectator*, No. 223, Nov. 15, 1711 and No. 233, Nov. 27, 1711.

11 Bez obzira na hronologiju, Difilus prikazuje kao ljubavnike Safine dva najpakosnija ismevača, Arhiloha i Hiponaksa.

12 Friedrich Gottlieb Welcker zastupao je ozbiljnim argumentima moralnu čistotu velike pesnikinje u svome delu *Sappho von einem herrschenden Vorurtheil befreit*, Göttingen, 1816. Nema ni malo objektivnosti u žučnim napadima Mure William-a (*Sappho and the ideal love of the Greeks*, u *Reinisches Museum für Philologie*, 1847). Posle odbrane emi-

Bio bi vanredno prijatan posao spasti reputaciju jedne velike žene, ali se mi na tome pitanju nećemo zadržavati. Napomenućemo samo da je neprijateljstvo komediografa prema Safo možda poteklo iz predrasuda Atinjana o ženi. Kod Jonaca uopšte, a naročito kod Atinjana, položaj žene, još i u Periklovome veku, bio je veoma težak. Dok su Atinjani davali najbolje proizvode u svim oblastima duhovnog života, atinske žene, zatvorene u jedan nepristupačan deo kuće, nisu se pomaljale iz tame kućevnog života. Postepeno su se formirala pravila o obrazovanju koje žena treba da dobije. Naime, valja je naučiti da vodi kuću i zapoveda služavkama, i da neguje decu dok su mala. Čak i Perikle kod Tukidida (II, 45) kaže da je najbolja ona žena, o čijim bilo dobrim ili rđavim stranama ljudi najmanje govore. Atinjanke nisu imale ni slobodu junakinja Homerovih, na primer jedne Nauzike. Samo je heterama bilo dozvoljeno da kultiviraju svoj duh, i da učestvuju u javnim poslovima. Zato je Atina dala samo jednu veliku ženi, Aspaziju, veoma uticajnu ličnost u atinskoj politici, čuvenu i po tome što je prva osnovala u svojoj kući vrstu literarnog serkla.¹³

Međutim, Eolci i Dorci bili su širokogrudiji prema ženama. Kod njih je se očuvala stara grčka tradicija, kao je opisana u mitologiji i epskoj poeziji, i po kojoj žena uzima učešće u društvu i javnim zabavama. Eolskim i dorskim ženama bilo je dopušteno da slobodno izražavaju svoje misli i osećanja. Na taj način mnoge od njih došle su do literarne slave. A Atinjanima, ubeđenima da žena treba da ostane zazidana između četiri kućna zida, morala je se učiniti preterano slobodna žena koja je pisala pesme, kao ljudi, i u njima javno govorila o svojim osećanjima. Zato sa najvećom obazrivošću treba primiti tvrđenje konzervativnih komediografa, od kojih, u ostalom, isto tako nijedan veliki čovek nije ostao neismejan. Nesumnjivo u prilog Safo ide i to što su savremenici, najobavešteniji o njoj, dali mnoga veoma laskava mišljenja o svojoj pesnikinji.

Izvesno je da Safo nije bila hetera. Herodot (II,135) pominje njenu pesmu, u kojoj ona kori svoga brata Haraksa što je u Egiptu otkupio po vrlo skupu cenu čuvenu kurtizanku Rodopis, i pustio je na slobodu. Safo se zacemento ne bi mogla buniti protiv tog bratovljevog postupka, da je sama bila hetera. U

nentnog klasičnog filologa Willamovitz–a stvar je uspešno rasvetljena u Safinu korist.

13 Aspazija iz Mileta, druga žena Periklova, donela je iz svoje jonske otadžbine utančano razumevanje filosofije. Duhovno beskrajno nad svim antičkim ženama, ona je bila inicijator ogromnog duhovnog poleta u Atini posle persijskih ratova. Kao suviše slobodoumna nije se sviđala komediografima; oni su je ismevali, okrivljavali za samski i peloponeski rat, i rasprostrli netačno shvatanje da je ona bila obična hetera, sa nešto duhovitosti.

ostalom, još su neki stari literatori pravili razliku između hetere Safo i pešnikinje Safo. U prilog našem mišljenju govori i Alkej. U svojim stihovima naziva on pešnikinju "čednom i ljupko nasmejanom Safo, okićenom vencem od ljubičica" (Ἰόπλοκ', αγνα, μελλιχόμεισε Σάπφοι). Zbunjen i uzbuđen, on se ne usuđuje da joj izjavi ljubav. "Hoću nešto da kažem, ali me stid zadržava." A Safo mu na tu zagonetku odgovara: "Da te je prožmala strast prema dobrom i lepom, i da se tvoj jezik nije spremio da kaže nešto zlo, stid ne bi pokrивao tvoje lice, nego bi govorio ono što je pravo". Neće biti moguće da ovako govori jedna hetera.

U Sparti su postojala udruženja žena, na čelu kojih su stajale najtalentiranije i najobrazovanije žene; tu su se mlade devojke obrazovale, i učile da pevaju i recituju. Slično tome, žene na Lezbosu ustanovile su kult umetnostima, samo u većem obimu i intenzivniji, jer je, u opšte, u temperamentu Eolaca postojala jedna pasioniranost, pred kojom su bledila osećanja Doraca i Jonaca. Toga kulta radi obrazovani su klubovi gde se negovala poezija i muzika. Izgleda da je Safo bila centar najvećeg takvog estetičkog kluba, namenjenog da služi Muzama. Oko nje su se kupile devojke iz raznih krajeva Grčke, da uče poeziju i muziku, kao što su se docnije kupili đaci oko filozofa atinskih. Sačuvana su imena četrnaest Safinih drugarica (ἑταίραι) i učenica (μαθητριάι).¹⁴ Udruženja eolskih žena poređena su sa manastirima i pansionatima, zatim sa konzervatorijumima za muziku i deklamovanje, najzad sa literarnim serklovima.

Ali nije isključena ni mogućnost da je Safo bila sveštenica boginje Afrodite, koja na Lezbosu nije bila samo hipostaza ženske lepote, nego svemoćna boginja, i da su učenice brale cveće boginji, i igrale i pevale pred njenim kipom. Safo naziva svoju kuću "domom gde se neguju muze" (μουσοπόλω οικίαν), od koga žalost mora da bude daleko. Kao i sve žene sa Lezbosa, ona stavlja umetnost više svega, ponosi se svojim pesničkim talentom, i smatra da se sva materijalna preimućstva gube pred duhovnima. Sa krajnjim sažaljenjem govori o nekoj ženi što nije imala drugih odlika sem porekla, bogatstva i lepote. "Kad umreš, sva ćeš biti sahranjena; nikakva uspomena neće ostati od tebe, potomstvo neće znati za tvoje ime, jer ti nemaš deo ruža pijerijskih."¹⁵ U jednom fragmentu s ponosom ističe: "Mislim da će nas se ljudi sećati i u budućim vekovima", a o Muzama kaže: "One su mi

14 Ona pominje Anaktoriju iz Mileta, Gongiju iz Kolofona, Euneiku sa Salamine, Gorinu, Atidu i Mnasidiku.

15 Pijerijske ruže su bile dar pesnicima. Pijerija je rodni kraj Muza, pod Olimpom.

dale svoje darove, i načinile su me slavnom.”

Lirika Safina je raznovrsna; znamo da je pisala himne, ljubavne pesme i epitalamiume (pesme koje se pevaju mladencima). Njeni stihovi pokazuju raskošno obilje oblika, njen izraz je sugestivan svojom neposrednošću, skala njenih tema je bogata; ona ide od burlesknog podsmeha velikim nogama jednoga devera i nestašnih osećanja šiparice, do ozbiljne i teške erotike, do tragike ostavljenosti. Niko nije tako uspelo kao ona dao mir noći obasjane mesečinom i siestu južnjačkog letnjeg dana. Inspirisanost njena može da se poredi samo sa nekim stavovima Platonovih dijaloga. Zato, udaramo glasom na to, nikakvo pedantno i dokono istraživanje neće umanjiti lepotu Safine poezije.

Postojalo je devet knjiga Safinih pesama, sve su one izgubljene. Podela pesama u njima bila je izvršena prema metrima. Prva knjiga sadržavala je pesme u safijskom stihu, — to je metar koga je Safo pronašla. U svakoj od knjiga nalazile su se pesme najraznovrsnijih ideja i osećanja.

Prava predstava o privlačnosti, pasioniranosti i vrednosti Safine erotične lirike može se dobiti samo upoznavanjem sa istina mnogobrojnim, ali većinom kratkim fragmentima što su nam ostali od njenih pesama (ima ih 170). Srećnim slučajem očuvane su i dve cele pesme.¹⁶

Prva je čuvena i divna *Himna Afroditi*. Nesrećna u ljubavi, Safo preklinje Afroditu da dođe, i učini kraj njenim bolovima.

“Besmrtna Afrodito što sediš na prestolu ukrašenom raznim bojama, kćeri Zevsova što snuješ lukavstva, molim te, kraljice, ne ubijaj dušu moju tugom i bolom.

Nego dođi kao pre, kad si jednom čula moj glas, pa ostavila zlatnu palatu očevu, i došla na kolima u koja su upregnuti vrapci, što te vode s neba, dodirujući svojim krilima crnu zemlju.

Oni brzo stižu, a ti, blažena, s osmehom na besmrtnom licu, pitaš šta mi je sad, što te opet zovem.

I koga ludo moje srce najviše želi da vidi? Pitaš me: Želiš li da te ko voli? Šta te, Safo, žalosti?

¹⁶ Theodor Bergk, u *Poetae Lyrici Graeci*, III Band, 4 Aufl., Leipzig, 1882, dao je, prema citatima gramatičara i leksikografa, sve što je moguće pripisati Safi. Pesme su svakako postojale do trećeg veka posle Hrista, a tada su spaljene u Carigradu i u Rimu, zajedno sa pesmama drugih liričara.

Ako ta lepota koju ti voliš beži od tebe, neka od ovoga časa trči za tobom, ako odbija tvoje poklone, neka ti ih sama daje, a ako te ne voli, neka te smesta zavoli.

Dođi mi, preklinjem te, i sad, izbavi me od teškog bola, i ispuni mi sve ono što moje srce želi. Budi moja zaštitnica”.

U ovoj pesmi Safo je ublažila odviše jaku želju, koja bi mogla biti neprijatna, posredovanjem boginje Afrodite. Safina erotika nije disharmonična i neumerena kao persiska ili arapska, nego je sačuvala čisto grčka preimućstva, meru, sklad i ritmičnost.

Druga, isto tako čuvena i izrazita pesma, glasi:

”Čini mi se ravan bogovima ko sedi prema tebi, i sluša tvoj prijatan glas i mili smeh, jer meni od toga burno zakuca srce. Čim te vidim, ma za čas samo, ja izgubim glas, jezik mi zanemi, vatra mi prolazi telom, ne vidim ništa, u ušima mi šumi, hladan znoj mi teče sa čela, drhtim celim telom, zelenija sam od trave, i u svome ludilu izgledam nešto malo bolje nego mrtvac.”

Rimski liričar Katul preveo je ovu pesmu, i posvetio svojoj Lezbiji (LI).

Ostao je izvestan broj stihova iz Safinih epitalamiuma. U njima se nalaze najlepše slike iz prirode i najharmoničnija poređenja klasične poezije. Ceo jedan Safin epitalamijum sačuvan je u Katulovom prevodu (XLII, *Vesper adest, invenes consurgite*). To je hor mladića i devojaka, u heksametrima.

U jednom odlomku daje Safo sveže opis mladosti i lepote: ”Kako se slatka jabuka rumeni na visokoj grani, na vrhu najviše grane; berači su zaboravili da je uzberu; ne, oni je nisu zaboravili, nego nisu mogli da je dohvate.” Ženu bez muževljeve zaštite poredi sa neznatnim poljskim cvetom. ”Ona je kao zumbul koga pastiri u planinama gaze, kao rumeni cvet koji leži na zemlji.” Safo ima prefinjeno osećanje za lepote prirode; u fragmentima njenih pesama nailazimo na mnogo poređenja koja to pokazuju. ”Zvezde oko prekrasnog meseca skrivaju blistava lica kad on svojim punim sjajem sija nad zemljom.” ”Mesec je zašao, a i Plejade (Sedam Vlašića), ponoć je, vreme prolazi, — ja ležim sama.” ”Ljubav mi iznova potresa srce, kao kad u šumi bura obori hrast.” Ona pominje ”vesnika proleća, slavuja prijatnog glasa”, ”nežno ispletene vence oko nežnog vrata”, i ”san tamnih očiju, dete noći”.

Ona i sebe analizira: ”Nisam po prirodi rđava, nego sam blaga...” ”Volim

finoću, i za mene ljubav ima sjaj i lepotu sunca..." ali "oni kojima činim dobro najviše me vređaju." Često izražava mutna stanja svoje duše: "Ne znam šta da radim, duša mi je podeljena..." "Žalosna sam i tražim ..." "Ne mislim da dodirnem nebo dvema rukama."

U svojim himnama poziva Safo Bogove da siđu na zemlju. "Hodi, boginjo sa Kiprisa, i u zlatnim peharima posluži nektar, ljupko pomešan sa slastima. "Hodite sad, nežne gracije i zlatokose Muze." U jednoj oplakuje Adonisu smrt. "Nežni Adonis je umro; šta da radimo, Kitarejke? Udarajte se u grudi, devojke, i derite svoje haljine."

Jednostavnost Safinog stila često je neodoljivo graciozna. "Slatka majko, ne mogu da tkam, slomila me je čežnja za jednim dečkom." "Devojko, devojko, zašto si otišla od mene? — Nikad ti više neću doći, nikad više."

Ostao je i jedan njen dobar savet: "Kad se gnev raširi po grudima, čuvaj se da jezik tvoj ne preska u ludo."

I sami fragmenti sasvim su dovoljni da opravdaju ushićenje Grka ovom neobičnom ženom, i da pokažu koliko je ona imala smisla za lepotu, ljubav, prirodu. Iz njenih stihova odišu mirisi, boje, tonovi i svetlost Juga. Lepota njenih stihova zanosila je slušaoce staroga Veka. Pisci u "Grčkoj Antologiji" nazivaju je desetom Muzom, detetom Afrodite i Erosa, učenicom Gracija, ponosom Grčke, drugaricom Apolonovom, i proriču joj besmrtnost. Kao što je Homer jedini bio nazvan pesnikom (ὁ ποιητής), tako je Safo jedina bila nazvana pesnikinjom (ὁ ποιήτρια). Solon je rekao, kad je čuo svoga nećaka kako recituje Safinu pesmu: "Ne bih bio zadovoljan da sam umro, pre no što sam naučio na pamet ove stihove." Strabon u svojoj "Geografiji" piše: "Safo je bila čudna ličnost (θαύμαστόν τι χρημα): ni u jednom periodu, od kako ljudi pamte, nije se znalo ni za jednu ženu koja bi, ma i u nekoliko malo, mogla da se poredi sa njom, po pesničkom talentu."

Od pohvala i priznanja starih pesnika, izdvaja se svojom skladnošću Horacijeva:

"...spirat adhuc amor,
Vivuntque comissi calores,
Aeoliae fidibus puellae."

Stanovnici Mitilene toliko su se ponosili Safom, da su kovali njenu sliku na mitilenskom novcu, "... i ako je ona bila žena", kako dodaje Aristotelo. Kao veoma malo slavni ljudi, Safo je slikana i na antičkim vazama. Ali po sve-

mu izgleda da nije bila lepa. Platon je u Fedrosu naziva "divnom", no time svakako misli na lepotu njenih pesama. Maksimus Tirus kaže da je bila mala i crnomanjasta, a Ovidije da je bila genialna, ali neugledne spoljašnjosti. Domoharis u "Grčkoj Antologiji", u jednom epigramu statui Safinoj govori o njenim sjajnim i umnim očima, a Anakreon pominje njen prijatan glas.

Kroz sve vekove ostala je Safina lirika predmet živog interesa i divljenja. Bajron je oduševljeno pevao o ostrvima Grčke: "Where burning Sappho loved and sung." A Adisonova tirada besmrtnoj grčkoj pesnikinji možda nije mnogo preterana. "Izgleda, kaže on, da je se Safina duša sastojala iz ljubavi i poezije. Ona je osećala strast u svoj njenoj toploti, i opisala je u svim njenim manifestacijama. Ne znam da li nije možda dobro za čovečanstvo što su njena dela izgubljena. Jer Safini stihovi su natopljeni takvom jednom nežnošću i ekstazom koja omađijava, da bi možda bilo opasno čitati ih."

U svakom slučaju i ovo što je ostalo od nje dovoljno je da je stavi u red najvećih liričara svih vekova.

Safo nam je sačuvala imena još nekih pesnikinja. Tako ona citira, kao svoje rivalke u poeziji, Gorgo i Andromedu. O njima nam ništa nije ostalo. Međutim zna se da je *Damofila*, Pamfilirćanka, prijateljica Safina, pevala po ugledu na nju. Napisala je himnu pergejskoj Dijani, čiji je kult proslavljen na aziski način. Izgleda da je to imitacija Safine *Himne Artemidi*.

I za docnije vekove ostala je slavna *Erina*, Dorkinja sa Telosa, iz 4. veka pre Hrista, i ako je umrla u devetnaestoj godini. Pod njenim imenom ostala je epska pesma *Preslica* (Ἡλακάτη). Nju je, iz straha od majke, tajno spevala bojažljiva devojkica, sedeći za preslicom. Sadržina pesme je nepoznata, ali može se sa dosta verovatnoće zaključiti da je izražavala Erinina mlada osećanja, kako su se formirala pri monotonom radu. Zna se da se sastojala iz 300 heksametara, i da je smatrana kao vrlo uspeša; mnogi su je stavljali uz Homerovu Ilijadu, Odiseju, Batrahomiomahiju, valjda iz simpatije prema rano umrloj pesnikinji.

Pod njenim imenom sačuvani su i epigrami. U jednome opisuje grob devojke Baukide: sa obe strane groba nalazi se stub sa Sirenama, simbolima smrti. "Ako prođe ko kraj groba, pa bio on odavde ili iz tuđine, vi ga pozdravite i recite mu da sam bila mlada devojkica, a da me sad krije grob. Recite da me je otac zvao Baukidom, i da sam rodom sa Telosa. A neka zna i to, da mi je verna drugarica Erina okitila grob ovim natpisom."

Mišljenje starih o njoj laskavo je. U "Grčkoj Antologiji" stoji: "Ovo su Erinine

pesme: kako su lepe, kako zvučne! Ona je bila devojka od 19 godina, ali je daleko bolje pisala od većine ljudi. Da je smrt zakasnila, čija bi slava bila ravna njenoj?”

Ovaj sud je tačan, jer iz ostataka Erinine poezije jasno je da je ona bila jedna lepa nada grčke lirike.

Za pesnikinju *Korinu* iz Tanagre u Beotiji, vršnjakinju Pindarovu, verovalo se da je pet puta u pesničkom takmičenju pobedila Pindara. No jedni su govorili da je ona uspela zbog neznanja sudija, a drugi zbog svoje lepote, ali nikako zbog vrednosti samih pesama. Fragmenti njeni naročito su važni što pominju drugu beotsku pesnikinju Mirtis, koja se isto tako takmičila sa Pindarom. No zacelo neće biti da su Korina i Mirtis bile učiteljice Pindarove.

Jedna anegdota pokazuje kako je razumno shvatila Korina upotrebu mitoloških motiva u poeziji. Njoj je jednom Pindar čitao neku svoju himnu, čiji su prvih šest stihova sadržavali skoro njenu tivljansku mitologiju. Povodom toga rekla mu je ona: “Treba sejati rukom, a ne punim džakom.”

Mirtis iz Bizanta, mati tragičara Homera, pisala je epove, elegije i lirske pesme (μέλη). Antipater iz Tesalonih visoko ju je cenio, i sa Praksilom, Anitom, Safom, Erinom, Telesilom, Korinom, Nosidom i Mirtidom ubrojao je u devet zemaljskih Muza. Za najbolje njeno delo smatra se Himna Poseidonu. Zna se da je imala pesmu Prokletstva (Ἀραί), ἐν Μνημοσύη, od koga je sačuvano deset heksametara što govore o Zevsu i njegovome orlu, i epigrame. Ostao je ovaj njen epigram: “Pozdravljam vas besmrtni vile šuma i potoka, što rumenim nogama gazite ovim dubovima! Štitite Kleonima, jer je on vama pod ovim borovima digao niz divnih kipova.”

Od starih veoma poštovana bila je Anite, iz Tegeje u Arkadiji, prestavnica mlađe peloponeske lirike, a savremenica Mirtidine i Nosidine. Njene pesme se odlikuju nežnošću i dubinom osećanja i jasnošćom misli; stil joj je elegantan, a epiteti lepo nađeni. Pisala je epigrame i religijske pesme, a uvela je i običaj da se posvećuju pesme mrtvim životinjama. Od nje je sačuvano oko dvadeset epigrama zavetnim darovima, svetim mestima i vrelima. Jedan glasi: “Spusti umorno telo, stranče, kraj ove pećine. Kroz zeleno lišće blag vetar ti piri. Napi se sveže vode sa vrela. Ovde je prijatan počinak putniku kad je jaka žega.”

Naivan i živ je njen epigram petlu: “Nećeš me više u ranu zoru trzati iz sna lepršanjem tvojih krila, jer te tajno u snu napade razbojnik, lupeški ti zabode nokat u grkljan, i ubi te.”

Jedan epigram posvećen je nekome robu: "Za života bio je Mane (ime roba), a sad, kad je mrtav, moćan je kao persiski kralj Darije."

Najzad, veoma je neposredan njen stih o devojci na samrti: "Erata zagrla oca, teške suze potekoše joj niz obraze, i ona izgovori poslednje reči: 'Oče, neće me više biti! Umirem jedna i bedna, već mi se mrači pred očima, — crna ih zaklapa smrt'"

Posle Safe i Erine, Anita je najsvežiji talenat među grčkim pesnikinjama.

Seriju grčkih žena koje su pisale pesme završava *Nosis*, iz Lokra u Donjoj Italiji, iz vremena prvog Ptolomeja. Od nje je ostao epigram u kome slavi Sirakužanina Rintona, tvorca travestije tragedije; zatim jedan gde govori iz svoga groba na obali putniku što ide u otadžbinu Safinu: "Ako ploviš, stranče, u Mitilenu, da se tamo zaneseš novim zanosom, reci Safi da sam bila draga muzama, da mi je lokranska zemlja kolevka i dom, i da se zovem Nosis. Pođi dalje!"

Privlači bezazlenošću sledeći njen epigram: "Lice Taumaretino gleda sa slike. Pogled joj je mio, a sjaj očiju živ. Kad bi je pas video, on bi mahao repom, misleći da gleda gospođu svoje kuće."

Sa pohvalom su se pominjale Nosidine erotične pesme.

Prelazeći na grčke filosofkinje moramo odmah reći da je njihova vrednost manja od vrednosti grčkih pesnikinja. Jer ni jedna Grkinja nije stvorila originalan filozofski sistem, po zanačaju ravan sistemima grčkih filozofa. Ali ima nekoliko grčkih žena koje su se bavile filosofijom, duboko je poznavale, i imale za nju stvarnih zasluga. Od njih su osobito markantne kiničarka Hiparhija, praktičnom primenom moralne doktrine, u čiju je istinitost iskreno verovala, i neoplatoničarka Hipatija, svojom visokom naučnom i filozofskom erudicijom, uzvišenošću i dostojanstvom svoga karaktera i svojom jezivom i nezasluženom smrću.

Interesantno je napomenuti da je prva žena zaslužna za grčku filosofiju postala pristalicom doktrine koja je svojim teškim etičkim zahtevima dirktno suprotna svemu, za šta se veruje da godi ženama, i koja je strogošću i surovošću propisa odbijala od sebe ljude, naime za kinizam. Da se zadržimo sa nekoliko reči na kinizmu.

Osnivalac kinizma, Antisten, držao je predavanje u bašti Kinosargosu; otuda, ili od imenice κύνων πυνών, — pas (jer su kiničari nazvani "pseći ljudi",

zbog njihovog prostog načina života), dobila je škola ime. Težište kinizma je etika. Kiničari su sokratovci, u koliko im je polazna tačka Sokratov stav, da je vrlina znanje. Samo, po njima, za vrlinu je toliko isto potrebna sokratovska jačina karaktera (Σωκρατικής ισχύος), koliko znanje i rečitost. Cilj vrline je sreća, a sreća se sastoji u potpunoj slobodi od potreba (Sokratovo Δηδανὸς δαιθαι). Zato se treba osloboditi svake potčinjenosti, svake veze, i ostati bez porodice, kuće, države i gospodara. Mudrac je uzvišen nad svim dobrima svetskim, nad vlašću, imanjem, bogatstvom, čašću i životom, i dovoljan samome sebi. Konceptiju o oslobođenju od potreba, upravo od iluzija života, kiničari su dosledno i doslovno priveli u praksu. Na taj način postale su mnoge čudne anegdote o istaknutijim kiničarima. A svi oni izgledali su kao divlji ljudi, sa dugom kosom i bradom, prosjačkom torbom i ogrtačem. Često su bili predmet poštovanja, češće ismevanja. Čitave gomile takvih filozofa– prosjaka videle su se još i u Aleksandriji, za vlade Trojana, čak i za vreme Julijana. Isticali su se jednom vrstom svesne originalnosti; uživali su, na primer, da sa nekog uzvišenog mesta održe masi grubu prediku. Zato su nazvani “Kapucinerima Staroga Veka”.

Da bi dušu načinili pristupačnijom vrlini, kiničari su tražili da se telo navikava na težak rad. Ideal im je bio Hrkul. Njegov život, pun strahovito napornih poslova, njegovo pobeđivanje svih čudovišta koja su identifikovana sa porocima, bile su glavne teme kiničara.

Kiničari su prvi filosofi proletarijata u Starome Veku. Oni sistematski rade da oslobode grčki duh od svih predrasuda. Njihova idealna država je kosmopolitiska, u njoj više ne postoji razlika između Grka i varvara, u njoj nema robova, nema Bogova, u njoj postoji zajednica žena i dece, a ljudi i žene imaju podjednaka prava.

Možda je ova poslednja tačka kinizma, jednakost čoveka i žene, toliko zanela Hiparhiju, da se nje radi izmirila i sa svim drugim njegovim stavovima, a možda mu se žrtvovala zato što je shvatila duboku istinitost kiničke ideje, da je moguće sačuvati ravnotežu duše samo onda, kad čovek u opšte nikako ne dođe u dodir sa dobrima života.

Hiparhija, iz Maroneje u Trakiji, poreklom iz jedne od najčuvenijih plemićskih porodica, bila je žena kiničara Kratesa. Krates, učenik poznatog Diogena, jedini mislilac koga je Tiva proizvela, imao je retko bogatstvo od 300 talenata (milion i po dinara). Primer Diogenovog života i načina rada privukao je toliko Kratesa, da je, po jednoj verziji, razdao sav novac građanima, ne ostavivši ništa za sebe, a po drugoj, dao ga bankaru sa naredbom da ga

isplati njegovim budućim sinovima, ako budu obični ljudi, a da ga da narodu, ako budu filosofi. Pošto se oslobodio bogatstva, uzeo je štap i torbu, i počeo da putuje po Grčkoj. Komediograf Filemon kaže da Krates nije nosio i leti i zimi jedan isti ogrtač, kao ostali kiničari, nego da je nosio leti teži, a zimi lakši. Bio je ružan, i ma da obrazovan i otmen, namerno, na kiničarski način grub. Nazvan je "otvaračem vrata" (θυρεπανοίκτης), jer je imao običaj da nezvan upada u kuće, i nagovara ukućane da postanu kiničari. Obično je teran još sa praga, ali je po negde imao uspeha, jer je govorio privlačno i ubedljivo.

Krates je pesnik–kiničar; zna se da je pisao tragedije i kratke satirične i moralne pesme. Poznata je njegova karakteristika kiničkih mudraca u stihu:

"Oni nikad nisu pognuti pod jarmom zadovoljstva,
i nikad nisu potčinjeni,
I poštuju samo besmrtnu kraljicu Slobodu."

U vremenu kad je Krates išao po Grčkoj, Hiparhija je bila lepa i bogata devojka, sa vrlo mnogo prosilaca. Jednoga dana upao je u kuću njenoga oca ružan, sakat i aljkav Krates, i počeo je da govori. Sadržina Kratesovog govora toliko je zanela Hiparhiju, da je odmah izjavila kako hoće da se uda za njega. Roditelji, razume se, nisu hteli za to ni da čuju; ali ona im je pretila samoubistvom, ako joj ometu nameru. Očajni roditelji obrate se za pomoć samom Kratesu. Pošto je njemu bilo savršeno svejedno hoće li se Hiparhija udati za njega ili ne, upotrebio je svu svoju logičnost i rečitost da joj razbije želju. Ona je ipak ostajala tvrdoglavo pri svome. Kad već ubeđivanje nije pomoglo, Krates je metnuo pred nju ogrtač, štap i torbu, i rekao joj: "Ti polaziš za ovo." Na to ona odgovori da polazi za njegovu ličnost, i time pobedi. Tako je svojom nepokolebljivošću i samostalnošću Hiparhija postala čuvena žena Staroga Veka. Obukla je ogrtač, uzela štap i torbu, i revnosno pratila Kratesa na svim njegovim lutanjima. I ako nežno bogataško dete, čelično je izdržavala sve napore putovanja.

Na jednoj gozbi, u dvoru Lisimahosovom, našla je se Hiparhija sa kirenaičarom Teodorom Ateistom. Povelj su diskusiju, u kojoj su im se mišljenja bitno razilazila. Hiparhija je bila duhovita, i vešto je obrazložavala svoja tvrđenja, ali kad nije mogla da dokaže Teodoru ono što je htela, rešila je da se bje sa njime.

Hiparhiji se pripisuju nekoliko dela, od kojih se ni jedno nije održalo do nas.

Za uspomenu na svoju filosofkinju ustanovili su kiničari praznik, nazvan "Ki-

nogamija”, — veza kiničara, — proslavljan u Fokidi. U stvari, veza Kratesova i Hiparhijina, osnovana na uzajamnom razumevanju i simpatiji, demantovala je ideju kiničara da treba ostati slobodan od svake veze i svakog osećanja.

Druga Grkinja, koja se posvetila filosofiji, bila je pristalica kirenaičke doktrine. Kirenaičari su učili da je cilj, kome čovek celoga svog života terba da teži, zadovoljstvo, ήδονή, jer je zadovoljstvo jedino realno dobro, a bol jedino realno zlo. Zato se, po njima, vrlina sastoji samo u veštini da se dođe do što većeg i što trajnijeg zadovoljstva. Filosofkinja *Areta* bila je kći osnivača škole *Aristipa Starijeg*, a mati *Aristipa Mlađeg*. Otac ju je toliko uputio u svoju doktrinu, da je docnije mogla da je preda svome sinu. Pošto ga je mati učila filosofiji njegovoga dede, mlađi *Aristip* dobio je ime “Učenik Majkin” (Μητραδιδακτος). *Areta* je ubrojana u kirenaičare kao sledbenica svoga oca, ali se nije odlikovala nikakvim samostalnim mišljenjem.

Neobičan interes za filosofiju pokazale su još dve žene, učenice Platonove Akademije, *Lastineja* iz Mantineje i *Aksioteja* iz Filiusa. Preobučene u muško odelo, sa ogrtačima koje su nosili ljudi filosofi, dolazile su one da slušaju Platona, pa su posle same predavale ono što su naučile.

Sve ostale Grkinje koje su radile na filosofiji bile su pristalice neoplatonizma. Da damo smo kratku skicu doktrine koja je privukla žene.

Neposredno pre no što će se sasvim ugasiti, grčki duh daje još jednu grandioznu filosofsku tvorevinu, neoplatonizam.

U drugom veku posle Hrista, kad je stoicizam počeo u veliko da opada, javljaju se filosofi, nazvani neoplatoničarima; oni daju platonizmu nove oblike, u težnji da stari Platonov sistem rekonstruišu u svoj njegovoj čistoti, i da tako dokažu jedinstvo vaseljene. U svoje misli oni su neosetno uplitali mnoge religijske elemente, sasvim u duhu onoga vremena. Čisto saznanje nisu mnogo cenili, a krajnji cilj im je bio sjedinjavanje sa božanstvom pomoću ekstaze. Materiju su smatrali kao zlo, a Platonove ideje pretvorili su u snage. Osnivač neoplatonizma je *Amonios Sakas*, a njegov najveći predstavnik *Plotin*, filosof koji se osećao dobro samo u oblasti čistih ideja, i intenzivnije no iko osećao blaženstvo od sjedinjavanja sa večnim bićem.

U koliko je više opadalo rimsko carstvo, a varvari uspešnije nadirali, u toliko se više širio neoplatonizam, zajedno sa hrišćanstvom, pošto su obe doktrine obećavale sreću u drugoj egzistenciji. Neoplatonizam je bio hrišćanstvu ozbiljan takmac, zato što je pridobijao obrazovane ljude. I mnogi napredniji

hrišćani bili su učenici ovog poslednjeg velikog grčkog učenja, čak i Sv. Avgustin. A hrišćanstvo je pobedilo što je bilo pristupačnije i shvatljivije masi nego suviše spiritualni i suptilni neoplatonizam. Poslednja neoplatonička škola, sa sedištem u Atini, zatvorena je 529 g. posle Hrista, na zapovest Justinijanovu.

Objašnjivo je što je neoplatonizam, koji je posle Plotina dobijao sve mističniji karakter i poetskiji oblik, imao dosta žena — privrženica.

Prva neoplatoničarka bila je *Asklepigenija*, kći neoplatoničara Batarha iz Atine. Potpuno posvećena u sve misterije ovoga učenja, ona je sa entuzijazmom saopštavala svoja znanja samo izabranima od učenika svoga oca, tako zvanj "porodici filozofa". Kad je Proklus, veliki sistematičar neoplatonizma došao u Atinu, ona ga je naučila haldejskim proročanstvima i teurgiji (vračanju pomoću dobrih duhova).

Druga, *Aria*, zaslužna je po tome što je nagovorila Diogena Laerta da napiše svoju zbirku o filozofima, delo od nepregledne koristi za Istoriju Filozofije, jer sadrži podatke o grčkim filozofima čija su dela izgubljena. Ali i ako mu je dala ideju da napiše jedan tako važan spis, Diogen Laert je nigde ne pominje sa zahvalnošću.

Neoplatoničarka *Aedezija*, žena Hermijasa i mati Amoniusova, bila je slavna zbog svoje vrline i lepote, i zbog revnosti kojom se posvetila proučavanju neoplatonizma i vaspitavanju svojih sinova u tome duhu.

Poslednja, najveća grčka filozofkinja je *Hipatija* iz Aleksandrije, kći prvoga matematičara i astronoma onoga doba, Teona. U najboljoj je snazi bila između 395 i 408 g. posle Hrista. Otac joj je davao predavanja iz matematike i astronomije, jer je još iz detinjstva pokazala veliki interes za te dve apstraktne nauke, a uputio je i u Aristotelovu filozofiju. Nezasadovoljna nastavom svoga oca, otišla je Hipatija u Atinu, i tamo počela da proučava filozofske discipline na najširoj osnovi. Principe neoplatonizma predavao joj je prvo sofist Proheres, a posle šef atinske škole Piutarh. I ako dete poklonika Aristotelovog, i ako veliki poznavalac pozitivnih nauka, Hipatija je postala neoplatoničarka. U Atini, gde su se u to doba i druge žene filozofski obrazovale, ostala je dosta dugo.

Čim je se vratila u Aleksandriju, Hipatija je postala predmetom opšteg divljenja, u toliko pre što tamo nije više bilo izrazitih predstavnika filozofije. Uskoro je takav uspeh postigla, i toliko se proslavila, da je dobila katedru za

Platonovu filosofiju u svome rodnom mestu. Veliki krug učenika i učenica slušao je čuvenu učiteljicu. Oduševljavali su se njenim znanjem, rečitošću, lepotom. Sinezius, neoplatoničarski filosof, a docnije hrišćanski episkop, ovekovečio je Hipatiju u svojim pismima. On oseća prema njoj duboki, iskreni pietet, i smatra je kao majku, sestru, učiteljicu. Piše joj: “O majko moja, sestro moja, učiteljice moja! Ti si u svim ovim ulogama bila moja dobrotvorka. Dodao bih ti još kakvo ime, kad bih znao koje će najbolje izraziti moje poštovanje” (er. 16). U pismu svome bratu naziva on Hipatiju dragom filozofkinjom koja voli božanstvo, kaže da kod nje nalazi utehe za sve životne neprijatnosti, i da donosi odluke tek kad nju upita za savet, jer se oslanja na njen kritički sud. U jednome pismu šalje joj dva svoja spisa s molbom da kaže svoje mišljenje treba li ih štampati ili ne (er. 154).

Kad je hrišćanski episkop bio toliko zanet Hipatijom, nije teško naslutiti koliko su se tek paganci oduševljavali njome. I ako je nosila jednostavan filozofski ogrtač, kao ljudi, bila je toliko lepa da su se mnogi njeni slušaoci zaljublivali u nju. Visokom mišljenju o njoj mnogo je doprinosila i njena besprekorna moralnost. Zvali su je filosofkinjom, ἡ φιλόσοφος, a od imena njenog oca načinili su reč θεοτέκνη (otac božanskog deteta).

Umnoj, rečitoj i lepoj ženi odavali su poštovanje i najviši aleksandrijski krugovi. Političari i državnici često su je posećivali, i pitali za savet. Tako je Hipatija bila i ličnost od velikog uticaja. A zbog njene mudrosti i čistog stava ljudi su joj se uvek obraćali sa strahopoštovanjem. Ostala je neudata; do kraja života su je nazivali “kći Teonova” (ἡ θεῶνος θυγάτηρ).

O filozofskom stanovištu koje je Hipatija zastupala u svojim predavanjima ništa tačno ne znamo. Najverovatnije je da je predavala neoplatonizam Jamblihov. Samo, dok je glavna tendencija Jamblihova bila da u grčku narodnu religiju uplete neoplatoničarsku metafiziku, i da joj tako da života i otpornosti u borbi sa hrišćanstvom koje je sve više otimalo maha, kod Hipatije se moraju pretpostaviti karakteristike što odlikuju aleksandrijski neoplatonizam od sirsko-atinskog: izvesna nezavisnost metafizičke spekulacije, sa kojom je nerazdvojno jedno trezvenije tumačenje Platona, slabija veza metafizike sa grčkim i orijentaliskim politeizmom, i veći naučni interes. Jer u Hipatiji su se razvile nezavisno dve sklonosti: jedna prema egzaktnim naukama, a druga prema mistično-metafizičkoj spekulaciji. Damaskios, šef poslednje filozofske škole, dao je u glavnom tačan sud o filozofskoj delatnosti Hipatijinoj. S pohvalom pominje da se nije zadovoljila čisto matematičkim obrazovanjem, nego se prihvatila i studije filosofije (καὶ φιλοσοφίας ἡσατο

της αλλης ουκ αγεννως), ali zato je on još ne smatra za filozofa u pravom smislu.¹⁷ Jer, zaista, značaj pravca aleksandrijske filozofije koji je zastupala Hipatija bio je poglavito istorijski, u koliko je podmlađivao neoplatonizam i omogućavao mu da živi u jednoj sve više hrišćanskoj sredini.

Izvesno je velika politička uloga Hipatijina uzrok njenom tragičnom kraju, iako se svedočanstva o tome ne podudaraju. Glavni vinovnik njene smrti bio je Sv. Kirilo, episkop aleksandrijski. Po Damaskiosu, Sv. Kirilo je spazio jednoga dana kako u jednu kuću, pored koje je slučajno prošao ulazi vrlo mnogo sveta iz otmenog društva, a mnogi i čekaju pred njom. Na njegovo pitanje odgovorila mu je svita da je to kuća filozofkinje Hipatije, i da ona u to doba prima. Veliki uticaj Hipatijin probudio je toliku surevnjivost kod episkopa, da je odlučio da je ubije.¹⁸ Ali neće biti da je fanatički episkop ovom slučajnošću bio obavešten o neznabožackoj filozofkinji. Po drugoj, verovatnijoj verziji, pravi uzrok odluci episkopa da ubije Hipatiju bilo je filozofkino tesno prijateljstvo sa prefektom Orestom, njegovim ogorčenim neprijateljem. Ogromna moć aleksandriskih episkopa dovodila ih je neprestano u sukob sa prefektima, čak i onda kad su prefekti bili hrišćani. Da bi dobili pomoćnike u borbi protiv episkopa, prefekti su potpomagali paganim i neoplatonizam. Prijateljstvo filozofkinjino i Orestovo izazvalo je među hrišćanima sumnju da Hipatija ometa da se prefekt izmiri sa episkopom.¹⁹ Nije isključena ni mogućnost da je astronomkinja Hipatija okrivljena za astronomske supersticije i za mađiju. Hrišćani su osećali veliku odvratnost prema filozofiji i nauci, kojima su se isključivo bavili neznabožci, a naročito prema astronomiji, — jer su se u pitanju o suštini zvezda neoplatoničarska i hrišćanska shvatanja sasvim razmimoilazila. Najzad, možda je iznenadnoj Hipatijinoj smrti razlog i sklonost prema neredima aleksandrijskih hrišćana. Jer poznato je da su im često i sami njihovi episkopi bili žrtve.

Jednoga dana posta, 415 g. posle Hrista, skupila je se beslovesna rulja raspaljenih hrišćana, pod predvodništvom anagnosta Petra, da izvrši mučko ubistvo. Filozofkinja Hipatija vraćala se kolima kući. Njena kola su bila zastavljena, ona skinuta sa njih, odvučena u crkvu i kamenovana. Kad su svršili nedelo, hrišćani su isekli telo Hipatijino na komade, i svetina je vukla krvave hrišćanske trofeje aleksandrijskim ulicama. Najzad su ostaci tela spaljeni na Kinaronu.²⁰

17 Kod *Suid*, 1313, 15.

18 Kod *Suid*, 1015, 4.

19 *Socrates*, VII, 15.

20 *Suid*, 1313, 5. Upr. i *Nicephorus*, XIV, 16. "Redeuntem eam alicunde insidiose obser-

Hipatija je ubijena relativno mlada, u dobu oko 45 g.

Poznato je da je napisala dva komentara: jedan na *Astronomski kanon* (κωνων βασιλειων) Ptolomejev, a drugi na *Konusne Preseke* Apolonija iz Perge. Ni jedno od njenih dela još nije pronađeno. Možda ona postoje, pod lažnim imenom, i izmenjena.²¹ Pripisivano joj je i jedno pismo Sv. Kirilu, gde kaže da bi primila Hrišćanstvo, kad u njemu ne bi bilo apsurdne dogme da je Bog umro za ljude. Ovo apokrifno pismo je dokaz da je uspomena na veliku neoplatoničarku živela i među hrišćanima.

Mučenička smrt paganske filosofkinje sjajne pameti, znanja i erudicije, dokazuje da je aleksandrijsko Hrišćanstvo sistematski rušilo i utiralo obrazovanost.

Dugo posle smrti ove velike neoplatoničarke nazivali su “drugom Hipatijom” žene koje su se isticale znanjem. A još i u vizantijskom Srednjem Veku govori Pselos o Hipatiji, kao o tipu učene žene.

Na taj način dali smo detaljni portret i poslednje slavne žene antičke Grčke.

(*Misao*, Beograd, januar 1924, str. 29–39; februar 1924, str. 109–116)

vantes ex curuu detreixerunt atque in eclesiam, quae a Cesare nomen habet, rapuerunt, atque ibi vestibus nudatam testarum fragmentis enecarunt: deinde membratiin dissectam in locum, qui Cinaron dictus est, duxerunt atque ustularunt.”

21 Upor. Tannery, *L'article de Suides sur Hypatia*, *Analles de la fec. des lettres de Bordeaux*, 2 anné, tome II, 197–200, str. 199.

Egipatska carica Kleopatra

Stari vek je dao čitav niz istaknutih žena. Velikih Grkinja je najviše, jer su Grci završenom zrelošću svoga duha i skladnom izrađenošću svoje kulture nad svima starim narodima. Sem obilno nadahnute cvasti zasićeno erotičnih ili mladalački neposrednih pesnikinja, nailazimo u Grčkoj na jednu izvanrednu pojavu: na žene — filozofe što se samozaboravno interesuju za razrešavanje zagonetke o svetu. Tako već iz vremena prvih sistema grčke filozofije, nerazdanjenog još, zabeležena je pitagoričarka Theono, možda žena Pitagorina, koja je, po rečima Porfirijevim, od svih žena pristalica pitagoreizma jedina postala slavna. Docnije imamo istorijski detaljnije očuvane figure grčkih filozofkinja. Pored ostalih, kiničarku Hiparhiju, što ostavlja ugodnosti života maženoga bogataškoga deteta, i strogo i doslovno sleduje oporim propisima kiničara, i filozofkinju, matematičarku i astronomkinju Hipatiju iz Aleksandrije čiji je fanatični rad na nauci bio nagrađen kame-novanjem.²²

Grčka je dala i Aspaziju, ženu sigurnoga ukusa, pravoga uma i ne ženskog političkog talenta, organizatorku književnih i umetničkih krugova, što je svojom duhovitošću obezoružavala i nemilostivoga sudiju ljudi Sokrata. Aspazija ima vrlo mnogo zasluga što je kulturni polet u Atini u V veku pre Hr. ostao nenadmašen.

Ove Grkinje su daleke i još neprevaziđene prethodnice gospođe de Sevinje, la Fajet, de Stal i Rekamie, zasanjane Žorž Sandove, besmrtna etičarke Džordža Eliota; svih mnogovrsnih docnijih pesnikinja, od složene i intelektualne Jelisavete Brauning, pa do treptave povorke Ruskinja: Čjumine, Lohvickaje, Galine i Solovjeve; najzad svih naučnica i učenih žena.

I Rim je imao nekoliko istaknutih ženskih ličnosti. Ali kao što su se Rimljani u opšte odlikovali mnogo više snagom karaktera nego suptilnošću duha, tako i kod Rimljanka ne nailazimo više na izuzetne umetničke i umne obdarenosti, kao kod Grkinja; one se uvek ističu poglavito svojim etičkim stavom. U koliko Rim više jača, i gvođenim svojim moćima uobručava svet, u toliko se sve više gube blagotvorne osobine žena. Iz početka razvoja svetskoga grada ostali su nam izveštaji o vrlim rimskim matronama što su bile besprekorne majke, supruge i patriotkinje; međutim kasnije retko nailazimo na

²² Upr. našu studiju *Pesnikinje i filosofkinje stare Grčke*, Misao od 1, i 16. januara 1924. godine.

nepriklonivo ponosne i jače od nesreće figure, kao što je starija Agripina, Germanikusova žena, tragična braniteljka prava svojih sinova. Mnogo češće se Rimljanke uočavaju po zlu i razornosti. Mesalina, žena cara Klaudija, verovatno nije bila toliko negativna, koliko zavatlana strastima, ali njena dela ostaju ipak zato ozloglašeno bestidna. Mlađa Agripina, mati Neronova, postaje od smišljene intrigantkinje i hladne trovačice užasna furuja. A carica Faustina gnusnim svojim životom truje uzvišenu stoičku dušu svoga muža Marka Aurelija.

U Starome Veku ističe se i jedna izrazita Orijentalka, misirska carica Kleopatra. Po duhovnoj razvijenosti i obrazovanosti slična Grkinjama, ona je bezobzirnim ostvarivanjem svojih namera i nebiranjem sredstava da do kraja zadovoljava svoju vlastoljubivost i ambiciju ravna Rimljankama. Kleopatri ni komplikovani politički smerovi davali su pravac njenome životu, preplavljenom nemirnim događajima, i vrednom analize u svim pojedinostima.

Kleopatra VII kći je egipatskog faraona Ptolomeja XI Auleta. Možda dete kakve sporedne žene faraonove, i tek docnije legitimirana, ona je ispoljavala odanu ljubav prema ocu; zbog toga je bila nazvana Φιλοπάτωρ. Zadobijen kćerkinom naklonošću, otac joj je, kao najstarijoj od četvoro dece, ostavio presto. Prema egipatskom zakonu sama žena nije imala pravo da vlada; zato je testamentom određen njen stariji brat, desetogodišnji Ptolomej, da joj, po tamošnjem običaju, bude suprug i suvladar.²³ Tako je se sedamnaestogodišnja Kleopatra popela na egipatski presto 51 g. pre Hr.

Brzo pošto je postala vladarkom Egipta, 49 g. pre Hr., za vreme građanskoga rata, došao je mladi Gn. Pompej u Aleksandriju, da izvrši jedan nalog svoga oca; tom prilikom zaljubio je se u Kleopatru.²⁴ Tako je Pompej bio prvi Rimljanin koga je zanela egipatska carica.

Zbog odlučnosti i gotovosti da brani svoja prava, mlada vladarka nije bila omiljena kod ministara. Bojali su se da sama ona ne zavlada Egiptom. I mali faraon je od toga strepio, i zato Kleopatra bude izagnana iz Aleksandrije 48 g., nešto pre bitke kod Farzale koja je Cezaru donela vladavinu nad Rimom. Ali energična žena nije klonula duhom, nego je prikupila u Siriji najamnike, da pomoću njih povрати presto. U blizini Peluziona nalazila je se vojska njenoga brata. U to vreme prispeo je na egipatsku obalu razbijeni Pompej, koji

²³ Caes. *Bell. Civ.* III, 108, 3. "In testamento Ptolomaei patris heredes erant scripti ex duobus fillis maior et ex duabus filiabus ea, quae aetate antecedeat."

²⁴ Plut. *Ant.* c. 25.

se nadao da će u Egiptu naći utočišta, ali je umesto toga bio mučki ubijen. Nešto kasnije stigao je i pobjednik Cezar. Prvi Cezarov posao bio je da povrati važnost testamenta Ptolomeja Auleta. Stoga je naredio bratu i sestri da raspuste vojske, i pošto se smestio u kraljevskoj palati u Aleksandriji, pozvao ih je tamo da ih izmiri.²⁵

Mudra Kleopatra prvo se raspitala kako Cezar misli o njoj, pa kad je doznala da joj je naklonjen, pristala je da mu ode. A nadala se da će lako osvojiti pred ženama slaboga zapovednika. Na njenu želju jedan prijatelj je odvede noću, na malome čamcu, pred carsku palatu, i uvijenu u džak ukrijumčari unutra.²⁶

Njena dovrtljivost zadivila je Cezara. U opšte, Egipćanki je za čas pošlo za rukom da očara Rimljanina. Sutra dan je došao u palatu mladi Ptolomej; kad je u njoj našao sestru, mislio je da je izigran, silno se razljutio, i pozvao Aleksandrinca u pomoć. Cezar je u prvi mah osujetio pobunu time što je na svečanoj sednici, pred celim narodom, izmirio vladara i vladarku.

Sav zauzet osećanjima prema Kleopatri, Cezar je za neko vreme zanemario svoja vojna preduzeća. Njegovu zanetost hteo je da iskoristi ministar Ptolomejov, eunuh Potheinos, kome je vlast Kleopatrina sasvim kvarila račune. Eunuh je načinio plan da opkoli Cezara u Aleksandriji. Toga radi doveo je kraljevu vojsku iz Peluziona, a narod je bunio pričanjem da će Cezar načiniti Kleopatru jedinom zapovednicom države. Na taj način buknuo je "aleksandrijski rat". Taj rat koga, po mišljenju pisaca Staroga Veka, nije izazvala nužda, nego Cezarova ljubav prema Kleopatri, imao je teških zapleta. Za vreme njega mlađa Kleopatrina sestra Arsinoe postala je narodnom caricom. I ako je egipatska flota izgorela, i Potheinos bio pogubljen, Cezar je zapao u veliku opasnost, i jedva se spasao. Najzad je ipak odneo definitivnu pobjedu na kanibijskome Nilu 47 g.; egipatska vojska bila je uništena, a nesrećni Ptolomej udavio se u Nilu. Posle toga Cezar je žurno otišao u Aleksandriju; stanovništvo se pokorilo njegovoj volji, i on je sad mogao da uredi egipatske državne prilike onako kako je prvobitno hteo. Utvrdio je Kleopatru za caricu Egipta, a za savladara odredio joj je maloga brata Ptolomeja XIII.

Još dva–tri meseca zadržao je se gospodar rimskoga carstva u Aleksandriji pored Kleopatre. Priređivali su raskošne gozbe što su često trajale do zore, i načinili su jedan izlet po Nilu, na divnoj noći, da Cezar upozna zemlju, još

25 Caes *Bell. civ.* III, 107, 2.

26 Plut. Caes. 49.

u ono doba čuvenu sa džinovskih građevina. Neobjašnjivo je kako je uvek smišljeni Cezar mogao da za neko vreme smete s uma glavni svoj cilj, pored Egipćanke. Teškog srca otkinuo je se najzad od nje, i otišao na ratni pohod u Aziju. Malo posle njegovoga odlaska dobila je Kleopatra sina. Po pristanku Cezarovom, dete je nazvano očevim imenom. Narod ga je zvao Kaizarion. A Cezarovi vojnici za vreme njegovoga velikoga trijumfa 46 g., ismevali su u pesmicama njegovu slabost prema Kleopatri. Carica je naredila da se skuje novac gde će ona biti predstavljena kao boginja Izida, a Kaizarion kao Eros. A egipatski sveštenici objavili su da je dete stvorio bog Re, u obliku Cezara.

Kleopatra je se bojala da će je Cezar u daljini zaboraviti, i htela je da ga što pre podseti na sebe. Otišla je, zajedno sa bratom u Rim, sjajno opremljena, izgovor joj je bio rad na zaključivanju nekoga saveza. Ciceron se sa bolom opominjao ohole carice što se nastanila s one strane Tibra u Cezarovim baštama.²⁷ Jer ona je htela i kod Rimljana da sačuva svoj carski ugled. Ali Cezar ju je oduševljeno dočekao. I njoj i bratu dao je titulu "saveznika i prijatelja rimskog naroda". Otišao je tako daleko da je caričinu zlatnu statuu postavio u Venerin hram. Pobrinuo se i za to da joj za vreme njenog boravka u Rimu od godine i po dana obezbede presto u Egiptu njegovi legioni. Da bi se mogao oženiti Kleopatrom, smerao je da donese zakon po kome bi mu bilo dozvoljeno mnogoženstvo.

Rimski građani gledali su sa mržnjom na Cezarov odnos prema Orijentalki, jer su strepeli da rezultat toga ne bude prenošenje prestonice u Aleksandriju ili drugo kakvo istočnjačko mesto.

Cezarovo ubistvo donelo je Kleopatri teško razočarenje. Ostala je posle Martovskih Ida još neko vreme u Rimu neuznemiravana, jer se u tadašnjem opštem neredu niko nje nije sećao. Možda je tada proračunavala kako bi za nju dobro bilo da Antonije dođe do vlasti. Međutim politička situacija Rima i dalje se zaplitala. Sve veća mogućnost građanskoga rata naterala ju je da tajno sa bratom napusti Rim. U otadžbini je spremila svoju flotu, i prikupila četiri legije što je Cezar ostavio kao posadu u Egiptu, da bi mogla da se brani, ako bude napadnuta.

Posle toga, htela je po svu cenu da njen sin bude zvanično priznat za faraona; zato joj je prva briga bila da se oslobodi brata. Verovatno mu je servirala otrov. Tada je, na mesto brata, uzela za savladara Kaizariona.

²⁷ Ad. *Attic*, 15, 15, 2. "Superbiam autem ipsus reginae quum esset trans Tiberim in hortis, commemorare sine magno dolore non possum".

Kleopatra se neko vreme kolebala kojoj od stranaka što su se obrazovale posle Cezarove smrti javno da priđe. Međutim, rimska republikanska stranka mrzila je diktatorovu prijateljicu. Smatralo se da je treba kazniti, i osvetiti poniženja što su Rimljani od nje trpeli za vreme njenog bavljenja u Rimu. Pošto je videla da je sporazum sa republikancima isključen, carica je se stavila na stranu triumvira. Potpomagala je novcem i flotom P. Korneliju sa Dolabelu, glavnog predstavnika Cezarove partije na Istoku; poslala je sa Amienusom u Siriju četiri rimske legije što su se nalazile u Egiptu; čak se spremala i da lično odvede flotu u Italiju. Sva ova dobra volja ostala je bez povoljnih rezultata: Dolabela je bio ubijen, Amienusu su oteli trupe, a kuga i glad pustošili su egipatsku zemlju. Neka retka sreća sačuvala ju je od Kasija, koji bi je, da mu se dala za to prilika, zacelo bezobzirno zbacio sa prestola i opljačkao. U prvi mah Kasije je doista hteo da pođe u Aleksandriju. Mami ga je egipatsko bogatstvo. Ali baš tada odazvao ga je Brut u Malu Aziju. Bojeći se da se kraljičina flota ne sjedini sa Cezarovim pristalicama, Kasije je postavio K. Stanusa Markusa na Tainaronu sa 60 lađa. Tako Kleopatri ništa drugo nije ostalo nego da čeka. Otišla je samo sa flotom na jedan izlet, ali je pretrpela brodolom, i razbolela se.

Posle bitke kod Filipia, u jesen 42 g., gde su triumviri Antonije i Oktavian uništili Bruta i Kasija, Antoniju je stavljeno u dužnost da ceo Orijent osvoji, zatim da ga kazni, uredi, i iskoristi njegove snage za triumvirat. Toga radi otišao je on u Malu Aziju.

Neobično fizički razvijen, sa vratom kao u bika, Antonije je bio stvoren za čulna uživanja.²⁸ Burno provedena mladost zbrisala mu je svežinu.²⁹ Ipak je bio izvanredno izdržljiv; mogao je, kao prost vojnik, da podnosi najveće štrapace, i da trpi glad i žeđ.³⁰ Lišen viših duhovnih interesa, triumvir je imao dosta intuicije, ali mu je nedostajala doslednost. Jer kao što je često menjao ljubavi, tako je menjao i namere.³¹ Ali je umeo da se načini popularnim. Bez jasne svesti o svojim složenim dužnostima, bez poštovanja prema rimskim tradicijama, on je, pre svega, išao za svojim strastima. Zato ga je privukao orijentalni život, naročito njihovo despotstvo, saraj i harem.³² Na putu kroz Frigiju, Miziju, Galatiju, Kapadokiju, Siciliju, Celesiriju i Palestinu, živeo je kraljevski, naročito je uživao u ženama.

28 Upr. Plin. *Herst. nat.* 14, 148.

29 Plut. *Ant.* 2, 4.

30 Ibid 9.

31 Ibid 9.

32 Plin. *Hist. nat.* 33, 50; 9, 19; 19, 22.

Triumvir je video Kleopatru još dok je bila dete, kad je 55 g. pratio A Gabinija u Egipat;³³ docnije je poznao kao Cezarovu ljubavnicu. Sad, kao vrhovni gospodar, hteo je da obnovi sa njome poznanstvo. Pisao joj je da mu izađe na susret u Siciliju, motivišući kako treba da se dogovore o partskome ratu, za koji se spremao. Ovo je bio samo izgovor, jer je novac za rat mogao dobiti od nje i bez ličnog sastanka. Carica se kolebala da li da pođe ili ne. Tada je Antonije promenio ton: tražio je od nje da dođe, i da opravda svoje držanje za vreme građanskoga rata. Ali i ovo je bio namešteni razlog, jer je carica svesrdno pomagala trijumvire, i Antonije je to dobro znao. Kleopatra je se i dalje ustezala. Naposletku joj je triumvir poslao svoga poverljivoga poslanika Kv. Deliusa, jednoga tipičnoga udvoricu što je tada igrao veliku ulogu u Antonijevoj okolini, da je po svaku cenu privoli da dođe u Tarzos, i opravda se zbog svoje dvosmislene politike.³⁴ Delius je uverio Kleopatru da joj njegov gospodar ništa na žao neće učiniti, jer je to najljubazniji i najgalantniji vojskovođa, i privoleo je da pođe.

U stvari, carica je dobro znala da će sve optužbe brzo pobiti. Ali ona je htela da joj susret sa Antonijem donese i mnogo šire rezultate, a ne samo razrešavanje od krivice. Možda je već onda, kad se pripremala za odlazak triumviru, mudra i vlastoljubiva žena imala u pojedinostima gotov ceo projekat kako će da proširi svoju vlast. U svakom slučaju ostaje sigurno da je proračunala, sa istočnjački rafiniranim ukusom i sa svom vrlinom jedne krajnje neobuzdane sujete, svaku nijansu svoga pojavljivanja pred Antonija. Svesna svoje privlačnosti kojom je zagrejala mladoga Pompeja, i zadobila Cezara, carica je bila uverena da će brzo pridobiti i fantastičnog i lako zaljubljivog Antonija, u toliko pre što je sad već bila iskusna političarka.

A sugestivnost egipatske vladarke bila je doista neobična, pri svem tom što su preterana tvrđenja docnijih pisaca o njenoj neizmernoj lepoti. Jer nje-ne slike na novcu i na reljefima izražavaju samo inteligenciju i energiju, a Plutarh, koji je pisao prema svedočanstvima savremenika, tvrdi da nije bila osobito lepa, ali da je neodoljivo osvajala njena veština u ophođenju i vođenju razgovora, koju je primila od Cezara. Naročito je zanosio caričin glas, sličan muzičkom instrumentu, i njena duhovitost i erudicija. Grčki učitelji upoznali su je sa grčkom obrazovanošću, a ona je sama pobožno proučila prastaru egipatsku mudrost i svu kulturu semitskih naroda.

Na suprot ranijim Lagidima što nisu bili u stanju da savladaju ni jezike

³³ Po Appian-u, b c. 5, 8, on je nju još onda zavoleo.

³⁴ Plut. *Ant.* 25.

svojih podanika, Kleopatra je, sem egipatskog, znala još i grčki, jevrejski, arapski, siriski, etiopski, medski, partski i trogoditski. Tako je retko kojem stranom izaslaniku odgovarala preko tumača. Uz to, umela je artistički da se oblači, i time je postizala velike efekte.³⁵

Plutarh nam je sačuvao detalje o Kleopatrinome odlasku Antoniju. Na pozlaćenju jednoj galiji sa purpurnim jedrilima i srebrnim veslima, plovila je Egipćanka preko mora reci Kidnosu. Svirka flauta, frula i harfa pratila je takt vesala. Ispod baldahina, protkanog zlatom, ležala je Kleopatra, nameštena kao Afrodita. Lepa mala deca, drapirana kao Erosi, stajala su oko nje i hladila je lepezama. A najlepše od njenih devojaka, obučene kao nereide i harite, bile su na krmi. Zasićeni i čudesno jaki mirisi širili su se duž obale. Jer Kleopatra je znala da pravi vanredne mirise, čuvene u Starome Veku.³⁶

Antonije se nalazio na trgu u Tarzосу, i sudio u punoj opremi rimskoga trijumvira; oko njega su bili starešine varoši, kneževi i poslanici raznih država, i narod što je u strahu slušao. Tada je kroz gomilu prošao jedan glas, i svi su počeli žurno da se udaljuju. Ostao je sam Antonije na stolici sudije, opkoljen liktorima. A ceo se svet sa radosnim uzvicima slegao na obalu, da vidi kako je Afrodita došla u posetu Dionizu, radi cele Azije.

Kleopatra je odbila Antonijev poziv na gozbu, ali je pozvala njega da kod nje dođe na obed. Drugi rimski zapovednik smatrao bi svakako takav postupak za veliku smelost, ali je radoznalost nagonila Antonija da se odazove pozivu. Naišao je na sjaj dostojan mnogoslavljenoga bogatstva Lagida. Dvanaest punih stolova čekali su na goste. Zlatni sudovi, ukrašeni umetničkim radovima, svetlili su se od retkog dragog kamenja. Zidovi i pod bili su pokriveni purpurnim tepisima. Ali najblistaviji utisak izazivalo je osvetljenje. Naime sve dvorane su sijale od svetiljaka i buktinja, raspoređenih u kvadrate i krugove. Svetlost su umnožavale veštački načinjene naprave, što su odbijale zrake. Antonije nije bio u stanju da sakrije svoje divljenje. Carica ga je zamolila za izvinjenje što mu je pripremila tako prost doček; pravdala se kratkoćom vremena, i obećavala da će ga u buduće bolje gostiti. Uz to je smešeći se dodala da će mu pokloniti celu spremu, ako mu se dopadne.

Sutra dan je triumvir ugostio Kleopatru. Rimljani su činili sve da ne izostanu u sjaju za Egipćanima, ali je prvi Antonije priznao da je njihova svečanost siromašna i bezkusna prema caričinoj. Iduća dva dana opet je Kleo-

35 Ibid, 27.

36 Ibid, 26.

patra bila domaćica, i ponovo je zadivila goste svojim ukusom. Četvrtoga dana, na primer, pokupovala je sve ruže iz okoline, i pokrila njima pod za čitav lakat visine. A basnoslovna izdašnost njena je zaprepašćavala. Tako je drugoga dana zamolila goste, da svaki ponese kući za uspomenu tepih na kome je ležao, i sudove iz kojih je pio. Kad su se Rimljani noću krenuli kućama, jedne su čekale nosiljke, a druge bogato opremljeni konji. Uz to je pred svakim išao po jedan etiopski rob, i nosio buktinju. Na taj način bili su pridobijani svi Rimljani, čak i oni što su najneprijateljskije bili raspoloženi prema carici.

I ako je Antonije još i ranije intimno poznao raskoš i sve vrste uživanja, on je sad osećao da su finoća i rafiniranost egipatske carice nadmašili i najsmelije njegove fantazije. U stvari, Kleopatra ga je fatalno i za ceo život privukla još od prvoga susreta. Jer Antonije je dobro uvideo kolika je razlika između ove oštroumne, obrazovane i kraljevski moćne žene, i prostih, surovih i grubih Rimljanka.

Ipak je pokušao da traži od carice objašnjenje zbog njene dotadašnje politike, ali ne, kao što je pretio, sedeći na stolici sudije. Daleko od toga da se pravda, Kleopatra je prekorno nabrajala kakve je sve žrtve podnela za trijumvire.³⁷ I kao od šale načinila je ova neosporno superiorna žena od neobrazovanog i sujetnog Antonija sredstvo za dostignuće svojih ambicija. Prvo je izdejstvovala da je potvrdi kao caricu Egipta, a Kaiziriona kao njenog savladara. Ali strepila je još od svoje sestre Arsinoe, jedinog izdanka Lagida, i nekadašnjeg skupocenog trofeja Cezarovog trijumfalnog pohoda. Jer posle Cezarove smrti Arsinoe je došla u Aziju, pridružila se Kasiju i Brutu, i primila kraljevske počasti u nekim varošima, naročito u Efezu. Posle bitke kod Filipia pobjegla je u Artemidin hram; tu joj je, kao i ostalim beguncima, dodeljena milost. Kleopatra je izmolila od Antonija pristanak da se Arsinoe izvuče iz hrama i ubije.³⁸ Tražila je i smrt sveštenika Megabizosa, zato što je pozdravio kraljicu Arsinou, kad je bila primljena u hram. Efežani su molili Antonija da se smiluje na sveštenika. On ih je uputio na Kleopatru, koja pomiluje Megabizosa. To je učinila ne iz sažaljenja, nego da bi dala na znanje kako podčinjeni narodi treba uvek sa svojim molbama njoj da se obraćaju. Iskoristila je Antonijevu moć da se oslobodi i drugih neprijatelja. Građani Aradosa dobili su zapovest da izdadu carici jednoga pretendenta što se izdavao za njenoga brata Ptolomeja XII; on je odmah ubijen. Isti nalog dobili su tirci za Serapiona, nekadašnjeg Kleopatrinog admirala, zato što je na svoju

37 Appian b. c. 5, 8.

38 Dio. 48, 24; App., 9; Joseph. Antiq 15, 4, 1.

ruku, pomogao Kasiji protiv Dolabele. Sve molbe tiraca nisu ništa pomogle. Pošto je na taj način ostvarila sve svoje najpreše političke planove carica je pozvala Antonija da joj preko zime bude gost u Egiptu, i vratila se u svoju prestonicu.

Antonije je požurio da što pre posvršava neodložne ratničke i političke poslove. Zatim je ostavio sve: poslanike iz Rima, vojsku, liktore, čak i insignije vojskovođe i svoje rimsko odelo. Pojavio se u Aleksandriji u grčkom odelu, sa belim atičkim cipelama na nogama, kao što nose egipatski sveštenici. Tako je se ispunila Kleopatrina želja da rimskog zapovednika primi kao privatnoga čoveka u svome carskome domu.

Kraj Kleopatre proveo je trijumvir zimu 41/40 g; osećao je potrebu da se odmori od teškoga rada, i ako u stvari nije ništa definitivno učinio da uveća moći Rima. Čitava stolecā kasnije pričalo se o raskošnosti i zavritlanosti života egipatske carice i Antonija. Izgledalo je kao da ih neka nezasićna želja goni da iscrpe sva uživanja što čovekova fantazija može da isprede. Osnovani su "društvo onih čijem se životu ne može podražavati" (αμιμητοβίων)³⁹; članovi njegovi pokazivali su samo prividno naučne i umetničke interese. A Kleopatra je sa nepogrešnim instinktom nalazila sigurna sredstva da održi Antonija u dobrom raspoloženju. Igrala je sa njime kocke, lovila je, posmatrala je njegovo mačevanje, pratila ga je kad je noću išao aleksandrijskim ulicama; on je tada bio preobučen kao sluga, a ona kao služavka. Često su na tim avanturističkim šetnjama dobijali psovke i udarce od prostih ljudi. Ipak je Antonije stigao da obiđe i aleksandrijske hramove, gimnazije i filofske škole.

Plutarh je sačuvao jednu anegdotu iz toga vremena Antonijevog nerada i zabludlosti u naslade. Jednom je lovio ribu ali ništa nije uhvatio. Bilo mu je krivo da se pokaže nevešt pred Kleopatom; zato naredi tajno nekim ribarima da se zagnjure u vodu, kad on zabaci udicu, i da zakače za nju ribu, što su je sami ulovili; tako je dva tri puta izvlačio udicu sa plenom. Kleopatra je opazila u čemu je stvar, ali se pravila da ništa ne primećuje, i divila mu se kako dobro lovi. Ali sutra dan pozvala je svoje ljude da dođu na vodu. On je bacio udicu, a Kleopatra je onda zapovedila jednome od svojih služitelja da se zagnjuri, i da zakači usoljenu ribu. Misleći da se plen uhvatio, Antonije trgne udicu, i izazove smeh svijū prisutnih. Tada je Kleopatra u šali rekla Antoniju značajne reči: "Ostavi, gospodaru, nama Egipćanima, stanovnicima Farusa i Kanobusa, da lovimo ribu; to nije tvoj posao. Tvoj lov je da

39 Plut. Ant. 28.

osvajaš varoši i države, zemlje i kraljevine!"⁴⁰

Iz izgubljenosti u istočnjačke distrakcije osvestila je Antonija vest da je njegova žena Fulvija povelala, na svoju ruku, rat protiv trijumvira Oktavijana. Suetna i ljubomorna Rimljanaka htela je da na taj način odvoji muža od Kleopatre. Sem toga, došle su i novosti o opsadi Peruzije i o nevoljama Antonijeve stranke, a zatim još gore: da su Parti upali u rimske provincije, da su zagospodarili Sirijom, i da ugrožavaju Fenikiju i Malu Aziju. Nova nepovoljna situacija odvaja Antonija od Kleopatre, sa kojom će čitave četiri godine ostati rastavljen. U Efezu je trijumvir početkom aprila čuo o padu Peruzije, o begstvu njegovih pristalica i o Oktavijanovom zauzeću Italije. Fulvija je javila mužu da mu dolazi. Antonije je pošao u Italiju, i u Atini se sastao sa svojom ženom. Izjavio je odsečno da se nikako ne slaže sa bez njegove volje započetim predužecem, i odrekao je pomoć svim daljim njenim planovima za osvetu. Fulvija je bila bolesna i ožučena zbog nepravde što joj muž čini. Razlagala mu je da je radi održanja njegovoga ugleda povelala rat. Trijumvir je u Egiptu navikao da mu se sve po volji čini; zato mu se, sravnjena sa ovom oporom ženom, Kleopatra učinila još privlačnijom. Posle nemilih scena Fulvijina slabost se pogoršala. Ipak je otpratila muža do Sikiona; tu ju je Antonije ostavio teško obolelu, i otišao je u Italiju, ne oprostivši se od nje. Kratko vreme posle toga umrla je teško uvređena žena.⁴¹

Sad Antoniju ništa više nije stajlo na putu da uglavi mir sa Oktavijanom. Ugovorom u Brundizijumu septembra 40 g. trijumviri su podelili rimsko carstvo: Oktavijan je dobio zapadne delove, Lepid Afriku, a Antonije Istok: Makedoniju i celu Aziju do Eufrata. Da bi ugovor dobio veću snagu, Antonije se oženio Oktavijanovom sestrom Oktavijom, koja je baš ostala udovica, a po lepoti ništa nije ustupala Kleopatri.

Ali misirska carica nije mirovala. Htela je po svu cenu da pomoću Antonija obezbedi svoj uvek nesigurni presto. Po njenome uputstvu, egipatski astrolog u sviti Antonijevoj ubacivao je neprestano gospodarima da mu saveznik ne misli dobro.⁴²

U jesen 39 g. Antonije ostavlja Rim, i provodi zimu sa Oktavijom u Atini. Oktaviji je pošlo za rukom da tarentskim ugovorom (jesen 37 g.) otkloni rat na pomolu između njenoga muža i brata.

40 Ibid 29.

41 Plut. *Ant.*, 30; Dio, 48, 28, 2.

42 Ferrero, *Grandezza e decadenza di Roma*, III 342; Upr. Plut. *Ant.*, 33.

Krajem 37 g. pošao je Antonije u Siriju, da preduzme rat protiv Parćana. Blizina Sirije podstakla je u trijumviru neko vreme pritajenu ljubav prema Kleopatri. Sećanje na nju sve je više i primamljivije oživljavalo. Jer u Egiptu poznao je ljubav, luksuz i uživanja kao ni na jednom drugom mestu. Moralne odgovornosti prema ženi i otadžbini, ako su i mučile trijumvira, bile su brzo ućutkane. Jer zakoni i običaji rimski nisu onemogućavali njegovu vezu sa Egipćankom. Čak je i Oktavijan, u jednome pismu Antoniju što nam je Suetonije sačuvao, tretirao taj odnos kao sasvim prirodan. Ali i politički motivi gonili su Antonija da se što pre vidi sa caricom. Naime predstojala mu je ozbiljna ofanziva, a on je imao vrlo malo sredstava. Dakle trebalo je od Kleopatre dobiti pomoć. A možda je imao još jedan tajni motiv: da pomoću nje stekne legitimitet za osnivanje jedne velike helenističke države. Odmah je poslao pouzdanog svog prijatelja K. Kapita, da doprati caricu u Siriju.

Za Kleopatru su uvek bili od presudne važnosti njeni politički interesi. Znala je da će joj ugled ojačati ako pomogne Antonija, ali je ipak postavila uslov: da Antonije postane njen zakoniti muž i savladar na istoku. Nije tražila da se trijumvir razdvoji od Oktavije, jer je imala na umu samo orijentalisku poligamiju. Izgleda da joj je Kapito u glavnom obećao ono što je zahtevala. Ali Kleopatra se nadala da će još bolje sprovesti svoju volju, kad bude kraj trijumvira. Tako je u proleće 36 g. otišla u Siriju. Sva drugim utiscima potisnuta ljubav Antonijeva bila je za čas razbuđena i osvežena. A ceo njegov dvor zadovoljavao je svaki mig caričin.

Iste godine ispunila se najveća želja Kleopatrina: Antonije se oženio njome, ne rastavljajući se od Oktavije, jer je uzeo za sebe pravo poligamije. Još ranije, može biti 40 g., rodila je Kleopatra blizance, Aleksandra Heliosa i Kleopatru Selene; sad je dobila i sina Ptolomeja (Filedelfosa). Svu ovu decu Antonije je priznao za svoju. Supruzi odaju počasti jedno drugom: Kleopatra je dala da se u Beritosu skuje kraljevski novac čija druga strana nosi Antonijevu glavu; isto tako je Antonije naložio da se načini novac sa Kleopatrinom slikom i imenom na pozadini.

Egipćanka je sad tražila od Antonija sve zemlje što su imali nekad egipatski carevi: pre svega Kirenu, Kipris i jedan deo Krita. To je odmah dobila. Zahtevala je i Fenikiju, i uspela je da joj pripadne cela obala od reke Eleutherosa do Egipta, sem slobodnih gradova Tira i Sidona. Zatim je izvojevala za sebe jedan deo Silicije, što je davao izvrsno drvo za građenje lađa. Najteže je Antoniju bilo zadovoljiti njen zahtev da joj se ustupi cela Judeja i Arabija do mora. Nadao se da će je zavarati plodnom Celesirijom, ali ona nije popuštala, jer je imala u vidu trgovačke ciljeve svoje zemlje. U predelu Iturei

vladao je knez Lizamias, Ptolomejev sin; Kleopatra ga je optužila za sporazum sa Parćanima, pogubila ga, i zavladała njegovom zemljom. Naročito je bilo mnogo komplikacija oko Judeje, od koje nikako nije odstupala, pošto je tu imala protiv sebe Iroda, lukavijeg no što je bila ona. Jer Irod je bio valjda jedini čovek što je umeo da održi Antonijevu naklonost i pokroviteljstvo, i pored toga što mu je Kleopatra bila neprijateljica. Ipak je carica izvojevala za sebe bogate gajeve balsama i urama oko Jerihoa i jedan deo Arabije gde stanuju Nabotejci.

Kleopatrine političke ambicije nisu bile utoljene ni svim ovim sjajnim uspesima. Htela je još obimnije carstvo. Ali i darovi što je dobila ostavili su u Rimu dovoljno mučan utisak.⁴³

Kada je, u leto 36 g., Antonije pošao u rat protiv Parćana, Kleopatra ga je ispratila do Eufrata, a vratila se u otadžbinu preko Damaska i Judeje. Zadržala se kod judejskoga cara Iroda, da naplati porez na zakupljena zemljišta na Crvenome moru. Ne zna se tačno kako se njihov susret razvijao, ali je izvesno da su pokušavali da nadmudre jedno drugo. Možda je doista carica htela da ga uvuče u svoje mreže, a on se odupro iz straha da ga ona ne okleveta kod triumvira.⁴⁴ Glavno je da je privid učtivosti bio sačuvan, i da ju je Irod, sa svima kraljevskim počastima, ispratio do Peluziona.

Antonije je pretrpeo potpuni neuspeh u svojoj ekspediciji protiv Parćana. Žurno je javio Kleopatri da dođe na sastanak u Leuke Kome, jedno mesto između Beritosa i Sidona. Verovatno je želeo da pored nje zaboravi na svoj poraz. Carica je dosta dugo oklevala, a Antonije je čekao sa silnim nestrpljenjem. Da bi mu brže prošlo vreme, priređivao je gozbe, ali nije imao strpljenja da odsedi za stolom do svršetka, nego se dizao, i trčao na morsku obalu da vidi dolazi li Kleopatra. Najzad je ona stigla sa mnogo odela i novca, koje je Antonije razdavao vojnicima, tobož kao poklon od nje. Na taj način hteo je da ublaži neprijateljsko raspoloženje svoje vojske prema carici. Početkom 35 g. supruzi su se vratili u Egipat.

Antonije se pripremao za novi pohod protiv Parćana. Izvesno ga je i ovoga puta Kleopatra pratila u Siriju. Tu je dobio glas da mu je pošla rimska supruga Oktavija, sa 2000 ljudi i spremom, i da u Atini čeka na njegov odgovor. Ovaj glas je upravo značio kako Oktavijan traži kategorički od njega da se odrekne svoje egipatske žene, i da se primanjem te male pomoći načini

⁴³ Plut. *Ant.* 36.

⁴⁴ Upor. Joseph. *Ant. Jud.* XV, 4, 2; *Bell. Jud.* I, 18, 5.

zavisnim od njega; ako to ne učini, doći će do konflikta između dva saveznika. I Antonije i Kleopatra razumeli su situaciju. Ali je carica znala i to, da će popuštanje njenoga muža povući za sobom njen slom. A strepela je od njegove slabosti prema svakom poslednjem utisku. Zato je htela da po svaku cenu onemogući sastanak Antonija s Oktavijom. U tome kritičnome momentu, pribegla je jednome lukavstvu, majstorski izvedenom. Kad je Antonije bio sa njome, činila je se ushićenom, a kad je odlazio, plakala je; uz to je udešavala da je uvek zatekne uplakanu. A pristalice caričine, naročito jedan Sirac Aleksandar, osuđivali su Antonija kao čoveka tvrdoga srca što nemilostivo žalosti sirotu ženu. Jer, govorili su, ona će se zcelo ubiti, ako je muž ostavi. Objašnjavali su mu kako je njegov brak sa Oktavijom bio sklopljen iz političkih razloga; međutim Kleopatra, tako moćna carica, pristala je da podnosi sva poniženja iz čiste ljubavi prema njemu. Ali samo jedno neće moći da izdrži — njegov odlazak. Ove insinacije, i caričina veštački izazvana mršavost i skrušeni izraz sasvim su razmekšali Antonija, koji je bio uzoran ljubavnik, ali neuk političar i rđav vojskovođa. On napiše Oktaviji pismo da ne produžava put. U isto vreme odluči da se ne rastavlja od Kleopatre; zato, i ako je dobio glas da je vrlo zgodno preduzeti ofanzivu protiv Parćana, kod kojih je baš onda bila pobuna, on odloži rat za iduću godinu, i ode u Aleksandriju.

Oktavija se vratila u Rim teška srca što joj je Antonije pretpostavio misirsku caricu. Ali da bi onemogućila svako neprijateljsko preduzeće svoga brata protiv Antonija, plemenita žena ostala je i dalje u njegovoj kući. Podizala je, pored svoje, i muževljevu decu od prve žene Fulvije. Tim svojim uzvišenim stavom naškodila je u stvari Antoniju, jer su se svi bunili što je on tako izvršnu suprugu zanemario radi jedne strankinje.

34 g. Antonije je vodio tzv. "parćanski rat". To je upravo bio pohod protiv jermenskoga kralja Artavazdesa, kome je hteo da se osveti što ga je izdao u prvoj borbi sa Parćanima. A ratovanje sa samim Parćanima bilo je opet odloženo. Lukavstvom je uhvatio Artavazdesa, i zadobio je silan plen. Dotele su obično rimske vojskovođe proslavljale svoje trijumfe u Rimu; sad je Antonije hteo da pokaže kako je Aleksandrija istočni Rim, i u jesen 34 g. održao je trijumfalnu svečanost u Aleksandriji. Kroz okićenu varoš prolazio je na kolima; pred njime je išao zarobljeni jermenski kralj u zlatnim okovima i njegova porodica. Povorka je, kroz glavne ulice, otišla do mesta gde je na zlatnom prestolu sedela Kleopatra, opkoljena dvoranima i narodom. Od zarobljenika je traženo da joj na kolenima odaju počasti, kao kraljici kraljeva ili boginji Izidi. Ali Artavazdes nikako nije pristao na to, i pozdravio je Kle-

opatru samo njenim imenom. Ovaj trijumf neizmerno je ožalostio rimske patricije; oni su videli da Antoniju nema više povratka dužnostima.

Nekoliko dana docnije, u gimnazionu, gde je mogla da stane ogromna masa sveta, priređena je još svečanija ceremonija. Na dva zlatna prestola, nameštena na srebrnoj estradi, sedeli su Antonije i Kleopatra; niža sedišta kraj njihovih nogu bila su rezervisana za prinčeve i princezu. Trijumvir je objavio narodu svoje odluke o upravljanju Orientom. Kleopatru je proglasio za "kraljicu kraljeva" (βασιλισσα βασιλέων), i rekao da će ona vladati Egiptom, Kiprom, Afrikom (upravo oazama zapadno od Egipta), Celesirijom i drugim zemljama što joj je ustupio. Zatim je izjavio da je Ptolomej Kaizarion zakoniti sin diktatora Cezara, jer je Kleopatra bila njegova supruga. Iz poštovanja prema Cezaru, dodao je, proglašava njegovoga sina za "kralja kraljeva" (βασιλευς βασιλέων) i savladara caričinog. I njegova i Kleopatrina deca vladace kao kraljevi: Aleksandar Helios Jermenijom, Medijom i svim zemljama s one strane Eufrata; Kleopatra Selene upravljace Kirenom, a Ptolomej Filadelfos, dete od dve godine, Fenikijom, Sirijom, i svim zemljama s ove strane Eufrata, sve do Helesponta. Odmah zatim pojavila su se i deca: Aleksandar je bio obučen kao medski i jermenski kraljevi, sa turbanom i tiarom, a Ptolomej kao naslednici Aleksandra Velikog, bio je u visokim cipelama, ogrtaču i širokom šeširu, ukrašenom diademom. Kad su deca pozdravila roditelje, jednoga je opkolila trupa Jermenaca, a drugoga trupa Makedonaca.⁴⁵

Ova svečanost, komponovana iz orientalskih, grčkih i rimskih običaja, ostavila je dubok utisak na Istoku. Ali u Rimu se zbog nje revoltirao narod, koji je još voleo Antonija, i računao na njega.

Svi pisci tvrde da je se, posle ove ceremonije, Antonije oženio Kleopatrom po svima tajanstvenim egipatskim formalnostima. Tako je rimski triumvir, koga su Grci slavili kao Dionisa, dobio dignitet egipatskih bogova. Od tada Kleopatra je išla obučen u haljinu od svih boja, kao boginja Izida. Nazvata je Νέα Ἴσις. Atribute boginje Izide nosi carica i na novcu. Interesantno je da je na nekom novcu predstavljena i kao Afrodita. Tako je u Denderi bila poštovana kao Hathor–Afrodita. Potpuno stapanje egipatskih i grčkih religijskih pojmova najbolje je izraženo predstavljanjem Antonija, kao Oziris–Dionisa, pored Kleopatre, kao Selene–Izide.

Kleopatra je podigla u Aleksandriji hram Antoniju. A triumvir je išao na to da Aleksandriju učini što potpunijim centrom helenističko–orientalske

⁴⁵ Plut. *Ant.* 54; Dio 49, 32. 4; 40, 2.

kulture; zato je naređivao da se iz maloazijskih gradova pljačkaju slike i statue, naročito Mironove, i da se šalju u prestonicu Misira. Tako je zaplenio i bogatu pergamsku biblioteku, kao zamenu za biblioteku Muzeion što je izgorela u aleksandrijskome ratu, i poklonio je Kleopatri.

Davnašnju Cezarevu želju da osnuje jedno rimsko–helenističko carstvo, Antonije je ostvario u helenističko–orijentaliskom obliku. A triumvira je privuklo ne samo bogatstvo neiscrpno plodnog Misira, nego su njegov fantastičan duh očarali i misterioznost i turobnost egipatske religije, čudesnost same zemlje, pune kolosalnih spomenika, i prefinjenost i čarobnost egipatske raskoši. Posle egipatskog života, rimski mu se činio dosadan, kao što mu je izgledalo monotono i rimsko stanovništvo, sravnjeno sa mnogobrojnim narodima što su davali toliko šarenila i živosti Misiru.

Svi ovi Antonijevi postupci izazvali su tešku nedoumicu u Rimu. Naročito nisu mogli da mu oprostite što je ustupio rimske provincije egipatskome princu. Pričale su se bajke o raspusnome životu na egipatskom dvoru. Pominjane su orgije u mestima za zabavu Kanovosu i Taforzisu, i osuđivani su Rimljani koji su u njima uzimali učešća: tako V. Mutacius Plankus koji je jednom bio sudija između Kleopatre i Antonija, kad je se carica kladila da može da odjednom progutati 10 miliona sestercija, i tada skupoceni jedan biser bacila u sirće da se istopi, pa posle popila sirće.⁴⁶ Pominjao se i Kleopatrin ametist što se smatrao kao amulet protiv pijanstva. Ove i druge slične priče mogle su da se čitaju u Rimu, u memoarima ljudi što su ranije bili u službi Antonijevoj. A Oktavijan se starao da što bolje iskoristi javno mišljenje protiv svoga protivnika.

U jesen 33 g. otišla je carica u Efez, sa celom svojom ratnom flotom od 200 lađa; na njima je bilo blago od 20 000 talenata, hrana i silan ratni materijal. Tu su Antonije i Kleopatra proveli zimu, pripremajući se žurno za rat. P. Kanidius Krasus odveo je u Efez i suvozemnu Antonijevu vojsku, što se od 35 g. nalazila u Jermeniji; za snabdevanje celokupne vojske brinule su se Kleopatrine lađe.

Po izjavama savremenih pesnika i docnijih istoričara, Kleopatra je se u to vreme ponašala obesnije nego ikada: tražila je da je Antonije zove svojom kraljicom i zapovednicom; rimski vojnici sačinjavali su njenu telesnu stražu, a na njihovim štitovima sijalo se ime egipatske carice. Išla je sa Antonijem na skupove, svečanosti i ročišta; čak i u sred rimskih zastava nazirala se nje-

46 Plin. *Hist. nat.* 9, 58.

na raskošna nosiljka. Antonije je toliko bio obesnažen, da je često išao pored eunuha, iza njenih kola. Smatralo se da su samo čarolije jedne trovačice bile u stanju da toliko parališu volju rimskog zapovednika. A Kleopatrine želje bile su ludo neumerene: htela je da postane zapovednicom Rima.

U glavnom logoru u Efezu nastala je situacija nepovoljna po carica. Konzul Gn. Domicijus Aenobarbus, koji je došao iz Rima, navaljivao je da Kleopatra ode iz Efeza. To mišljenje zadobilo je dosta pristalica. Verovalo se da će se na taj način izbeći odsudna bitka. Antonije je popustio, i pristao da carica u Aleksandriji sačeka ishod rata. Ali Kleopatra se bojala da se trijumviri ne izmire, ako ona ode; zato je se rešila da na svaki način ostane. Ogromnim sumama potkupila je P. Kanidija Krasusa, i on počne da dokazuje kako će biti zlo ako se carica udalji: Orijentalci, naročito Egipćani, klonuće duhom, i boriće se bez oduševljenja. Upozoravao je i na to da Kleopatra nije obična žena, nego da je carica, pametnija od mnogih ljudi. Tako je Antonije ponovo bio savladan.

Međutim ojačala je stranka što je htela da se stvar reši oružjem. Zato je glavni logor bio premešten na Samos. Dok su se prikupljali vojska i lađe, priređivane su zabave u kojima su uzimali učešća najbolji muzičari i glumci, u čast vojskovođa što su sa celoga Orienta dovodili trupe. Živelo se ludo rasipno i bezbrižno, kao da nije predstojao ozbiljan jedan rat. Kleopatri nije bilo pravo što i Irod hoće da uzme učešća u ratu. Njenom inicijativom on je nagovoren da ide protiv nabatejskog kralja, svoga neprijatelja. Egipatska intrigantkinja očekivala je da će ovom prilikom dva njena opasna suseda utamaniti jedan drugoga. Ipak joj je Irod bio morskiji, i kad je on počeo da pobeđuje, dala je pomoć Nabatajcu.

Početak 32 g. Antonije je kategorički pisao Oktavijanu: "Quid te mutavit? quod reginam in eo? uxor mea est."⁴⁷ Davao je jasno na znanje da se neće odvajati od Kleopatre. A od senata je tražio da potvrdi njegove odluke na Istoku.

Iste godine preneo je glavni logor u Atinu. Tu je Kleopatra bila vrlo izdašna, ali je tražila da joj se odaju iste počasti kao nekada Oktaviji. Na atinskoj tvrđavi postavljene su statue Antonija i Kleopatre, sa znacima božanstva. Tu je Kleopatra postigla da Antonije pošalje Oktaviji akt o razvodu. Čestita Oktavija otišla je iz muževljeve kuće plačući glasno; bilo joj je naročito teško što će ona, iako nevoljno, biti povod građanskome ratu. Sobom je pvela i

47 Auet. *Sug.* 69, 2.

svoju i Fulvijinu decu; samo najstariji Fulvijin sin Antilus bio je sa ocem.

L. Munacijus Plankus i M. Ticijus, koje je Kleopatra zlo gledala zbog njihovog pokušaja da je udalje, prešli su Oktavijanu, i izdali mu sadržinu Antonijevog testamenta koga su oni kao svedoci zapečatili. Za tri tačke u testamentu Senat je optuživao Antonija. Prvo, što je proglasio Kaizariona za diktatorovog zakonitog sina, jer je time direktno narušio rimski zakon, po kome niko ne može imati zakonitu decu od žene što nije rimska građanka. Zatim krivili su ga što je silne zemlje dao Kleopatri i njenoj deci. Ali najviše ih je revoltiralo izdajničko zaveštanje Antonijevo da, ako umre u Rimu, leš njegov pošalju u Aleksandriju, i sahrane pored Kleopatre. Pored ovoga upisivani su u greh triumviru još neki postupci. Tako su mu zamerili što je dao na poklon carici veliku pergamsku biblioteku koja se sastojala iz 2000 knjiga. Dalje, bunili su se što je dozvolio da Efežani, u njegovome prisustvu, nazivaju Kleopatru svojom vladarkom. A širio se kao skandal glas da je Antonije, u prisustvu prinčeva i kraljeva, primao od Kleopatre ljubavna pisma, na tablicama od oniksa i kristala. Jednom kad je Furnius, Rimljanin velikog autoriteta i rečitosti, branio pred njim jednu stvar, a Kleopatra u nosiljci prošla pored foruma, on se, pričali su, toliko zaboravio, da je odmah ustao i otišao za njom.⁴⁸

Utisak ovih optužaba bio je snažan; svi su verovali da je Antonije izdao Egipćanki rimsko carstvo. Ovo uverenje pojačavale su gnusne, većinom izmišljene priče o Antoniju i Kleopatri, što su Oktavijanove pristalice širile. U Rimu su tražili da se započne rat. Jer Rim, u kome su dominirali nacionalni instinkti latinskoga zapada, nije mogao dozvoliti da jedan njegov zapovednik izigra otadžbinu zarad jedne Orientalke. A predosećalo se da će ishod borbe između dva vlastodršca doneti rešenje sudbonosnog pitanja, da li će centar svetskoga carstva biti Aleksandrija ili Rim. U toj teškoj situaciji svima je bila najodvratnija žena, što je imala demonsku moć da samom svojom pojavom obesnažuje najlogičnije postavljene planove.

Pristalice Antonijeve još jednom su pokušale da mu probude pažnju na opasnost što mu predstoji. U tome cilju Geminius je doputovao u Atinu. Naloženo mu je da, po mogućstvu, odvoji triumvira od carice. Kleopatra je odmah posumnjala da je on poslat od Oktavijana, i nije ga ispuštala iz vida. Jedva je, za vreme jednog obeda, uspeo da dostavi Antoniju kako će sve biti dobro, ako Kleopatra ode u Egipat. Ali smela klevetačica, koja je umela da sugerira Antoniju sve što je htela, ubedila ga je da je Geminius špijun, i zapretila je

⁴⁸ Upor. Dio, 50, 3,2; Plut. *Ant.* 58.

da će ga staviti na muke. Uplašeni Geminius pobjegao je u Italiju.

Dok se Antonijev neprijatelj ozbiljno spremao, on, kao paralisani neprekidnim uživanjima, nije vršio nikakve pripreme. Međutim bolesti i dezercije smanjivali su njegovu vojsku.

Senat i narod rimski objavili su 32. g. rat Kleopatri, zbog toga što je prisvojila delove rimskoga carstva. Pošto Antonije nije označen za narodnoga neprijatelja, ovo nije bio građanski rat.⁴⁹ A Oktavijan je izjavio da se neće ratovati protiv Antonija, koji je od Kleopatrinih čarobnih napitaka postao neuračunljiv, nego protiv eunuha Mardonija, ministra Potheinos, caričine frizerke Ire i njene sobarice Harmione.⁵⁰

Antonijev odgovor bila je formalna objava rata Oktavijanu i narodu.⁵¹ On se još nadao da će pridobiti za sebe na zapadu i istoku građane, naklonjene republici; zato je učinio javno obećanje da će, posle pobeđe osnovati republiku.⁵²

Još položaj Antonijev nije bio ojačan. Istina je da su preimućstva Oktavijanove vojske bile valjanost i solidna opremljenost, a da su trupe i flota njegovoga protivnika predstavljali jednu sjajnu, ali samo prividno moćnu masu. Ali zato je Antonije imao daleko više novaca nego njegov protivnik.

U poznu jesen krenuo se Antonije u Italiju. Došao je samo do Korcire, gde ga je mali broj neprijateljskih lađa nagonio na povratak. Tada je svoj zimski logor preneo u Parte.

Sasvim u toku čudnih događaja Antonijevoga života, koga je, izgleda, vodila neizbežna i neotklonjiva fatalnost, onako kako ju je koncipirao tragičar Es-hil, Plutarh navodi predznake njegove propasti. Peisauru, jednu Antonijevu koloniju na Jadranskom moru, srušio je zemljotres. Sa jedne Antonijeve statue u varoši Albi tekao je znoj nekoliko dana. Za vreme dok se triumvir nalazio u varoši Patrasu, grom je udario u Herkulov hram. U atinskom pozorištu vihor je zbacio Dionisovu statuu sa mesta gde je bio predstavljen rat titana protiv bogova. A Antonije je smatran za potomka Herkulovog i za podražavaoca Dionizovog; zbog toga je nazvat mladim Dionizom. Ista

⁴⁹ *Suet. Aug.* 17 i *App.*, 45 kažu da je Antonije oglašen za neprijatelja, ali oni su time označavali samo kako je u istini stajala stvar. Međutim u pravničkoj formuli objave rata nije se pominjao Antonije.

⁵⁰ *Plut. Ant.* 60.

⁵¹ *Dio.* 50, 3, 2; 7. 1.

⁵² *Dio.* 50, 7, 2.

bura oborila je od kolosa samo one što su se zvali Antonijima, dok su drugi ostali nepokretni. Na carskoj galiji Kleopatrinoj Antonijadi pojavilo se jedno kobno predskazanje: laste su sagradile gnezdo na krmi, ali druge su došle, oterale su ih, i razrušile im gnezdo. Svi ovi nagoveštaji nesreće ispunili su zebnjom prijatelje nesrećnoga trijumvira, u koliko ih je on još imao.

Antoniju je bila glavna odbrana egipatskog carstva; zato je rasporedio vojsku u dugoj liniji od Kirene do Korcire, a poslao je jake rezerve u Egipat i Siriju. Duž akarnanske obale skupio se bio veliki deo njegovih trupa i dosta flote; među njima je bilo i 200 Kleopatrinih lađa.

Neprijateljskom vojskovođi Agripi pošlo je za rukom da Antonijevu vojsku potisne na jedno mesto nepovoljno za odbranu u zalivu ambrakijskom; zatim joj je presekao vezu sa morem i blokirao je. Trijumvirove trupe nalazile su se u teškome položaju, jer su se mogle tek sa mukom snabdevati. Uz to mnogi Rimljani i strani kneževi što nisu hteli da služe pod Kleopatrom prelazili su Oktavijanu; između ostalih i Filadelfos, kralj Pafalagonije. Carica je nagovorila Antonija da ova begstva sprečava orientalskim lukavstvom i svi-repošću. Ali ni mučenja ni ubijanja svih podozrivih ljudi nisu ništa pomogla; Oktavijanu je otišao i K. Delius, jedan veoma prevrtljiv čovek (nadimak mu je bio "desultor bellorum civilium"). Ma da dotle najodaniji Kleopatri, sad je pričao kako ju je ogorčio time što je kazao da ona daje kiselo vino njemu i njegovim drugovima, a svoga omiljenoga roba Sarmatasa časti faleranskim vinom; zbog toga je htela čak da ga otruje.

U ratnome savetu Antonijevom žestoko su se borile rimska i egipatska stranka. Rimska partija nosila se mišlju da oduzme triumviru glavnu komandu, i da je da otmenome plemiću i velikom patrioti Gn. Dominciusu Aenobarbusu, koji Kleopatra nikad nije nazivao kraljicom. Krasus je predlagao da se Kleopatra udalji, pa da onda svi suvozemnim putem odu u Maćedoniju. Ali Kleopatra je sve sile upravela da razbije taj plan, jer nije htela da neprijatelju preda Egipat bez odbrane. A i Antonije se odupreo Krasusovome predlogu, jer nije hteo da bez borbe žrtvuje celu svoju flotu.

U to doba i samome triumviru učinila se njegova privezanost za Egipćanku delo čarolija i mađija; posumljao je čak da ga ona ne otruje. Carica mu je cinički objasnila da ga ništa neće zaštititi, ako ona doista nameri da mu dođe glave. Time ga je opet obezoružala.⁵³ Međutim prešao je Oktavijanu i Aenobarbus, ali je malo posle toga umro.

53 Pin. *Hist. nat.* XXI, 12.

Povlačenje Istoku ostalo je jedini izlaz. Zato je Antonije prihvatio, kao najcelishodniji, predlog caričin da se u Grčkoj samo neke zgodne tačke zadrže posednute, a da se sva suvozemna vojska pošalje u Mačedoniju, a sva flota povuče u Egipat. Jer triumvir je morao imati veze sa Egiptom koji je davao ljude, hranu i novac. Da bi se flota mogla spasti, valjalo je u jednoj pomorskoj bici probiti blokadu. Triumvir je predvideo da će moći da pobegne sa blagom i većim delom lađa, sve i da se bitka svrši nepovoljno po njega. Rešio je da se rastavi sa Kleopatrom: da ona ide sa flotom, a on sa vojskom. Rimska partija i veterani bili su nezadovoljni ovakvom odlukom, i pripisivali su je caričinome uticaju.

Antonije je spalio jedan deo svojih i Kleopatrinih lađa, jer nije bio u stanju da ih snabdeva. Potom je izabrao 22 000 najboljih ratnika koji će se boriti na moru. A po caričinome nalogu noću su tajno prenesene na zaostale lađe njene dragocenosti. Raspoloženje Antonijevih vojnika bilo je mučno; naročito ih je obeshrabrio plamen zapaljenih brodova. Jedan stari centurion, sav pokriven zarezotinama od rana, rekao je Antoniju, kad je ovaj prolazio pored njega: "O gospodaru, zašto upravljaš nadu u trulo drvo? Zar ne veruješ mojim ožiljcima i mome maču? Neka se Egipćani i Feničani bore na moru, a nama daj zemlju, na kojoj smo naučili da stojimo, pa da ili umremo ili pobedimo."⁵⁴ Uzbuđeni triumvir na to je samo odmanuo rukom. Predanje kaže da su ga i bogovi opomenuli; lađu, sa koje je hteo da oslovi svoju vojsku, zaustavila je jedna mala riba, i on je morao da pređe na drugu.

Posle Antonijeve odluke da se bori na moru, duvao je četiri dana južni vetar, i tek se petog dana umirio. Tako je 2. septembra 31 godine počela bitka kod Akciuma, koja je trebala da osigura Antoniju povlačenje na Istok. Po jednoj zgodnoj analogiji, bitka na moru između dva triumvira ličila je na zauzimanje tvrđave ili na borbu između konjice i teško naoružane pešadije. Glomazne Antonijeve lađe držale su se u defanzivi, ali su iskorišćavale sva sredstva za odbranu. Iza ratne linije stajala je carica sa šest svojih lađa. Borba se kolebala; najzad je Oktavijanovoj floti pošlo za rukom da se probije kroz sredinu Antonijevih lađa, ali time ništa nije bilo odlučeno, jer se borba još vodila u punome jeku. U tome je dunuo vetar zgodan za odlazak lađa. Na jednom je carica dala znak da se na njenim lađama dignu katarke i razviju jedrila. I odmah posle toga njeni brodovi probili su se kroz neprijateljske, i žurno otplovili Peloponezu.⁵⁵ Ovaj postupak iznenadio je Oktavijanove ljude, a zaprepastio Antonijeve.

⁵⁴ Plut. *Ant.* 64.

⁵⁵ Dio, I 3, 3, I, 2; Plut. *Ant.* 66; Strabo, XVII, I.; Plin. *Hist. nat* XIX, 22.

Šta je pobudilo Kleopatru da se u najkritičnijem momentu bitke povuče, teško je odrediti. Neće biti, kao što kaže jedna verzija, da je perfidnim begstvom u Egipat htela da iskupi Oktavijanovu milost. Odgovorna za sav rat, uz to i rivalka njegove sestre, ona bi mogla očekivati pobjednikov oproštaj samo da je poslala Antonija sa legijama na Istok, a da je sama izdala celu flotu. Međutim, baš na suprot tome, ona je radila na smišljenome probijanju blokade. Pre je verovatno da je se uplašila od prekinute bojne linije. A nije isključena ni mogućnost da je se udaljila iz straha da ne izgubi svoje blago. Ma kakva da je bila njena odluka, pogodni vetar joj je dobro došao. Ali u svakom slučaju odlazak egipatske vladarke nije bio svesno procenjeni postupak, nego jedno prenapregnuto rešenje. A ona se, pored sve svoje inteligencije i dalekovidosti, nikad nije odlikovala sposobnošću samosavlađivanja.

Kad je Antonije video da se carica povukla, pomislio je u prvi mah da Egipćani hoće da pređu neprijatelju. Odmah je seo na jednu brzu lađu sa dva svoja prijatelja, i požurio se za beguncima. No i kad je doznao da se Kleopatra vraća u Egipat, nastavio je da ide za njom.

Ako su motivi caričinog odstupanja ostali nejasni, trijumvirov postupak bio je poražavajući. Plutarh tvrdi kako ga je slepa ljubav prema Egipćanki naterala da ostavi svoju flotu. "Tada je Antonije sasvim jasno pokazao da je izgubio i razum i srce ne samo zapovednika, nego i čoveka, i da je istina ono što je neki stari pisar rekao u šali, naime "kako duša ljubavnika živi u telu njegove ljubavnice".⁵⁶ Jer, zaista, izgledao je kao srastao sa njome, i činilo se da se ona nije mogla maći, a da se i on ne pokrene". Dion opet smatra da je triumvir otišao za caricom, zato što je izgubio nadu da će iz bitke spasti celu flotu.⁵⁷ Ali ni taj ga razlog nije pravdao, jer se u ranijim ratovima nalazio u mnogo gorim položajima, pa ipak nije bežao. Ali sad triumvir nije više bio čeličan vojnik, koji je mogao za čudo lako da podnosi ratne napore; sad je on bio dezorijentiran i raslabljen boravkom na Istoku. Zato je i mogao da nerasudno ode za jednom ženom, žrtvujući joj opstanak svojih trupa, vlast, slavu, pa čak i svoju vojničku čast.

U prvi mah Antonijevi vojnici nisu znali da ih je zapovednik napustio, a posle su mislili da će im se vratiti, i davali su snažan i grčeviti otpor. Koliko je triumvir pogrešio što je napustio svoje, najbolje pokazuje fakt da je Oktavijanov vojskovođa Agripa i posle begstva Egipćana, tek sa najvećim naporom

⁵⁶ *Ant.* 66.

⁵⁷ *Dio.* I, 3,3.

zadobio pobjedu.

Bitka kod Akcijuma počela je u 12 sati u podne; do četiri časa posle podne sve je bilo odlučeno. Antonijeve trupe podlegle su naposljetku discipliniranijem neprijatelju. Tako se, po rečima Drumana, "kroz leševe i ruševine vratila državna lađa Rima u pristanište monarhije, koga ne bi ni ostavljala, da nije bilo grešnoga ludila Bruta i Kasija".⁵⁸

Kad je Kleopatra iz daleka poznala Antonijevu galiju, zaustavila je svoju lađu, i primila ga je na nju. Slomljen bolom i sramotom sedeo je on na prednjem delu lađe, i držao glavu obema rukama. Osećao je da je vojni begunac, kao što ga je nazvao jedan oficir cara Tiberija. Neprijateljski brodovi su se približavali, ali su brzo odstupali pred teškim egipatskim. Samo jedan ostao je uporan; na njemu se nalazio Makedonac Eurikles, čijega je oca Antonije nekada pogubio zbog gusarstva. Ali Eurikles je u glavnom upravio svoje napade protiv jedne caričine lađe, pune skupocenoga posuđa, i odustao je od daljeg gonjenja. Posle toga triumvir je opet zauzeo isto mesto, i ostao sam i nepokretan. Svest da je usred neodlučene borbe ostavio vojsku i flotu, i obezglavljeno poleteo za caricom, stajala je pred njime kao utvara. Ljutio se na Kleopatru što ga je prvo savetima zavela, a zatim povlačenjem upropastila. Bio je toliko turoban, da tri dana ni sa kim reči nije progovorio. A ni carica, isto tako naljučena, nije se pojavljivala. Ona se pred sobom pravdala da je učinila samo ono što su Rimljani neprekidno zahtevali od nje, — naime pošla je u otadžbinu. Ali zašto je triumvir pohitao za njom, i upustio bitku? U tome momentu najmanje ga je želela pored sebe, jer je on mogao samo omesti njeno zaključivanje mira sa Oktavijanom. Pa ipak, pored sve svoje bezobzirnosti, znala je da ga ne sme odgurnuti, da sa njime zajedno mora pokušati odbranu Egipta.

Lađe su prolazile pored Kefalenije, Itake i pored obala Peloponeza. Na Kleopatrinu zapovest iskrkali su se na grebenu Tainaronu, da se tu skupe egipatske lađe, i po mogućstvu dozna ishod bitke. Na posredovanje Kleopatrinih dvorkinja, Antonije se ovde izmirio sa caricom.⁵⁹ Begunci su doneli vest svo- me zapovedniku da je flota uništena, ali da je vojska sačuvana. Triumvir se ni tada nije požurio trupama, nego je poslao naredbu P. Kanidiusu Krasusu da ih odvede u Aziju. Ta zapovest stigla je odviše dockan, jer je Krasus već ostavio vojsku. Egipćanka je htela da se oslobodi Antonija. Otpustila je nje-

⁵⁸ W. Drumann *Geschichte Roms in seinem Übergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung*, I Band, Berlin 1899, str. 355.

⁵⁹ Dio, II, 5, 3; Plut. *Ant.* 67.

gove prijatelje, bogato nagrađene, a sa njime je otišla do Paraitoniona; tu ga je ostavila, a ona produžila put. Triumvir je očekivao pomoć od L. Pinariusa Skarpusa, koji je boravio u Kireni sa četiri legije. Ali čim je Skarpus doznao za poraz svoga gospodara, nije više hteo da zna za njega; ubio je njegove poslanike, i legione predao Oktavijanovom vojskovođi Galusu. Kad je Antonije čuo za to izdajstvo, pokušao je da se ubije; dva njegova prijatelja, grčki retor Aristokrat i Lucilije jedva su ga umirili, i nagovorili da ide u Aleksandriju.

A Kleopatra je smelo glumom i prividom spasavala svoj poraz. Kad se približila aleksandrijskom pristaništu, nardila je da se prednji delovi njenih lađa okite lovorovim vencima, i da muzika zaszvira pobedničku pesmu; tako je triumfalno ušla u varoš. Ali čim je stigla, izdala je zapovest da se pogube svi istaknuti ljudi što su joj se činili opasni; njihova dobra je konfiskovala. Na taj način osujetila je pobunu, jer nezadovoljnici nisu više imali vođa. Zatim je žurno počela da se priprema za otpor Oktavijanu. Pre svega htela je da što više blaga sakupi. Sve javne kase prenesene su u Aleksandriju; nisu čak pošteđene ni skupocene stvari iz hramova.⁶⁰ Uz to, poslala je izaslanike kneževima i zapovednicima Sirije i Azije, i od njih tražila da je pomognu protiv Oktavijana. Naročito je računala da će joj pomoći, ili joj bar u nuždi dati utočišta medski kralj, čija je kći boravila kod nje. Da bi ga što sigurnije pridobila, pogubila je njegovoga neprijatelja, jermenskog kralja Artavazdesa, zarobljenoga još 34 god. i poslala mu njegovu glavu.⁶¹ U stvari, bez određenoga plana, Kleopatra je imala mnogo projekata: čas je htela da se sama brani u Egiptu, čas opet da skupi vojsku sa celoga Istoka, i da da odsudnu bitku u Maloj Aziji; potom je nameravala da ode u Španiju, i tamo raspiri bunu protiv Rima.

Najzad je namislila da preko Crvenoga Mora pobezne sa svojim blagom, a da Antoniju ostavi odbranu Misira. Da to ostvari, naredila je da leđe preko sueckog zemljouza pređu u arabski zaliv, i da se u tome zalivu sagrađe novi brodovi. Ali namesnik Sirije K. Didius, voljan da pređe Oktavijanu, nagovorio je susedna plemena beduina da unište sve što su sagradili caričini ljudi. Arabljeni su napali radenike, oterali ih, i spalili lađe.⁶²

Krajem meseca oktobra prispeo je Antonije u Aleksandriju. Tu je slomljeni zapovednik bez vojske na velikome pristaništu na kraju jednoga nasipa, ne-

⁶⁰ Dio, II, 5, 5; Joseph. contra Apion. II, 58: "paternosque deos et sepulcra progenitorum depopulata est."

⁶¹ Dio, II, 5, 3-5; Strabo, XI, 14, 15, 532.

⁶² Dio, II, 7, 1; Horat. *Carm.* I, 37, 13: "Vix una sospes nevis ab ignibus".

daleko od Posejdonovoga hrama, sagradio sebi usamljeni stan. Nazvao ga je *Timonion*, po imenu atinskoga mizantropa Timona.⁶³ U njemu je boravio sasvim sam, potonuo u pesimističke meditacije o neverstvu prijatelja i o ljudskoj nezahvalnosti. Ali Kleopatra je znala da se novi način triumvirivog života ne slaže ni malo sa njegovim karakterom, i da će ga on brzo napustiti.

U tome su došle vesti što su prenule Antonija. Prvo mu je Kanidius Krasus javio da je maćedonska vojska izgubljena. Zatim je čuo kako su kneževi Male Azije i Sirije prišli Oktavijanu. U toj ozbiljnoj situaciji Kleopatra je šesnaestogodišnjeg Kaizariona proglasila za punoletnog, i po grčkome običaju upisala u listu mladih ljudi, da bi osigurala sebi nasljednika. U isto vreme triumvir je dao virilsku togu svome i Fulvijinome sinu, četrnaestogodišnjem Antilusu.⁶⁴ Za vreme tih ceremonija narodu su davani pokloni i priređivane svečanosti. Posle toga ostavio je Antonije svoje bezljudno sklonište, i opet upao u najneumerenija uživanja. I on i carica mislili su samo na to, kako će da zaguše oćajanje. Predosećajući neizbežan skori kraj, prefinili su svoja zadovoljstva do genijalnosti. "Društvo onih čijem se životu ne može podražavati" bilo je svečano rastureno; u mesto njega organizovano je drugo, nazvato "Drugovi u smrti" (συναποθανουμένων). Ovo drugo, po sjaju i luksuzu, ni u koliko nije izostajalo iza prvoga. Njegovi članovi su, po redu, priređivali luksuzne gozbe i svečanosti.⁶⁵

Ali egipatska carica htela je da umre prijatno i brzo. Nepodnošljiva joj je bila misao da se može dugo mučiti, i gledati kako joj se telo rastočava. U Rimu se pričalo da je ona, sedeći na prestolu, proučavala kako dejstvuju razni otrovi na razbojnicima osuđenima na smrt. Konstatovala je da otrovi što brzo utiču prouzrokuju užasne bolove, a da oni što male bolove izazivaju dejstvuju sporo. Tada je počela da pravi probe sa zmijskim otrovima, i pronašla je da najbržu smrt donosi ujed guje, nazvane *aspis somniculosa*: on ne prouzrokuje samrtničke muke, nego samo težinu u glavi, letargiju i lak znoj na licu.⁶⁶

Međutim, pobednik Oktavijan je nadirao. U Rodosu mu je odao počast Irod; da izvini sebe izjavio je kako je oduvek savetovao Antonija da udalji Kleopatru. Oktavijan je bio u Siriji, kad mu je došao, kao poslanik od Antonija

63 Plut. *Ant.* 69, 70; Strabo, XVI, 1, 9.

64 Dio, 21, 6, 1, 2; Plut. *Ant.* 71.

65 Plut. *Ant.* 71.

66 Upr. Plut. *Ant.* 71.

i Kleopatre, učitelj njegovoga sina Eufronios. Vladarka je, bez muževljevog znanja, slala pobjedniku carske znake: skiptar, diademu i vladarska kola. Tim pokoravanjem htela je da bar osigura presto svojoj deci. A Antonije je molio za dozvolu da živi kao privatni čovek. Oktavijan je tražio od carice da se odrekne vlasti i svakog intervenisanja oružjem, a tajno joj je stavio u izgled da će je ostaviti na vlasti, ako ubije Antonija.⁶⁷ Kad je Eufronios saopštio u Aleksandriji rezultat svoga puta, bio je ponovo poslat Oktavijanu. Kleopatra je nudila pobjedniku ogromno svoje blago, ako ne povredi njeno carsko dostojanstvo; u protivnom slučaju pretila je da će uništiti svoje dragocenosti.

Antonije je neukusno lamentirao: podsećao je pobjednika na njihovo staro prijateljstvo i srodstvo, izvinjavao se, zbog svoga odnosa prema Kleopatri, opominjući ga na zajedničke njihove ranije avanture; najzad obećavao je da će oduzeti sebi život, ako samo na taj način može da spase caricu. Da bi umilostivio neprijatelja, izdao mu je senatora P. Turuliusa, jednoga od Cezarovih ubica. Opet Oktavijan nije odgovorio Antoniju, a Kleopatri je tajno podizao nade.⁶⁸ Treće poslanstvo, praćeno bogatim poklonima, donelo je više uspeha, jer je Oktavijan poslao svoga oslobođenika Tirzusa u Aleksandriju da na taj način zadrži Kleopatru od uništavanja blaga koje je on željno izgledao.⁶⁹

Kleopatra je, kraj hrama Izidinog, sagradila jednu monumentalnu grobnicu. U nju je poslala sve svoje zlato, srebro, smaragd, biser, abonos, slonovu kost i sinomon, ali i gomilu kućine i luči. Nameravala je, ako zagrozi opasnost, da se spali, zajedno sa blagom.

U tome je Tirzus ubacio carici kako je njegov gospodar zaljubljen u nju. Time je Rimljanin dobro računao sa Kleopatrinom sujetom, koja je još i u četrdesetim godinama bila veoma jaka. Jer u Egipćanki se doista probudila nada da će i ovoga rimskoga zapovednika pridobiti, i pomoću njega obezbediti svoju vlast u Egiptu. Tada je počelo iskušenje da izda Antonija, koga nikad u istini nije volela nesebičnom ljubavlju. Počela je da se tajno dogovara sa Tirzusom, ali u Antoniju se probudi sumnja, i on naredi da se Tirzus išiba. Zatim ga pošalje natrag Oktavijanu sa pismom gde se unekoliko izvinjava za svoj postupak. Carica se poboji da Antonije ne preduzme što protiv nje; da bi ga odobrovoljila, proslavila je sa velikom pompom njegov dan rođe-

67 Dio, II, 6, 4–6.

68 Dio, II, 8, 1–3.

69 *Ibid.* II, 8, 6.

nja. To je naivnoga Rimljanina neobično dirnulo, tim pre što je ona, malo ranije, svoj dan sasvim skromno provela, kako je odgovaralo nepovoljnim prilikama u kojima su se nalazila. Tako je triumvir oscilirao između nade i straha, utučenosti i razuzdanosti.

Sa zapada i istoka nadirale su Oktavijanove trupe ka egipatskoj granici. Peluzion, ključ istočnoga Egipta, predao se posle vrlo slabe odbrane, a vojskovođa Seleukos osumnjičen je da je na Kleopatrin nalog izvršio izdaju. Carica se opravdala na svirepi način: predala je Antoniju u ruke Seleukosovu ženu i decu, da im se osveti.⁷⁰

Jedno vreme izgledalo je da se sreća okreće Antoniju: on je potisnuo neprijateljsku konjicu što se kroz deltu probila do Aleksandrije sa elanom iz njegovih prošlih ratovanja. Gord na svoju pobedu došao je carici, još sav pokriven prašinom, poljubio je, i pokazao joj najhrabrijeg svoga konjanika. Njega je Kleopatra nagradila zlatnim šlemom i pancirom; vojnik je zahvalio, uzeo poklon, ali je još iste nići prešao neprijatelju.

Oktavijan nije hteo da napada; nadao se u Kleopatrinu tajnu pomoć. A u Antoniju je ponovo oživela njegova stara snaga, pomešana sa lukavstvom. Poslao je Oktavijanu poziv na dvoboj; ovaj mu je prezrivo odgovorio da može izabrati mnogo drugih načina, ako mu se umire. Zatim je Antonije na strelama ubacivao u neprijateljski logor ceduljice, na kojima je stajalo da će svaki vojnik koji mu pređe dobiti 6000 sestercija. Siguran u svoju vojsku, Oktavijan joj je sam čitao to obećanje. Posle toga Antonije je navalio na neprijatelja, ali je bio odbačen. Još mu je, kao jedino spasenje, ostala flota.

Uoči dana kad je trebala da bude odsudna borba i na suvu i na moru između dva nekadašnja saveznika, Antonije je večerao obilnije no obično. Služiteljima je naredio da mu sipaju više vina nego inače, jer će, govorio je, oni možda još sutra služiti druge gospodare, dok će od njega ostati samo još mrtvo telo.

Kad je idućega jutra, 1 avgusta 30 g., Antonije stao na jedan brežuljak da posmatra bitku, video je kako, na tajnu zapovest caričinu, i njegova flota i njegova konjica prelaze neprijatelju; samo su veterani do poslednjega trenutka ostali verni svome gospodaru. Poraženi triumvir je zavapio: "Izdat sam od one za koju sam se borio". Odjurio je u carsku palatu, ali Kleopatre u njoj nije bilo. Rekli su mu da je se carica sakrila u mauzoleum, da ne padne u ruke neprijatelju. To je zaljubljenome čoveku bilo dovoljno; gnev su odmah

⁷⁰ Dio, LI, 9, 5,6; Plut. *Ant.*, 74.

smenili ljubav i sažaljenje. Ali Kleopatra je htela da se definitivno oslobodi čoveka koji je nje radi sve proigrao. Verovala je da će tada dobiti oproštaj od Oktavijana, povedena za pobednikovim nejasnim obećanjima. I ona iz grobnice pošalje vest Antoniju da se ubila. Ovo je delovalo onako kako je ova strahovito perfidna žena predvidela: pobeđeni i izigrani triumvir rešio se da učini kraj svome životu, za koga ga ništa više nije vezivalo. Viknuo je: "Šta čekaš još, Antonije? Šta je za tebe život, kad ti je oduzeta ona zbog koje si jedino hteo da živiš". Ušao je u sobu, skinuo oklop i rekao: "O Kleopatra, ja nisam žalostan što si ti otišla pre mene, jer ću uskoro biti s tobom. Ali mi je teško da pomislim kako sam ja, tako veliki vojskovođa, manje hrabar nego jedna žena". Još ranije ugovorio je sa svojim odanim robom Erosom da ga ovaj ubije, kad on to zaželi. I sad je tražio od roba da mu ispuni želju. Eros je zamahnuo mač, ali je probio sebe, i pao pred gospodareve noge. Tada je sam Antonije zabio mač u telo. Svi u dvoru pomislili su da je njihov gospodar ostao na mestu mrtav, i počeli su glasno da nariču. Na to se Kleopatra pojavila na krovu mauzoleuma, da vidi šta je. Neko je spazi, i uzvikne da je ona živa. Kad je Antonije to čuo, tražio je prvo da ga ubiju, a posle da ga odnesu Kleopatri. Jer Oktavijanovi vojnici mogli su doći svakoga časa, a on je hteo da umre kraj svoje žene. I Kleopatra je poslala svoga pisara Diomeda, da joj dovede ranjenika. Sluge su odnele Antonija do vrata grobnice. Ali carica nije smela da otvori teška vrata, bojeći se Oktavijanovih ljudi. Zato je krvavi i smrtno ranjeni triumvir vezan za užad što su se nalazila na krovu grobnice koja se još zidala, a Kleopatra i njene služavke svukle su ga do prozora, i unele unutra. U tome trenutku carica je osetila veliko sažaljenje prema svome najvernijem prijatelju, od koga je pamtila samo dobro. Brisala mu je krv, nazivala ga je svojim gospodarem, suprugom i imperatorom, cepala je od tuge haljine, i udarala se u grudi. Žedni samrtnik zatražio je pehar vina; zatim je govorio Kleopatri da ostane u životu, ako to bude moguće bez sramote, čak ju je upućivao na jednoga pouzdanog čoveka, pomoću koga će izmoliti oproštaj od osvajača. Savetovao je da ne žali njegovu sadašnju nesreću, nego da se seća prošlih moćnih i sjajnih dana. Najzad se u njemu probudila ljubav prema otadžbini; rekao je da je srećan što ga je Rimljanin pobedio. I u naručju Kleopatrinom izdahnuo je tragični rimski triumvir.⁷¹

Poslednje nežnosti caričine prema nekad hrabrome i dostojanstvenome ratniku, čije je kvalitete svesno izopačavala prilagođavajući ih svojim smerovima, ne umanjuju njen zločinački stav. Jer ostaje činjenica da je lažnom vešću o svojoj smrti ubila Antonija, i da nije htela da žrtvuje sebe ni onda kad je

71 Plut. *Ant.* 76, 77; Dio, *LI*, 10; Suet *Aug.* 17.

on bio u agoniji, nego ga je užadima još više razranjavila. Proračunatost svakog njenog postupka, iza koga je uvek stajala slavoljubivost ili samoživost, grešno odudaraju od samozaboravnog triumvirskog ostvarivanja njenih interesa. I zato što ga je zanela jedna velika i sudbonosna strast, Antonije ne izaziva prezrenje, ni pored sve svoje skoro neuračunljive razmekšanosti.

Kad su Oktavijanu doneli krvavi mač Antonijev, on se povukao u unutrašnjost logora, i plakao je za svojim zetom i negdašnjim političkim i ratnim drugom. I ako je u stvari želeo da mu se Antonije skloni sa puta, njegove suze nisu bile neiskrene. Svaki je morao žaliti plemenitoga rimskoga zapovednika, koji je tako lakoumno doveo sebe do propasti. Da bi dokazao kako ne nosi odgovornost za smrt Antonijevu, Oktavijan je sazvao skup prijatelja, i pročitao im je svoja pisma, puna razumnih i umerenih zahteva, i Antonijeve gorde i arogantne odgovore.⁷² Tako je konačno utvrdio kod sviju uverenje da triumvira nosi na duši samo Kleopatra.

U tome je carica javila Oktavijanu da Antonije umire. Grobnicu nije ostavljala; smatrala je da će je spasiti strah pobednikov da ona ne spali svoje blago. A Oktavijan je poslao rimskog viteza Prokulejusa, tobož da pregovara sa Kleopatrom, a u stvari da vidi na koji se način može ona zarobiti. Egipćanka nije puštala poslanika u mauzoleum, nego se ispela u podzemni sprat, i govorila je sa njime kroz zatvorena vrata. Postavila je svoje uslove: da se održi egipatsko carstvo, i da se njenoj deci osigura presto, a njoj sigurno utočište. Prokulejus ništa nije obećao, ali joj je dao nade da će njegov gospodar imati obzira.

Idućega jutra došao je novi poslanik, vitez Kornelius Galus. U isto vreme približavao se grobnici Prokulejus, sa dve sluge. Galus je naročito produžavao pregovore na vratima, a njegovi pratioci popeli su se lestvicama do prozora gde je Antonije bio provučen, i kroz njega su se spustili. Jedna caričina služavka spazi Prokulejusa i uzvikne: "Nesrećna Kleopatro, ti živa padaš u ruke neprijatelju". Kleopatra je htela da se odmah probode mačem, ali je Prokulejus zadržao, i uveravao da će Oktavijan biti milostiv prema njoj. Odmah su pregledali da nema kod sebe otrov. Oktavijan je poslao svoga oslobođenika Epafroditosa sa naredbom da je vrlo strogo čuva, ali da se prema njoj ponaša kao prema carici.⁷³ A zadovoljio je njenu molbu da ostane u grobnici, dok se Antonijevo telo ne balsamira.

72 Plut. *Ant.* 78.

73 *Ibid.* 78.

Drugoga ili trećega avgusta Oktavijan je ušao u Aleksandriju. Varoš je pošte-
dio, da bi njeno bogatstvo neokrnjeno pripalo Rimljanima, ali je naredio da
se ubije princ Antilus. Kaizariona je mati ranije poslala u Etiopiju, sa jednim
delom blaga.⁷⁴

Zatim je carica odvedena u palatu. Dozvoljeno joj je bilo da sahrani kraljev-
ski opremljenoga Antonija po egipatskom običaju. Naričući nad svojim mrt-
vim mužem ona se toliko udarala u grudi, da se razbolela od groznice. Ovu
bolest htela je da iskoristi da se umori glađu, ali Oktavijan je zapretio da će
stradati njena deca, ako to učini.⁷⁵ Pretnja je dejstvovala: carica je pustila da
je leče, i počela je da uzima hranu. Ali je i dalje do ludila dovodila misao da
može ukrašavati u Rimu Oktavijanov triumf.⁷⁶ Da izvede sebe iz neizvesnost
zamolila je najzad Oktavijana da je poseti, i on joj je ispunio želju. Tako je
došlo do čuvenog susreta između savladivača Orienta i pobeđene vladarke
Misira.

Kleopatra je računala sa još jednim sredstvom: da utiče na Oktavijana svo-
jom ličnošću. Iako je znala da više nije bila mlada vladarka koja je opčinila
Cezara, ni dražesna žena, što se kao Afroditina pojavila pred Antonijem, nada-
la se da će trećega rimskog zapovednika dirnuti svojim bolom.

Oktavijan je ušao u craričinu sjajno nameštenu sobu, punu diktatorovih
slika i statua. Kleopatra je ležala na malome niskome krevetu, obučena u
prosti hiton. Odmah je skočila, sva crvena i preplašena, bacila se pobedniku
pred noge, i nazvala ga je drhtavim glasom svojim gospodarem. Rimljanin
je naterao da sedne, i sam je zauzeo sedište pored nje. Tada je ona počela
da se pravda, i da svu krivicu svaljuje na svoj strah od Antonija. Kad to nije
ostavilo nikakav utisak na Oktavijana, pokušala je da izazove njegovo saža-
ljenje. Uzela je diktatorova pisma, upućena njoj, i počela da čita mesta gde
je on priznaje za caricu Egipta. Jadikovala je za njim, žalila je što i ona nije
umrla, plakala je, jecala, i upravljala na Oktavijana preklinjuće poglede. U
mesto očekivanih uteha, Rimljanin je uzdržano i kratko rekao: "Umiri se,
ženo, i ohrabri, ništa ti se zlo neće dogoditi". Ove reči ledeno su posekle
caricu. Ipak je izvela još jednu scenu. Predala je Oktavijanu spisak svoga
blaga, a blagajnika Seleukosa, koji je izjavio da je spisak netačan, ščepala je
u najvećem besu za kosu, i udarila ga nekoliko puta. Kad je Oktavijan po-

⁷⁴ *Ibid*, 79.

⁷⁵ *Ibid*, 82.

⁷⁶ Porhyr. za Hoz. c. I, 37. 30: "Livius refert illum, cum de industria ab Augusto in captivitate indulgentius tractaretur, identidem dicere solitam fuisse ου θριαμβεύσομαι i. e. non triumphabor ab alio".

kušao da je stiša, odgovorila je kako joj užasno pada što je u njenoj nesreći, dok je pobjednik udostojava svoje posete, jedan rob optužuje zato što je metnula na stranu neki nakit, ali ne za sebe, nego da obdari Oktaviju i Liviju, da bi njihovim posredovanjem istkupila milost. Ovaj momenat je veštački odigrala; njime je htela da ubedi pobjednika kako joj je još stalo do života. I ako je bila odlična glumica, nije uspela da obmane trezvenoga ratnika. Upravo, veći glumac od nje, Oktavijan se pretvarao da veruje u njenu volju za životom; izjavio je kako joj dozvoljava da obdari žene iz njegove porodice, i obećao je da će sa njome postupiti velikodušno.⁷⁷

Po jednoj verziji, Oktavijan je, posle sastanka sa egipatskom vladarkom, predstavljen kao uzor vrline, a ona kao zavodna grešnica. Ali takvo tumačenje nesumnjivo je bilo tendenciozno.⁷⁸

Dok je Oktavijan putovao kroz Egipat, zarobljenicu je čuvao oslobođenik Epifroditos. Kad je se zapovednik vratio u Aleksandriju, Rimljanin P. Kornelius Dolabela, koji je imao simpatija prema carici, javio joj je da će za tri dana biti poslana za Italiju, zajedno sa decom. Pošto nije mogla da se pomiri ni sa sramotom da bude u trijumfu pokazana Rimljanima, ni sa mišlju da dalje živi bez carskog dostojanstva, videla je samo jedan izlaz — smrt. Ali se pravila kao da pristaje da pođe u Italiju, i od Oktavijana je izmolila odobrenje da se oprostí sa Antonijevim grobom. Na grobu je jadikovala: "Pre kratkog vremena, Antonije moj, sahranila sam te kao slobodna, a sada je tvoja Kleopatra zatočenica kojoj brane da uništi ovo zarobljeno telo; njega čuvaju samo kao trijumf nad tobom... Primi me u tvoj grob, jer od kad si me ostavio, život je bio bedan za mene." Na rastanku poljubila je grob, i okitila ga cvećem. Sa njenim bolom bila je izmešana supersticiozna žalba na nemoć egipatskih bogova, koje je uvek pobožno poštovala.

Kad se vratila u palatu, okupala je se i sela za obed. Za vreme jela doneo joj je jedan seljak korpu sa smokvama. Kleopatra je udaljila kuvare, predajući im jedno važno pismo za Oktavijana. Zatim je zapovedila svima slugama da izađu, a ona se zatvorila sa dvema svojim vernim dvorkinjama, Irasom i Harmionom.

77 Upor. Plut. *Ant.* 83. u Zonar, X 31, 432. Plutarh kaže da je Oktavijan otišao uveren kako se carica, zavedena njegovim obećanjima, neće ubiti. U stvari, nije ni malo izvesno da li je on želeo da Kleopatra ostane u životu.

78 Upor. Dio II, 12, 13, 1–2. Ista se verzija nalazi i u pseudohroničnim sholijama, u izdanju Kelerovom (I, str. 32), gde je Horacijevom stihu: "Vix una sospes navis ab ignibus," data alegorična interpretacija: "Cleopatram primum corooris sui intecebris Caesarem cepisse, secundum Antonium, Augustum deinde temptasse, sed eum eius vitasse complexus".

U pismu je Oktavijan pročitao caričinu molbu da je sahrane pored Antonija. Brzo je naredio da se vidi šta je sa njome. Bilo je kasno: Kleopatru su našli mrtvu na zlatnoj postelji, ukrašenu carskim nakitom (κεκοσμημένην βασιλικώς). Iras je isto tako bila mrtva, a Harmiona je umirući nesigurnom rukom nameštala diademu na čelu svoje gospodarice. Na uzvik: "To je lepo, Harmiono", odgovorila je: "Da, lepo, i dostojno jedne carice i kćeri careva." Zatim je i ona pala mrtva.⁷⁹

Na vest o Kleopatrinoj smrti doleteo je Oktavijan, i pokušavao da je oživi pomoću protivotrova psila, koji su važili kao ukrotitelji zmija, i koji su umeli da isisavaju otrov iz tela.⁸⁰ Ali sve je bilo uzaludno.

Niko nije znao kako je izvršeno ovo trostruko ubistvo, jer svedoka nije bilo. Na caričinom telu nisu pronađeni nikakvi drugi znaci, iz kojih bi se moglo zaključiti na trovanje, sem dva laka uboda na jednoj ruci. Ni u sobi nije nađeno ni jedno sredstvo što bi moglo prouzrokovati smrt. Ali na obali morskoj, na koju su gledali prozori caričine sobe, primećeni su tragovi od gmizanja zmije. Jedni su govorili da je smrt Kleopatrinu proizveo ujed guje. Drugi su opet pričali da se u korpi što je doneo seljak, ispod smokava nalazila zmija; kad je Kleopatra izvadila smokve, i primetila zmiju, viknula je: "Dakle ti si tu!" zatim je digla rukav, i pružila joj ruku da je ujede. Neki su opet tvrdili da seljak sa korpom smokava nema nikakve veze sa vladarkinom smrću, nego da je ona držala u jednom egipatskom krčagu guju što ju je ujela. Najzad mislilo se i da je Kleopatra čuvala zmijski otrov u šupljoj igli kojom je zakačivala kosu, i da je jedva primetnim ubodom u ruku pomešala otrov sa svojom krvlju.⁸¹ Ni sva ispitivanja uzroka Kleopatrine smrti modernih naučnika nisu odvela krajnjem rezultatu. Iskusna Orijentalaka sačuvala je kao svoju tajnu način na koji se najlakše umire. Ali oficijelna verzija Staroga Veka bila je da je umrla od zmijskog ujeda. Zato je na poslednjem od svoja tri velika trijumfa Oktavijan istakao Kleopatrinu sliku, oko čije se ruke uvijala zmija.

Postojale su i slutnje da Kleopatra nije sama izvršila samoubistvo, nego da je ubijena na Oktavijanovu zapovest.

U stvari, sigurno je samo toliko da je se Oktavijan starao da zlokobnu ženu učini bezopasnom. Jer živa carica pokušavala bi da mu se osveti, i bila bi

⁷⁹ Plut. *Ant.* 84., 85.

⁸⁰ Dio, II, 14, 35, 15, i, upr. i Keller, *Antike Tirwelt*, II, 295.

⁸¹ Plut. *Ant.* 86; Strabo XVII, 1, 10, 795; Vell. II, 87, 1; Suet *Aug* 17, 4; Hor. *Carm.* I, 37, 26–8; Gaius, XIV, 236.

neprekidni povod za pobune pristalica nacionalne dinastije; najzad kao poverenica velikoga Cezara mogla bi uvek pretiti nekim neprijatnim otkrićima. U ostalom Oktavijan nije imao potrebe da ubija Kleopatru, pošto je već znao za njene samoubilačke namere; on je jednostavno mogao da naredi čuvarima da se povuku. Ali prava njegova želja nije smela da se dozna; zato je raširio vest da mu je caričinom smrću oduzeta velika jedna dragocenost u njegovome trijumfu. Isto tako on je javno izražavao da se divi hrabroj smrti egipatske vladarke. Naredio je da se sahrani sa svima carskim počastima, i da se njeno telo položi pored Antonijevog, kao što je želela. I dve verne devojke pogrebene su pristojno, a njihove bronzane statue postavljene su ispred grobnice Kleopatrine.⁸²

Tako je carica Kleopatra umrla krajem septembra 30 g. pre Hr., stara 39 g., pošto je 22 g. vladala Egiptom.

Na zauzimanje jednoga prijatelja, njene slike i statue su pošteđene, a Antonijeve su uništene. Deca Kleopatrina i Antonijeva ukrasila su pobednikov trijumf u Rimu. Zatim ih je Oktavijan uzeo sebi i vaspitao.

Kleopatri nije nedostajalo ni pameti ni sredstava da blagotvorno upravlja svojom zemljom. Ali ona nije imala vremena i interesa za staranje o uređenju države, jer je bila zaneta širokim političkim planovima i ispredanjima načina kako da ih ostvari. Zato je pod njenom upravom prebogati Misir bio u oskudici. Nastala je čak i glad, kad je nilske kanale mulj zagušio. Za vreme vlade Oktavijana Avgusta Egipćani su se osećali kao oslobođeni dugog jednog ispaštanja.

Naročito zlu uspomenu ostavila je carica kod egipatskih Jevreja koje je duboko mrzila. Za vreme jedne gladi obišla je Jevreje pri razdavanju hrane, i to joj se nije moglo zaboraviti. Posle pada Aleksandrije rekla je, da bi spasenje bilo moguće samo kad bi ona, svojom rukom, mogla da pobije sve Jevreje. I u jevrejskim proročkim poslovicama osuđena je njena vladavina, a njen pad pozdravljen rečima: "Memfis je savršen sa zemljom".

I ako su Kleopatrine ambicije vodile nesrećnim zapletima, carica je izvesno imala utančani nerv jedne rođene političarke i smelost jednoga čoveka. Tom smelošću je ona, prva od egipatskih carica, izvojevala sebi sva vladarska prava. Jedina je ona od žena iz Ptolomejeve dinastije davala da se izrađuju novci sa njenom slikom i imenom; na taj način uspešno je ostvarila cilj kome su uzaludno težile njene predhodtice.

⁸² Plut. *Ant* 86; Prov. Alex. 21, 45.

Sva zapletena istorija ove intelektualno neobično razvijene i kulturne žene privlačila je duhove čudesnonošću. Otuda je pojmljivo što je do IV ili V veka posle Hr. postojao kult Kleopatre. Ali život i smrt egipatske vladarke služe i u novo doba kao živa inspiracija pesnicima i umetnicima. Pored Šekspirove tragedije, posvećene njoj i Antoniju, mnogi pesnici je pevaju, i često pogrešno ističu erotičnost pre svih njenih osobina.⁸³

Nama izgleda da je u Kleopatri dominirala težnja za vlašću, za perpetuiranjem sebe kao slavne carice. Ona je samo jedno strasno želela: da pod sobom vidi što više pobeđenih zemalja. Zato je svesno birala moćne Rimljane, da joj oni krče put slavi. Ni u jednom njenom postupku nema pasionirane zanesenosti; sve je kod nje bilo proračunato, procenjeno, odgumljeno. Njen veliki plan ostao je promašen, ne zato što je podlegla osećanjima, nego što su se sve njene konstrukcije slomile o čeličnost još prisebnijeg neprijatelja.

U svakom slučaju, i pored mnogih i neospornih zala što je počinila, egipatska carica ostaje jedna od najprivlačnijih ličnosti Staroga Veka, jer je znala da kraljevski sprovodi svoju volju, i jer je umela da umre na izvanredno gospodstveni način.

(*Misao*, Beograd, 1. i 16. mart 1925, str. 374–382; 1. april 1925, str. 484–494; 16. april 1925, str. 564–570; 16. maj 1925, str. 725–733)

83 Heredia najsuptilnije osvežava uspomenu na neobičnu vladarku.

Jedan feminist starog veka

Pored mnogih neprijateljskih i negativnih i sudova o sposobnostima i sklonostima žene, koje su dali pisci Staroga Veka, ostalo je i nekoliko izrazitih argumenata u njenu korist. Najubedljiviju i najsystematizovaniju potvrdu feminizma dao je Platon, kad je izgrađivao svoju konstrukciju jedne idealne države, i pri tome u program svoga aristokratskoga komunizma uveo i puštanje žene na sve položaje u državi. Utvrdivši da između čovekovih i ženi-
nih dispozicija ne postoji nikakva razlika u suštini, nego samo u kvantitetu s obzirom na jaču konstituciju čovekovu, i priznavši da izuzetne žene mogu svojom duhovnom razvijenošću da daleko za sobom ostave ljude, Platon je u svojoj državi energično zastupao sasvim moderno gledište da žene mogu dostojno vršiti sve pozive koje i ljudi. Ovom svojom naprednošću antički filozof vidovito je prevazišao mnoge današnje intelektualce koji, nemoćni da probuđenost i aktivnost žene ukoče, gledaju da bar njeno napredovanje što duže i što zlonamernije ometaju i komplikuju.

Sem velikoga metafizičara ideja, još je jedan grčki filozof otvoreno istupio kao kao branilac prava žene. To je bio stoičar Muzonije Rufus, iz prvoga veka posle Hrista, rimski riter koga je Neron prognao na ostrvo Rieru, gde su ga mnoge pristalice posećivale, željne njegovih jasnih i neposrednih govora. Docnije ga je Vespazijan još jednom prognao, a Tit vratio u Rim. Sugestivan svojim uzoritim životom, Muzonije Rufus, i ako nije stvorio originalne doktrine, imao je uspeha kao učitelj, jer je umesto uobičajenih napregnutih moralnih tirada ostalih stoičkih učitelja, davao neposredne i žive savete, od kojih su nam neki, iz druge ruke sačuvani. U njima, pored isticanja filozofije kao jedinoga puta za dostizanje vrline, pored preporuka odricanja, očvršćavanja za dobro, prelaženja preko uvreda i stalne pripreme za smrt, pored ideja o kozmopolitizmu, i pored propagiranja braka, nalazimo i dva veća fragmenta o ženama, toliko savremena da i danas mogu da se iskoriste. U njima stoičar konstatuje da su čovekove i ženine intelektualne i i etičke dispozicije po prirodi iste, i da je, prema tome, prirodno da se i žene bave filozofijom. U vezi s time, on duhovito odbija objekciju, koja se i danas još neizmenjeno prepričava, da bi u slučaju da se posvete filozofiji, žene zanemarile svoje domaće dužnosti. Mi ćemo oba odlomka Muzonija Rufusa, kao uvek aktuelna i interesantna, navesti u celini. Prvi glasi:

“Žene i ljudi dobili su od bogova isti um, kojim se mi u uzajamnom opštenju služimo, i pomoću koga o svakome postupku rasuđujemo da li je dobar

ili rđav, pristojan ili prostački... I težnja vrlini i sposobnost da se ona stekne nije, od prirode, data samo ljudima, nego je ona data i ženama. Jer žene su isto tako sposobne kao i ljudi da se odlikuju dobrim i poštenim delima, a da protivna odbacuju. Zašto bi, pod ovakvim okolnostima, samo ljudima pripadalo da istražuju i ispituju kako se pošteno živi (a to je zadatak filozofije), a ženama ne bi? Zar takva jedna žena ne bi bila za muža dragocena (...), za rođake ukras, a za prijateljice plemeniti uzor? Ali, prisetiće se, žene koje posećuju filozofske škole ne ostaju više povučene u kuće, nego ulaze u krugove ljudi, vežbaju se u govorima i sofizmima i ispituju logične zaključke, umesto da kod kuće sede i predu. A takve žene, u većini slučajeva, moraju da postanu neskromne i odviše smele. Međutim ja ne tražim da žene ili ljudi koji se bave filozofijom napuste svoj poziv, i da se samo zanimaju naukom. Na protiv: ko se zanima naukom, on to treba da čini radi svoga poziva. Jer kao što medicina ništa ne koristi, ako ne leči čovekovo telo, tako isto ništa ne koristi ni učenje jednoga filozofa, ako ono čovekovu dušu ne vodi vrlini.”

U drugome odlomku se podvlači neophodnost filozofskog obrazovanja i za ljude i za žene, i racionalan zahtev da ljudi, kao fizički jači, rade teže poslove nego žene.

“Ako oba roda treba da postanu podobna za rešavanje etičkih dužnosti, postavljenih čoveku, ako oni podjednako treba da budu sposobni da misle, i da i jedan i drugi manifestuju samosavlađivanje, hrabrost i pravičnost, zar ih onda nećemo podjednako vaspitavati, i oba na isti način upućivati u nauku kojom čovek postaje etičan? U stvari mi ćemo tako raditi, a ne drukčije.” Šta? — odgovoriće mi možda, — ti dakle hoćeš da ljudi izuče da predu kao žene, a da žene rade gimnastiku kao ljudi?” Ne, ja to ne tražim, nego kažem, pošto je po prirodi muški rod snažniji, a ženski slabiji, da su svakome od njih određene najkorisnije delatnosti; prema tome treba preneti teže na jači, a lakše na slabiji rod... A od onoga što stoji u vezi sa etičkim obrazovanjem, s pravom se može tvrditi da se to tiče oba roda, bar u slučaju ako dopustimo da vrline jednome rodu pripadaju kao i drugome... I zaista, ko treba dobro da bude vaspitan, pa bio to čovek ili žena, mora na to biti naviknut, da podnosi muke, da se ne boji smrti, i da se ne daje poviti ni od kakve sudbine... Dalje se najlepša nastava, koja vaspitava učenike za pravičnost, sastoji u tome naučiti da lakomost treba izbegavati, jednakost poštovati, i činiti, kao čovek, ljudima dobro, a ne zlo. Zašto bi to bilo potrebnije čoveku da nauči nego ženi? — Bez filozofije ne mogu ni čovek ni žena da budu dobro vaspitani. Jer filozofija je vršenje pravičnosti, i ništa drugo.”

Vrlo živo, iscrpno i rečito zaštićuje Muzonije Rufus ženu. Pri tome njegova argumentacija nema ni malo obeležje (...), jer je osnovana na širokoj moralnoj koncepciji, po kojoj su sva bića stvorena za etičnost, i po kojoj se i filozofija u krajnjoj liniji poklapa sa etikom. Stoičar je intuitivno ušao u istinu da se feminizam najbolje daje obrazložiti i produbiti sa filozofskog stanovišta, koje će obuhvatiti čitavu realnost, i prava svih bića u njoj. Prononsirani etičar, Muzonije Rufus priznaje svakome biću vrednost i pravo na potpuno razvijenje svih njegovih sposobnosti. A pravoumno vidi u ženi sve osobine koje postoje u čoveku, i buni se što joj se ne priznaju. Još više, on zahteva da se i žene bave filozofijom, jer je uveren da će to imati dobrih posledica. Time on u ono doba povređenim i zapostavljenim pravima žena daje veliko i lepo zadovoljenje. Naročito je karakteristično stoičarevo uživanje u ženi prosvetljenoj i oplemenjenoj filozofijom, za koju ima samo vrlo laskava poređenja.

Feminizam, koji se u ovome vremenu nalazi u odsudnoj fazi, može da se dostojno pozove na logične i značajke stavove stoičara Muzonija Rufusa.

(Pravda, Beograd, 1, 2. i 3. maj 1926)

Pitagoreičarka Theana

Za vreme razvijanja i formiranja savršeno harmonične i u svim granama skoro podjednako izrađene grčke kulture postojala je, pored mnogih drugih retkih rezultata, jedna neobična pojava — pojava žena — filozofa. Dosta je znatan broj Grkinja što su se bavile filozofijom. Izvanredna predisponiranost grčkog naroda za filozofiranje nije bila isključivi dar ljudi, ona je bila dodeljena i grčkim ženama. Otuda je istorija grčke filozofije imala da zabeleži čudnu figuru kiničarke Hiparhije, koja je principe svoje škole doslovno sprovodila u delo, i visoko naučnu delatnost aleksandrijske filozofkinje Hipatije, koja je, živeći u nesređenostima jednoga prelaznoga perioda, strahovito završila, kamenovana od jedne rulje izbezumljenih hrišćana. Zatim, bilo je oduševljenih pristalica platonizma i, naročito, neoplatonizma, koji je svojim tendencijama ka čudu i mađiji jako privlačio sklonosti žena.

Ali ne samo da je bilo filozofkinja kada je se grčka mudrost o svetu utvrdila i utemeljila, nego je bilo žena koje su pripadale već po hronološkom redu drugoj filozofskoj školi u Grčkoj, pitagoreizmu. Može biti da je pitagorejski savez, prvobitno osnovan u cilju da svoje sledbenike moralno podigne i religijski prečisti, pa docnije postepeno razvijan na sve eminentnijoj naučnoj i filozofskoj osnovi, svojim etičkim programom i sadržinom bio naročito blizak ženama. U svakom slučaju nesumnjivo je da su, čim je Pitagora osnovao svoju školu, iz raznih krajeva grčkih dolazili učitelju i mnogi učenici, i mnoge učenice. Pitagoreičarka je padala u oči kao markantna i izrazita figura; otuda su je docniji komični pesnici iskoristili za svoje koncepcije.

Među Pitagoreičarkama najpoznatija je bila Theana. O njenoj ličnosti do nas su sačuvani samo neodređeni i u maglu zavijeni izveštaji. Jedni stari pisci tvrde da je ona bila kći Pitagorina, a supruga Prontinosa, jednoga od najstarijih Pitagorejaca. Međutim, po verovatnijim svedočenjima drugih pisaca, Theana je bila kći Prontinosa ili Pitonaksa, a žena Pitagorina. U svome delu o Pitagorinom životu Porfirije kaže da je, od sviju Pitagoreičarka, jedino Theana postala slavna. Theani su docnije pripisani nekoliko spisi, ali izgleda da je jedan deo njih neautentičan. Tako će biti da je tek kasnijega porekla delo *O pobožnosti* koje se njoj pridaje. Ali svakako će biti da je Theana doista autorka sedam pisama o vaspitanju dece i o gazdinstvu, jer njihov predmet potpuno odgovara interesu jedne obrazovane Grkinje njenog doba. U knjizi o grčkim filozofima, sačuvanoj pod imenom Diogena Laercija, ostala su nam tri pisma Theanina što dovoljnu svetlost bacaju na njenu pravoumnost i na

sigurnost sa kojom je izvodila zaključke o praktičnome životu.

Predmet prvog pisma, upućenoga Grkinji Ebuli, jeste vaspitanje dece. U njemu Theana ističe kako je dužnost dobre majke da uči decu mudroj umećenosti. Zbog toga ona treba da im duh navikava na rad, a da im telo ne čini suviše razneženim. U opšte, pitagoreičarka preporučuje da se deca navikavaju na izdržljivost, na podnošenje gladi i žeđi, hladnoće i zime. Theanine ideje o vaspitanju sasvim su podudarne spartanskima, jer i ona smatra da razmekšanost u detinjstvu može kobno da se osveti odraslim ljudima.

Drugo pismo napisano je kao uteha jednoj ljubomornoj ženi. Theana, na vrlo konservativan način, umiruje Nikostratu koja je očajna zato što njen muž izdržava drugu ženu. "Ti, draga moja, ne treba to da činiš, jer se vrlina jedne supruge ne sastoji u tome da vodi nadzor nad svojim mužem, nego u tome da ga podnosi." Dalje dokazuje da su veze čoveka sa zakonitom ženom najjače, jer njih vezuje korist. "A korisno je ne mešati zlo sa zlim, i ludosti ne dodavati ludost. Izvesni prestupi, prijateljice moja, kuđenjem se sve više podstiču, a ćutanjem se utišavaju, slični vatri za koju se kaže da je mir gasi. Ako upućuješ prekore čoveku koji hoće da spase privid i da ostane skriven od tebe, onda ti skidaš pokrivač sa njegove strasti, te će on otvoreno grešiti." Theana optimistički skreće ljubomornoj ženi pažnju na to da će se njenome mužu ljubavnica dosaditi, jer ga za nju vezuje strast, koja je kratkoga veka. On će brzo uvideti svoju krivicu, i ponovo se ženi okrenuti. A žena treba da se odlikuje prijatnim ponašanjem prema mužu, brigom za kuću, lepim ophođenjem prema prijateljicama i iskrenom ljubavlju prema deci. "Jer lepo etičko ponašanje pribavlja čast, čak i naklonost neprijatelja. Ako ga ti budeš poštovala, on će se postideti i pre će hteti da se sa tobom izmiri...Jer kao što bolest tela čini još prijatnijim zdravlje što posle nje dolazi, tako su, među prijateljima, posle svađe izmirenja još srdačnija." Theana nikako ne odstupa od svojih metoda krajnje pomirljivosti koje se nama danas čine veoma problematične; zato nalaže prijateljici da se nikako ne razdvaja od muža, i da se ne sveti njegovoj ljubavnici. "Kao što se bolesne oči ne smeju dodirivati rukama, tako ti ne uvećavaj sama svoje jade. Ti ćeš strast lakše savladati, ako budeš istrajala do kraja."

Ma da vrlo sporni, ovi saveti Pitagoreičarkini dokaziju da je ona imala jedno izrađeno praktično stanovište koga je dosledno sprovodila u svim prilika-

ma. U trećem pismu Theana upućuje Grkinju Palisto kako da postupa sa služavkama. Filozofkinja razlaže da robinje imaju ljudsku prirodu; zato se ne treba

sa njima grubo ophoditi i preopterećivati ih poslovima, nego valja zadovoljavati njihove potrebe, dobro ih hraniti i blago kažnjavati. Theana naročito ustaje protiv svirepoga tretiranja robinja. Međutim, "ako rđavština robinja ne može da se pobedi, valja ih prodati, i na taj način ih se oprostiti. Jer ono što je za nas neupotrebljivo, to treba dati drugom gospodaru". Naglašava da veličina prestupa služavke treba da je srazmerna kaznama. Ukazuje na to da svirepa gospodarica lako može jednoga dana da ostane sasvim sama. "Dakle, prijateljice moja, imaj na umu da suviše otpušteni muzički instrumenti ne proizvode tonove, a da se suviše zategnuti instrumenti kidaju. Tako biva i sa robinjama. Suviše veliki obziri izazivaju disonanciju u njihovoj poslušnosti, a nepotrebna prenapregnutost izaziva izopačenje njihove prirode. Prema tome moraš imati na umu da je srednji put uvek najbolji." Po ovome zaključku se vidi da je doba kad je živela Theana još pod neposrednom sugestijom izreka sedmorice mudraca da je najbolje održavati meru, i da ništa ne treba da je suviše.

Refleksije pitagoreičarke Theane pokazuju jednu nesumnjivu naprednost, kada se izuzmu njeni stavovi o položaju žene u braku, koji se danas više ne mogu održati, a koji dokazuju, koliko je i najrazvijenijim Grkinjama u to daleko doba bilo nemoguće da se odlučno odkinu od tradicije. Pri svem tom, tim stavovima daju nesumnjivu vrednost žive i duboke analogije, koje je samo jedna žena prekaljena u praktičnoj mudrosti mogla dati. U Theaninim savetima o podizanju dece i ophođenju sa robinjama ogleda se jedna umesna težnja ka čeličenju duha i tela i ka anticizmu i blagosti. Može se reći da u koliko pitegoreičarka ima skućene poglede o pravima udate žene, da utoliko njeni vidici postaju prostraniji i filozofski sigurniji u odnosu na pitanja o podizanju dece i na prava robinja.

U svakome slučaju Theanina pisma ostaju jedan interesantan dokument o načinu mišljenja i ubeđenjima svakako najobrazovanije žene onoga vremena i možda najstarije grčke filozofkinje.

(Pravda, Beograd, 6, 7. i 8. januar 1927, str. 9)

Sveta Tereza iz Avile kao spisateljka

Sveta Tereza iz Avile, najobdarenija od svih mističnih spisateljica, sjajno je izrazila svoje nemire i svoja saznanja u mnogobrojnim delima, pisanim pri slabom osvetljenju kandila u manastirskoj ćeliji. Ta dela su svojom izrade-nošću, zrelošću i suptilnošću, toliko fascinirala dvojicu papa, da su je oni proglasili za "crkvenog doktora". Sadržina spisa svetičinih zaista neosporno dokazuje genialnost velike ekstatičarke, čiji je život bio ispunjen najrazliči-tijim strujama: savlađivanjem uznemirenja, sumnja i fizičkih bolesti, čude-tnim transima, teškom borbom sa okolinom i čvrsto postavljenim organi-zacijama.

U knjigama Svete Terze stvorenima sa neposrednošću, nadahnućem i oza-renošću što retko kad sustaju, nailazimo, pored utančanih raščlanjavanja lične svesti i podsvesti, i pored neizbežnih i zamornih teološko–mističnih ispredanja, i stavove o ništavnosti sveta, pojava i praznina svih zemaljskih sticajeva, što po svojoj dalekosežnosti mogu da stanu uz Propovednikeve. "Doista, je ne znam kako čovek može da se otima za život, kad je sve u njemu tako nesigurno." Ona korenito dodiruje pitanje što muči i mističare i filozofe: kako ceniti život gde se sve okreće u vrtlogu večite promene. "O Bože! kako je velika beda ovoga života! Nikakvo zadovoljenje u njemu nije osigurano, nego je sve podložno promeni. Ako pažljivo ispitamo tok našega života, svaki od nas videće iz iskustva kako malo treba voditi računa o za-dovoljstvima ili o jadima što taj život sačinjavaju." Španska svetica vidovito oseća propadljivost svih svetskih odnosa, i preporučuje prezrenje svih zado-voljstava što se na zemlji mogu dostići. Označava kao veliko prosvetljavanje saznanje da je ropstvo nužnost da se živi i dela prema zakonima zemlje.

Svetica dobro vidi da čovekova priroda naginje više zlu nego dobru. "Kako je naša beda velika, Bože moj! Otrovna bića zatruju sve čega se taknu, a i mi to isto činimo. Otuda čovek nema boljeg prijatelja od vrhovnog bića, a pomoć od sebi ravnih ne treba da očekuje. Do sada sam verovala da su mi drugi potrebni, i uzdala sam se još nešto malo u pomoć sveta. Sad sam očividno razumela da su svi ljudi samo stabla suvog ruzmarina, na koja ne možemo da se oslonimo, i koja se prebijaju pod najmanjim teretom kritike i protivrečenja."

Osnove svetičine mudrosti o svetu i životu izražavaju sažeti stavovi, nepobit-no urezani najvišim iskustvom i istinitošću. "Neka te ništa ne buni. Neka te

ništa ne plaši. Sve prolazi... Strpljenje sve zadobija.”

Dok je u delima *Put savršenstva*, *Unutrašnji zamak*, *Istorija osnivanja*, *Misli o pesmi nad pesmama*, zatim u *Duhovnim relacijama* i u knjigama o svome životu Sveta Tereza davala svoja mistična utonuća, u mnogobrojnim *Pismima*, od kojih je tri četvrtine izgubljeno, upoznajemo poslovnu ženu koja ume da vodi stvari, i da uvek osigura sebi konačnu pobedu. Ona odsudno volunтарыstički utvrđuje: “Radimo na tome da ostvarimo sebi svakoga dana bar kakav mali napredak, i da porastemo u revnosti; time ćemo pokazati, kao što je to, u ostalom, istina, da se uvek nalazimo u sred borbi, i da ne treba da nas obuzima ni želja za odmorom, ni nemar, sve dok ne zadobijemo konačnu pobedu.”

Iz svega što je proosećala i stvorila vidi se da je Sveta Tereza iz Avile bila jedna viša žena, koja se od skućenosti i relativnosti svetskih veza spasla transcendentnom, kao jedinome utočištu, i koja je u sebi umela da pomiri najtoplije ushićenje sa mirnim opservacijama i sigurno pogođenim postupcima. Ali kako je okvir gde jedan individuum ima da se razvija vrlo važan faktor, a kako je, u doba kad je Sveta Tereza živela, taj faktor bio presudan, — jer je inicijativa jedne žene u to doba smela da dođe do izraza samo u oblasti porodice ili manastira, — prirodno je što je Tereza iz Avile postala sveticom. Zasićena emocionalnost što je u njoj postojala morala se, prema nametljivome duhu Španije šesnaestoga veka, transformisati u mistiku. A sposobnost Svete Tereze da vodi i podčinjava ljude svojoj volji i svojoj pouzdanoj pronicljivosti ne bi bila upućena na organizacije i reforme manastira, da svetica nije dete jedne katoličke zemlje i doba kad je taj katolicizam naj-splelje kulminirao.

U antičkoj Grčkoj visoko talentirane žene postajale su pesnikinje ili filozofkinje, jer je to u onome visoko prosvetćenome ambijentu bilo moguće. Današnje žene mogu, u glavnom, da razviju svaku svoju sposobnost, i da postanu ono za šta su po prirodi opredeljene. U Španiji Filipa II svi obimni talenti i sva besprimerna duševna kompleksnost Tereze iz Avile mogli su da budu upućeni samo pravcem verskoga misticizma. Ali taj fatalni uticaj sredine ipak ni u koliko ne čini manjom figuru španske svetice, kojoj je monaštvo katolicizma istriglo iz grudi srce koje je još kucalo, i koja je u svojoj izvanrednoj duševnoj dinamici, nosila neobično isprepletane sposobnosti religioznog pesnika i vizionara, mislioca, psihologa i organizatora.

(Reč, Beograd, 14, 15, 16. i 17. april 1928, str. 5)

Danica Milenković

Događaju se u životu slučajevi takve nepravdičnosti, svireposti i strahote da oni, konkretno i zapovednički, zatalasavaju pred čovekovom svešču potrebu da podigne jedno sigurno lično stanovište o Bogu, o nagradi dobrih, a kažnjavanju zlih, o predodređenosti i sudbini, — sebi za orijentaciju i utehu. Jezovito umorstvo pokojne Danice Milenković jeste jedan od onih primera što grubo poljuljavaju tradicionalne religijske, etičke i socijalne nauke, od čovekove tromosti usvojene i zadržane, bez proveravanja i bez kritičnosti.

Duševna, prosvvećena, pametna, uvek budnoga interesa za književnost i umetnost, feminiskinja iz ubeđenja, ne iz poze, ili iz želje da se čuje i vidi, otmenoga vaspitanja, sasvim neobičnoga među našim sirovom naravima, uz to urođene finoće, krotka, tiha, staložena, osobito diskretna, — Danica Milenković, procenjivana našim zemaljskim moralnim merilima, mogla je navesti na zaključak da će imati svaku drugu sudbinu pre nego onu koju je doživela. Otkud takav bogohulno i vapijuće nečovečan kraj da bude dodeljen stvoru koji ga je, ovde među nama, najmanje zaslužio? Pitanje, nužnim načinom, dobija metafizičko–religijski karakter. I onaj koga ti problemi inače mnogo ne zanimaju, primoran je da, povodom ovoga slučaja, malo promisli o neotklonjivome udesu svakoga od nas, i da oseti, bar iz rastojanja, neumitnost tupe i slepe kobi.

Smrt Danice Milenković, doista, svojom grozotom plodno podstiče tegobne nizove razmišljanja. Na žalost, iz njih nema jednoga nepobitnoga izlaza. Uostalom, napor čovekove misli, obično, tek ako dopre do toga, da izumre u polaznoj tački kruga odakle je pošao. Samo po izuzetku događa se da refleksije ljudskog individuuma spiralno prevazilaze jedna drugu, ali ni tada one ne dopiru do sverazrešnog ishodišta, — ako njega, uopšte, negde ima.

Tako ostaje nepojmljiva našim očima dosuđenost sudbinskog zbivanja, po kome je Danica Milenković morala da svrši kao žrtva krvavoga manijaka. U njenim ovosvetskim delima nema ni pramena koji bi mogao da opravda takav kraj. Naprotiv, njen čist i svetao stav u ovome našem kukavnome okviru čini u najvećoj meri zagonetnim smisao zločina nad njom izvedenog. Nije Danica Milenković, ovde među nama, učinila nikakav prestup zbog koga joj je dodeljeno ispaštanje, da svrši kao žrtva iznenada na njen put stavljenoga dželata. A mi smo u stanju da promičemo samo po najmutnijim slutnjama, ako ovakvu jednu dosuđenost prenesemo na plan zavisnosti koje je žrtva,

možda, imala prema dželatu, u ranijim nekim egzistencijama. Pored toga, ovakve ontološko–etičke pretpostavke ipak nisu u stanju da potisnu našu ovozemaljsku pobunu zbog nedela izvršenog sa Danicom Milenković.

Usred prijatnog života u svojoj porodici gde vlada neobičan sklad, usred rada na unapređivanju svoje ličnosti, — proučavanja dobrih dela ljudskog duha, i, osobito, studija istorije umetnosti i uživanja u proizvodima njenim, — došao je prepad neumoljivog fatuma. Jer fatum je odveo u Topčider Danicu Milenković onoga jesenjeg dana, perfidno vedrog i sunčanog, — da se u njemu ispuni ono što joj je dosuđeno. I ona je otišla, jer je njome upravljala snaga nužnosti, pred kojom je bila neotporna i bez pogovora. A oni što su je voleli veruju da je neznatnost jedna, dah jedan drugačije odluke bio dovoljan da okrene njene korake u drugom pravcu, gde je staza čista, i gde je zlikovac ne bi presreo. Bezazleno verovanje pred sklopom vasseljenskih propisanosti bespomoćnoga čoveka, kome, ipak, svest o ličnoj duhovnosti ne dopušta da pogne glavu, i prizna kako njegova volja i njegova rešenja, u kozmičkome sklopu, znače manje nego privid i efemernost.

Pored toga što je zločin počinjen nad Danicom Milenković pokazao, drastično i bolno, kako je neotklonjivo ono što Parke ispredu, podvukao je on još surovo i kukavištvo ljudi, i njihovo grešno ustezanje da pomognu bližnjemu, i onda kad je najcrnja nesreća nad njim nadnesena, a kad ne staje mnogo napora pružiti spasilačku ruku. Dosuđeno je da se prolaznici ogluš o vapijanje Danice Milenković, i to je izvedeno utoliko čudovišnije, što je fatalitetom unutrašnjost čovekova tako sklopljena, da zli pokreti i negativne težnje daleko preovlađuju nad plemenitim iskricama. Bivalo je slučajeva, — u našoj neoblagorođenoj balkanskoj sredini naročito, i mnogi od nas ih je dobro na svojoj koži osetio, — da se jedan zlotvor, ili grupa njih, grlato razviču i razlete da nekome pripreme propast, — a oni okolo, umesto da ometu nečovečnost i spreče rđavštinu, — mizerno se na prstima uklanjaju, što dalje, zato što se boje da i sami ne navuku na sebe gnev nasilnika, pa bez savesti ostavljaju žrtvu uništenju. Jeste, svi mi iz iskustva vrlo tačno znamo da nevaljalci preovlađuju samo zato, što imaju pred sobom amorfnu masu, koju je najlakše rasplašiti i učiniti bezopasnom, jer u nje nema smelosti da se založi za pravičnost, da spase nevinog, da otme iz ruku pomamnog inkvizitora mučenjem već sustaloga jadnika. Ipak, niko od nas, makako da se nezavidno provodio u svojoj sredini, nije bio na ivici ovako paklene propasti, kakvu je dočekala Danica Milenković. Čuvala je ona do poslednjega daha u sebi obmanu da su ljudi oko nje samilosna bića, pa je u očajanju oslovljavala prolaznike da je spasu, — međutim svakome od njih samo je trenutno

došla do svesti hrišćanska dužnost da čovek treba da se nađe gonjenome bližnjem, — ali je onda brže—bolje, tu apstraktno upoznatu dužnost potiskivala ona prvobitna sklonost, da se dosledno izbegava zalaganje za nekog, — jer ono povlači za sobom kadkad složene posledice, — i da se obiđe sve što bi moglo da naruši samoživu neuzburkanost sa svih strana. Fatum je nalagao da nijedan od tih bednih ljudi što su videli Danicu Milenković neposredno pred katastrofu, ne pokaže dovoljno interesa za tuđu sudbinu, i da sa njom ne pođe. I inače, uvek, samoživost je normalno stanje ljudskih odnosa. To stanje, tek u najređim sticajevima, može da izvede iz ravnoteže pojava kakve neobične altruističke nastrojenosti. Ova istina, konačnije nego ikad do sada, zapečaćena je tragedijom Danice Milenković.

Diabolična u ovome nezapamćenome umorstvu izgleda, naročito, činjenica što se Danica Milenković svim svojim poštenim radom zalagala za unapređivanje i zaštitu žene. Uopšte, užas učinjen sa ovom ubeđenom feminiskinjom, sav je sklopljen iz oštro ocrtanih suprotnosti između njenoga bića i njenih stremljenja s jedne, i onoga što se sa njome zbilo s druge strane. Doista, ima događaja u stvarnosti odigranih koja ne bi uspela da izume ni najizrođenija uobrazilja.

Kakva ljudska odmazda može da osveti ovaj zločin? Šta će da se popravi i iskupi time, ako se smakne umobolna glava jednoga zlikovca? Nema nikakve naknade na svetu što bi mogla da učini manje grozovitim kraj Danice Milenković, i da donese olakšanje njenoj porodici. Kad izađemo iz metafizičkog, i uđemo u socijalno područje, onda vidimo da, pre svega, treba raspoređivati stvari tako da se isključi mogućnost prestupljanja ove vrste; od sporednog su značaja, međutim, određivanja i kategorisanja kazni. Učinjena povreda jednoga ljudskog bića ničim se iskupiti ne može; zato cilj odredaba društvenoga života valja da bude propisivanje što pouzdanijih načina za otklanjanje uzroka ovakvih monstruoznosti.

Smrt Danice Milenković stavlja oko njenoga imena eminentnost mučeništva. Ne mučeništva radi vere i fanatizma, kao ono što je prekaljivalo prve hrišćane da se daju na rastrzanje divljim životinjama, ili ono zbog idejne neodstupnosti i nepopustljivosti, koje je odvelo na lomaču Đordana Bruna, — nego drugo, inferalnije i nesravnjivo strašnije: biti progutan od besvesnoga i krvoločnoga zla, čije postojanje u čoveku utiskuje tamničko obeležje ovome životu.

Danici Milenković pao je u deo najteži završetak koga ona svojim postupcima nimalo pripremila nije. Zato njena smrt ostaje za nas neprohodna tajna.

I zato prema njoj mi osećamo posebno tragičan pijetet.

Kako da se pretpostavi, u ovome slučaju, da se posle zemaljskoga umiranja razliva smo nebiće? Zar ovakav mučki zločin da ne bude nadoknađen nekim višim iskupljenjem? Zar usvojiti da je on, prosto, proizvod jedne beslovesne ljudske bestije, i da se, za njim, ništa neće pojaviti, kao rasvetljenje i transcendentna naknada? Ne samo suviše strašno, nego neizvodljivo je uopšte verovati da tako može da bude.

Zato je posmrtna naša želja Danici Milenković: neka joj bar bude zračan i bezbolan život posle smrti!

(Život i rad, Beograd, novembar 1930, str. 801–804)

Danica Marković

U najboljim godinama svoga života, kad napon stvaranja dobija obeležje zrelosti, a životno iskustvo, neizbežno, stiče nepokolebljive metode procenjivanja, — umrla je naša liričarka Danica Marković, hronološki prva srpska pesnikinja, u preciznom smislu te reči. Oprobana mnogostrukim moralnim trpljenjima i materijalnim nezgodama, neumorna u opiranju jednom izrazito nenaklonjenome udesu, podržavana svojim lirskim ponesenostima, u svakom međuvremenu između nepreglednoga niza proživljenih i izdržanih borbi; uopšte, uvek životvorno tešena fantastičnim tkanjima sopstvene pesničke prirode, — Danica Marković se, za vreme celoga svoga jako neujednačenoga bivanja na ovoj zemlji, potvrdila kao jedan junačan optimist.

Kao stvaracu, ovoj pesnikinji naročito leže svečane stope i podignut ton erotike, izlivena van transa, i donekle prelomljene kroz svest. Češće nego zanos, vrelina je kvalitet poezije Danice Marković. Uz to, i jedan napor da se ne ode do krajnjih granica osećanja, nego da se uobliči ono što u dinamici duše ne zavodi do neizlaznosti. Čini se da je Danica Marković pesnički doktrinar svesnosti, kao eminentne čovekove odlike. Kao da joj je groza bila od ljudskoga bića što se probija kroz oblast podsvesnoga, — makar i radi toga da dopre do kakve neprolazne iskre. Priroda je pesnikinji uzvišeni ili pri-tajeno saosećajni okvir za čovekova vibriranja, i potstrekač za ostvarivanja njegovih mogućnosti. Ona izbegava ponorne probleme postojanja, umiranja, i opredeljenja svega što se stvara i iščezava; ona se zadržava na bogatim oblicima i harmoničnostima empirije, — iz nje odvaja dostojne motive, da ih obilno prelije duhovnošću. Nailazi se kod nje i na jedan stav prisebnoga i smišljenoga stoicizma, koji, do kraja, ostaje pobedonosno protivstavljen svim besmislenim ispaštanjima čovekovim i svem teretu izlišnoga što mu koči zamah na svakome koraku. Ni u životu, ni u poeziji, Danica Marković nije napustila ton nepodleganja zlu nepomirenosti sa nepravdom.

Prva zbirka njenih stihova, *Trenuci*, dobila je srdačno priznanje samoga Jovana Skerlića, — koga je zadobila, pre svega, pesnikinjina neposrednost i iskrenost. Druga zbirka, pod naslovom *Trenuci i raspoloženja*, sadrži i veliki broj pesama, kroz mnoge godine objavljivanih po raznim časopisima; tako ona, u glavnom, obuhvata ceo poetski rad pesnikinjin. *Trenuci i raspoloženja* pojavili su se u dva izdanja, — od kojih je jedno bilo *Srpske Književne Zadruge*. Pesnikinja je ostavila za sobom i nekoliko pripovedaka, često feljtonistički zamišljenih, štampanih u časopisima i dnevnim listivima.

Naša književnost će trajno računati sa mnogim pompeznim ili treptavim strofama Danice Marković. A život njen ostaće potvrda muslimanske religijsko–filozofske teze da čovekova prekaljena volja i neiscrpno ustalaštvo nikako nisu u stanju da ponište odluke sudbine, nedokučive i daleke.

(*Ženski pokret*, Beograd, juli i avgust 1932, str. 114)

Lik jedne naše pesnikinje

Iza svakoga pisca stoji čovek, kao vrhovna garancija njegovoga stvaranja. Prava književna i umetnička dela nisu neki nezavisni entiteti, nego su prisi izraz samoga stvaraočevoga bića. Otuda svaka spontana i nenameštena tvorevina nosi nevarljivi pečat ličnosti koja ju je proizvela.

Danica Marković zaista stoji iza svakoga stiha što je napisala, istinita, nezveštačena, verna sebi. Svoju najbolju suštinu izlila je ona u svoje dve zbirke pesama, kojima je sa puno prava stekla ime naše, po hronološkome redu prve pesnikinje ozbiljnije vrednosti. Za vreme svoga, relativno kratkoga života, štedro posutoga iskušenjima i ispaštanjima, ona je uvek ostala na svojoj liniji poetske neposrednosti, otvorena, ustreptala i ponosna.

I sâm spoljni izgled pesnikinjin odisao je, pre svega, nekom urođenom ponositošću. Ne mogu da se otmem prvome, uvek tačnome utisku koji sam imala od nje. Otada, održavale smo neprekidno prijateljske odnose, sve do leta 1932 god., kad smo, od duge bolesti prethodno mnogostruko izmučenu pesnikinju, po jednome žarkome danu, sa iskrenim žaljenjem i bez usiljenoga ceremonijala, otpratili do male humke na beogradskome groblju.

Rođena u Čačku, Danica Marković je najveći deo života provela u Beogradu, koji je odano i toplo volela. U Beogradu je svršila Višu žensku školu; željna da uveća svoje saznanje, ona je posećivala predavanja na Velikoj školi kao vanredni slušalac. Od 1897 do 1910 bila je učiteljica, po selima i palankama i u prestonici Srbije. Potom je tražila i dobila penziju, i do smrti probavila u Beogradu, u književnome radu i čitanju, ali i u teškim brigama i ranjavljenjima po egzistenciji zasutoj fizičkim i duševnim zlopaćenjem. Otuda je njena sadržajno teško sumorna, ali u čudno glatkoj formi data pesma "Briga" doista iz dna duše otkinuta.

Prvi put se Danica Marković javila 1899 god., u "Zvezdi" Janka Veselinovića, pod pseudonimom "Zvezdanka". Zatim je njena pesma "Znaš u one zlatne dane..." štampana u "Pokretu" od 1920 god. U "Književnoj nedelji", publikovala je, pod uredništvom Sime Pandurovića, nekoliko pesama. Iste godine objavljena je njena prva knjiga pesama "Trenuci", o kojoj je, iste godine, u "Književnome glasniku", Jovan Skerlić dao povoljan prikaz, naglašavajući, kao najbolju osobinu ove pesnikinje, njenu iskrenost. Pri tome je previđeo jednu stvar od osnovne važnosti: da iskrenost nije neka izuzetna odlika

Danice Marković, nego da je ona jedan od prvih i apsolutno neophodnih uslova svakoga istinskoga pesništva. Otuda nam se posebno podvlačenje toga kvaliteta čini prilično bespredmetno. Isto važi i za isticanje jednoga docnijega recenzenta, da se pesnikinja ne ustručava objavljivanja nekih, za saopštavanje neugodnih osećanja i okolnosti. U izjavama naše poetese zaista nema ničega što bi moglo da izazove sablazan, — osobito kad se uzme u obzir kakva su sve otkrića o sebi davali predstavnici docnije naše lirike.

Sve kasnije svoje pesme, publikovane u raznim časopisima, skupila je Danica Marković u zbirku "Raspoloženja", koje je izražajem prekaljenije i staloznije od prve, i gde su osećanja ustaljenija i rezigniranija. Obe zbirke izdala je 1928 god. Srpska književna zadruga.

Motivi pesnikinjini nisu veoma raznovrsni: oni se svode na erotiku, više proživljenu u čežnjama i duševnim uzletima nego u stvarnosti, na razočarenje od braka i od rđavštine ljudi, na oduševljavanje prirodom i kosmosom, — od kojih je prvo životvorno i konkretno, a drugo nešto suviše stilizovano i apstraktno, — najzad na slavljenje mašte, kao primarne i spasonosne životne snage. Ali valja imati na umu da i najbolji lirski pesnici retko raspolažu bogatijom skalom predmeta koje obrađuju. Svoje motive Danica Marković razvija u dovoljno preliva, sa obilno treptanja, slika, opisa, često i patetike, sa sigurnošću u vođenju stiha, koji je kod nje strogo i neostupno vezan. Svaka njena strofa je prekuvana, konačna, nekako oholo zvonka. Ova žena mora se ubrojati u grupu naših dobrih pesnika sa početka ovoga veka, koji su bili i ostali majstori ritma i rime, zadržavajući nepremostivu nenaklonost prema slobodnom stihu.

Ljubavni doživljaji pesnikinjini sadrže pregršt zračnih i životodavnih trenutaka, koji se nezaustavno iskorišćuju ili spasonosno zloupotrebljavaju u kasnijim dugim časovima praznina ili tegoba; u njima ima, zatim, unutrašnje borbe, žaljenja za promašenošću ili osvežavajućih sećanja na jedva uobličenu sreću. Ova nekom gordom ljubavlju uznesena žena zna dobro u kakvu su pometnju i moru ljudi kadri da pretvore i najsuptilnije osećanje, ako se u njega umešaju. Pored poznatih pesama "Gallium verum" — koja krije retko ustreptale i emocionalne strofe — i "Na bunaru" — gde je doživljavanje široko razliveno, — Danica Marković je dala niz ljubavnih poema istoga značaja. Da pomenemo samo "Noćne borbe", "Jedna uspomena", "Aliluja", "Prodavač karanfila", "Uvek i svuda", "Marcia funebre". Poslednja od pesama odaje neku morbidnu, ali neosporno umetnički održavanu ustalasanost razleganjem voljenoga glasa.

Kud god mi stopa krene, il' um se posla lati,
 legnem li da počivam u gluhom miru noćnom,
 tvoj krti, ispevani, promukli glas me prati.
 I dušu razdire mi muzikom smrti moćnom,
 i šapće reči, duh što ne može da ih shvati.

Danica Marković pokazala je neospornu sposobnost nekog, rekli bismo, nemilostivog raščlanjavanja sticajeva što su joj posekli mogućnost za uzlete u predele vedrine i zračnih ideala. Ona nema nikakvih iluzija o braku, a ne ostavlja ih ni drugima. U jednoj sumornoj viziji ukazao joj se surovi upravljač njene sudbine u vidu jednoga zloga bića, u pesmi posebne snage "Div". Svoje bezradosno promicanje po životu izvajala je sa mnogo pojedinosti i sa gorkom mirnoćom u poemi širega daha "Zimsko veče na selu". Ali se ogorčenje na takav udes taloži kadkad u zlokobne i jezive akcente.

Iz momenata ovakve gorčine iščaurava se, prirodnim putem, i pobuna na božanstvo, koje čoveku sistematski oduzima jedan po jedan duševni oslo-nac. "Buntovni psalm" ima skoro starozavetni zamah. Ipak, svest o sebi, dragocenija od svega, kad je motivisana unutrašnjim razlogom, i samopozdanje, koje pesnikinju nije izneverilo ni u najtežim njenim časovima, nadglašavaju sva mučenja i sve krize.

Stav Danice Marković prema životu ostao je pretežno ponosan, čvrst, nesalomljiv, skoro muški. Taj stav je — to se oseća — odvaja od ostalih naših pesnikinja.

Danica Marković je ne samo prva srpska pesnikinja koja je imala jasna shva-tanja o zahtevima moderne poezije, već je ona, po svome unutrašnjem ži-votu, neposrednosti, motivima i formi svojih pesama ostala sve do danas najzrelija, najprekaljenija. Odmah posle Dučića, Rakića i Pandurovića ona je srpskoj lirici dala iskrene, preživljene, umetničke priloge svoga duhovnoga stvaranja, i ostaće u istoriji srpske književnosti lepo ime pesnikinje kojoj je njen unutrašnji, zagrejani, emocionalni život bio stalna i draga preoku-pacija. I još nešto. U razvoju naše nove literature ona otvara put jednome nizu novih, talentovanih žena — pesnika, koje su našu liriku obogatile sve-žijim nijansama. I sa umetničkog, sa istorijskog gledišta, Danica Marković je svojom poezijom ostavila vidna traga u našem literarnom, kulturnom i društvenom životu.

(XX vek, Beograd, maj, 1939, str. 761–763)

Rasmatranje povodom smrti Milice Janković

Nestalo je iz naše, često nepodnošljivo nepravedne i slepe sredine, jednog od najdoslednijih i najsimpatičnijih predstavnika iskrenosti u literaturi. Smrću Milice Janković smanjena je uska kategorija naših književnika koji su sadržaje svoje duše iznosili pred svet nenakinđurene i ne falsifikovane. A mi smo već potpuno sustali i zatrovani od neiskrenog, veštački sklopljenog i udešenog u životu, u društvu, i u svim kulturnim oblastima.

Kod onih koji poznaju visoku, skoro izvanzemaljsku namenu umetnosti, ne može biti dvoumljenja o tome, da istinskoga značaja mogu imati samo one tvorevine, koje su neposrdno, neizveštačeno i nenamešteno iz unutrašnjosti stvaraočeve proistekle. Uz ostale uslove za postanak pravog umetničkog i književnog dela, iskrenost je jedan od bitnih. Zato se, posle dužeg ili kraćeg lutanja i kolebanja, u svim vremenima, a u prkos svima nastojavanjima koterija, odeljivalo iskreno od nameštenog u literaturi i u svim vrstama umetnosti, onako isto prirodnim i spontanim postupkom, kao što se pšenica odeljuje od kukolja.

Današnja književna proizvodnja mučki je zagušena i zatrpana nepreglednim brojem spisa, postalih iz svih drugih pobuda i motiva pre nego iz nagona za saopštavanjem unutrašnjih zbivanja iz svežeg i životodavnog izvora čistog nadahnuća. Sličnih pojava je, razume se, bilo i van naše sredine, i van našeg vremena, ali su danas one zastupljene sa nepreglednom obilnošću i sa teretnim bogatstvom. Iscrpljeni od neistinitih i neproživljenih uveravanja i izjavljivanja u svim domenima duha, o koje se na svakom koraku splićemo, mi počinjemo da se zadovoljavamo i ispunjavanjem samo prvobitnog zahteva za postanak priloga stvarno umetničkih i književnih: njihovom iskrenošću. Jer — sumnje nema — da je i vrednije, i privlačnije, i čednije, i lepše delo koje se iz same duše izvilo, ne prolazeći kroz stramputice prenemaganja i licemerstva, ni kroz sprave za ulepšavanje i doterivanje, — pa ma ono bilo mestimično i sirovo, naivno, oskudno rečitošću i skromno opremom — od svake visokoparnim i sumnjivo učenim rečima zasute stilizacije, iz koje bije pustoš uma i ledenost duše.

Milica Janković, čiji je život bio mučeništvo i herojstvo, i koja će, kao ličnost, ostati jedinstveni primer blagorodnosti u našoj sredini, stvarala je čitavoga svoga života — koji je bolest krvnički apsorbovala — i ostavila je znatan broj romana i pripovedaka. Njena dela čitaće se uvek mnogo i rado, jer

njihova jednostavnošću i neposrednošću ispunjena sadržina toliko dira i pogađa, da čitalac prenebregava suđenje i procenjivanje, i iz stava kritičara spontano prelazi saosećanju i uzbuđenom učestvovanju u pripovedačkim dešavanjima.

Istinitost Milice Janković istakao je srdačno i sa razlogom pohvalio još Jovan Skerlić, čim je ova spisateljka objavila svoju prvu knjigu, ističući specifično srpska i čovečanska svojstva njenoga pisanja, na suprot nekim neiskrenim i uvrnutim ondašnjim publikacijama. Svojom kritikom na delo Milice Janković Skerlić je potvrdio svoj zdravi književni smisao, koji je kod njega često puta došao do pravilnoga izraza. U istini, dela ove književnice zaslužuju da budu proučena u potpunosti, i da se među njima načini izbor onoga što je svestrano umetnički uspelo. Jer Milica Janković bila je čitavoga svoga tegobnoga postojanja na ovome svetu pritisnuta, kao najcrnijim prokletstvom, fizičkim trpljenjima, o čiju su se neotklonjivost krhala sva slaba medicinska saznanja. Zato ona doista nije bila u stanju da svome pisanju uvek pruži konačno izrađenu formu. I zbog toga, iz njenoga obilnoga rada valja izdvojiti ono što je vrednošću nepobitno i uzorno.

A takvih elemenata ima, i ne malo i oskudno, u onome što nam je ostavila Milica Janković. Uz to, ti su elementi kod nje obasjani duševnošću i istinitošću koja im daje jednu posebnu ozarenost i blagorodnost. Zato će rad Milice Janković nadživeti njenu patničku egzistenciju, i ostaće da dostojno predstavlja našu literaturu i onda, kad sve književne elukubracije, koje su izvojevale privremenu pobedu, budu rastrošene u pepeo zaborava.

(Jugoslovenski rasvit, Beograd, 1939, sv. 1–2, str. 12–14)

VI OCENE I PRIKAZI

Jedna anketa o feminizmu

U izdanju Montenj, pojavila se nedavno knjiga *Emancipovana Žena* i izazvala veliko interesovanje. Ferdinand Divoar uputio je pet pitanja nekolikim uglednim spisateljicama (većinom francuskim) i istaknutim feministkinjama raznih naroda: da li je emancipovana žena povećala svoje izgled na sreću; da li ona poznaje nova osećanja; da li je čovek smatra kao svoga takmaca; da li ona ima nova shvatanja o mužu i porodici; i da li shvata moral na drugi način nego žena u prošlosti? Ova pitanja, davno rešena za one što su stvarno ušli u feminizam, postavljena su, izgleda, u cilju da se neobašteñeni upute u eventualno nova shvatanja što feminizam unosi u oblast sociologije i morala.

Nećemo se zadržavati na svima pojedinačnim odgovorima što su dale učešnice na ovoj anketi, jer svi oni nemaju važnosti. Istaćićemo samo ono što je u njima karakteristično.

Francuske književnice razvijaju pitanje na izvanredno lak način i sa potpunim nerazumevanjem bitnosti feminizma. Daleko od toga da dodirnu jezgro problema, one sa nepotrebnom opširnošću i sa dvosmislenom, specifično francuskom duhovitošću klize po površini. Marsela Tinar, pisac "Kuće greha", utvrđuje da je emancipacija žene ekonomska činjenica, ali činjenica za žaljenje (nju žale baš same žene). Ostalo je literatura i pornografija, naročito odvratna kad se skriva pod maskom "novoga morala". Kakvu je pornografiju g—da Tiner dovela u vezu sa visoko etičkim feminističkim težnjama, mi nismo bili u stanju da razumemo. Isto tako ne znamo kako je ova književnica mogla da izjednači po svesti žene što ne žele da se prosvete sa onima što su se prosvetile. Aristokratski predlog g—de Tiner da se pravo na intelektualni rad i samostalnost da samo "višim" ženama, a da se "prosečne" ostave onde gde se nalaze, opšte je mesto argumentacije onih koji nisu dorasli da prihvate feminizam u celini.

Druga književnica Žana Gazli, autorka psihološki dobre rekonstrukcije Sv. Tereze iz Avile, još je radikalnija u neshvatanju principa ženskoga pokreta. (Samo zašto onda sa tako mnogo fraza i sigurnosti odgovara na njih?) Naimeno ona nalazi da u svakoj ženi postoji jedna prirodna potreba za zaštitom "i može biti čak i za ropstvom". Ona samo vidi da se zaposlene žene strahovito muče, i zato joj se prošli život žene, apsolutno zavisao od muža, čini kao izgubljena sreća. Ne može da prežali što u modernim ženama nema

više one rezignacije i uspavanosti kojima su se odlikovale njihove babe. I u stavu proroka objavljuje da će žene budućnosti raditi na tome da stresu lance slobode, i da se ponovo vrate staroj sreći u ropstvu. Mariza Šlezi, žurnalistkinja, i romansijerka hiromantiskinja, razvija istu tezu kao i ranije dve spisateljke, samo sa sigurnijim i suptilnijim psihološkim aparatom razlaže negativne strane ogromnoga napora nove žene.

Talijanska istoričarka i književnica Đina Lombrozo, kći slavnoga Čezara Lombrozo, čije su tri knjige o ženi nedavno prevedene na francuski, kreće se u krugu misli francuskih spisateljica. Sa još glomaznijom opširnošću i još nepotrebijom alegoričnošću nego citirane gospođe, Đina Lombrozo dokazuje da je sloboda ženina njen poraz i očevidan znak dekadencije. Ona otvoreno žali što žena još uvek nije žrtvovana od rođenja do smrti, što nije više biće namenjeno samo drugima.

Tako su, čudnim načinom, sa najviše nerazumevanja o ženskome pokretu govorile žene — pisci. Da li u piscima romana postoji često jedna latentna antisocijalna težnja? Ili treba naročito uzeti u obzir da je reč o *romanskim* književnicama? Jer feminizam doista nigde gore ne stoji nego u romanskim zemljama.

Da je nesumnjivo tako potvrđuje i odgovor Rumunke g–đe Kantakuzen, i ako je ona sva u borbi za ženina prava. Ali njeni odgovori odaju više dobre volje da saraduje na feminizmu nego sposobnosti da žensko pitanje stvarno produbi. Ona izražava mnogo lepih želja da žena dobije sva politička i socijalna prava, ali delatnost žene ograničava na saradivanje mužu. Feminizam naziva, nisam mogla da vidim zašto, “le pauvre petit mot”. G–đa Kantakuzen očevidno greši što polu u šali govori o tako ozbiljnoj jednoj pojavi kao što je feminizam, i što pokušava da brani žene od ispada na koje se ne treba ni osvrutati. (Dok sam čitala njen napis, neprestano mi je bilo u glavi ono francusko: “parler pour ne rien dire”).

Interesantan je svojom neodlučnošću odgovor persijske plemićke g–đe Nušiferin. Naime ona je imala dovoljno svesti da pobegne iz otadžbine, pošto nije htela da u njoj i dalje bude “robinja i domaća životinja”, a nije mogla da pokrene Persijanke, ali se još nije orijentisala u slobodi, — pa zato smatra da su Francuskinje ostvarile ideal prosvetene i oslobođene žene!

Razume se da su sasvim drukčiji odgovori žena što aktivno i sa razumevanjem doprinose ostvarivanju feminističkih ciljeva.

G–đa Brunšvig, predsednica francuskoga udruženja za žensko pravo glasa,

dokazuje, sa zreloom argumentacijom, da je emancipacija socijalni problem, a ne pometnja i maskulinizacija. G–đa Kamenova, sestra Trockoga, glavna administratorka državnih pozorišta u Rusiji, iznosi znatni progres žena nekulturnih naroda Rusije posle revolucije koja je izjednačila ženu i čoveka. Samo 1926 g., 479.000 analfabetnih žena naučile su da čitaju i pišu. Naročito je u Sovjetskoj Rusiji radikalno rešeno pitanje o vanbračnoj deci, jer zakon u opšte ne pravi razliku između njih i zakonite dece. G–đa Kamenova misli da će se feminizam potpuno sprovesti tek onda, kad žena bude učestvovala, zajedno sa čovekom, u ekonomskoj konstrukciji zemlje. Jedna anonimna spisateljka iz Moskve razlaže kako se u Rusiji smatra za sasvim prirodno da žena bude jednaka čoveku, i da ima ista prava kao on. Vrlo dobro primećuje da u svakoj zemlji žene imaju onu sudbinu koju žele. — Nama se čini da se prema ovim podacima još ne može doneti konačan zaključak o praktičnoj celishodnosti boljševičkoga rešenja feminističkoga pokreta, jer oni dolaze od suviše zainteresovanih i zato nedovoljno objektivnih ličnosti.

Gospođa Korbet–Ašbi, predsednica internacionalne alianse za žensko pravo glasa, najracionalnije ulazi u postavljene probleme. Po njoj, uslovi ženine egzistencije su se srećno promenili; ona ima više pouzdanja u sebe, i autonomnija je u svojim reakcijama. Ona je srećnija, jer bolje razume život, i adaptira mu se na svesniji način. Kao da odgovara Đini Lombrozo, ova feminiskinja kao preimućstvo nove žene ističe njen širi socijalni interes, njeno prevažilaženje uskog i često morbidnog ili slepog ograničavanja na porodicu. G–đa de Sen–Kroa, delegat za Društvo Naroda, misli da će budućnost doneti novoj ženi harmoniju i pravu sreću. Emancipacija žene neće promeniti čovečanstvo, — ali će doneti manje nepravde prema ženi, više iskrenosti u odnosima oba pola, i intimniju saradnju supruga na sreći porodice, — a to je već mnogo. G–đa Suzana Grinberg, advokat, gleda na feminizam sa površine (valjda zato što je Francuskinja), ali blagonaklono. Dobro uviđa da je žena sada srećnija, jer sloboda povećava mogućnosti ostvarenja ideala.

Razlaganja g–đe Oabe Ruder–Zejnek, poslanika bečkoga parlamenta, eminentno su svesna, i odaju izvrsnog poznavaoa socijalnih pitanja. Pre emancipacije žena je bila često sentimentalna, nežna, koketa, egoista, puna klasnih predrasuda. Sad je svesnija, uzvišenija, pravičnija. Žena je dobila sreću, — progres. Prosvećena žena ne radi na tome da oslabi ideje porodice i morala, nego da ih učvrsti. Za naciju je emancipacija pravilno shvaćena garantija za pravičnost i mir. Za samu ženu propaganda te ideje može da postane izvor prave sreće, rezervisane svima što posvećuju svoj život jednom velikom delu. Sasvim je jasna, već iz nacrtu, razlika između ovih znalackih

razvijanja smisla i značaja feminizma i raznih praznih govora o njemu.

G–đa Helena Pirnio, poslanik kod Društva Naroda od strane internacionalne federacije radničkih sindikata, smatra da je karakteristika moderne žene otvorena inteligencija, živa sensibilnost i konstruktivna volja. Ova žena je srećnija od neprosvećene, jer njena sreća ne zavisi više od slučaja, nego od nje same. Naposljetku, g–đa Baker–Nort, član nidrlandskog parlamenta, gleda u feminizmu socijalni zahtev. “Svet koji pati ne može više da dopusti sebi liksuz da iskorišćuje samo polovinu ljudskih snaga. Ženski pokret je proširio horizont ženin, i obogatio je njen život”.

Ova anketa je, s jedne strane, zahvaljujući svesnim ženama što su u njoj uzele učešća, bacila dosta jasnu svetlost na nekoliko tačaka iz programa ženskoga pokreta. S druge strane, ona je ponovo i oštro podvukla žalosnu činjenicu da postoji veliki broj žena, čak i intelektualki, čak i onih što o ženi–noj duši pišu traktate, koje preko najživotvornijih uslova ženine egzistencije prelaze sa grešnom frivolnošću i slepom brzopletošću. Kad bi iz feminizma moglo da se otkloni nerazumevanje samih žena, bio bi slomljen neprijatelj što najsudbonosnije ometa pravilno rešavanje toga fundamentalnog socijalnog pitanja.

(Ženski pokret, Beograd, 1. avgust 1927, str. 2–3)

Žana Gazli, *Sveta Tereza iz Avile*, Pariz, 1927.

Ova u obliku romana data psihološka rekonstrukcija života, rada, duševnih stanja i smrti španske Sv. Tereze, koju je napisala Žana Gazli, autorka *Velike ulice*, *Povratka u život* i *Persefone*, doživela je za kratko vreme dva izdanja. U Francuskoj u opšte raste literatura o čudesnoj ekstatičarki iz Avile. Na žalost, knjiga Žane Gazli nije u svima delovima podjednako uspela. Ali valja priznati da je i posao bio izvanredno delikatan. Treba imati nepresušnu inspiraciju pa stvoriti pravi roman o najvećoj mističarki svih vremena.

U ovoj knjizi detinjstvo Sv. Tereze, pored sve topline, dosta je nevešto sklopljeno. Stranice posvećene sudbonosnome preokretu i potpunome predavanju "nebeskome vereniku" sadrže, na pojedinim mestima, neposredna uzletanja. Sa najviše ubedljivosti izražena su osnivanja manastira i naporna putovanja ove organizatorke gvozdene logike i teško bolesnoga tela. I na odnos svetičin prema učenicama bačen je jedan vidoviti pogled. Opis smrti je sasvim podbacio, ali to je i bila najsloženija teškoća koju je trebalo savladati. U ostalom, inspiracija je izdala i tako suverenoga majstora kao što je Mereškovski, kad je stvarao smrt Leonarda da Vinčija.

Ali delo Žane Gazli ostaje ipak čist jedan prilog literaturi o božanski nadahnutoj svetici koja je preporučivala učenicama da ih ništa ne zbunjuje i ne užasava, jer sve prolazi, i jer Bog jedini zadovoljava, a strpljenje sve zado-bija. Taj prilog, pisan sa ljubavlju i pijetetom, zračno svetli pored mnogih strahovito površnih i bogohulnih "medicinskih" objašnjenja, koja u mesto da protumače prljaju, a u mesto da rasvetle grubo obesvećuju.

(*Srpski Književni Glasnik*, Beograd, 16. oktobar 1927, str. 235)

Jedna knjiga o ženinoj duši

Nedavno se pojavio kod Pajoa francuski prevod traktata *Ženina duša* od Đine Lombrozo, kćeri čuvenoga talijanskog ispitivača genialnoga čoveka i zločinca, Čezara Lombrozo. To je jedno od tri dela o ženi što je ova talijanska spisateljka za kratko vreme stvorila (sva tri su prevedena na francuski). Kako druga dva predstavljaju samo varijacije misli i dokaza iznetih u *Ženinoj duši*, koje je fundamentalno, mi ćemo samo ovo poslednje uzeti u obzir.

Za onoga ko je ušao u suštinu pokreta modernih žena za njihovom etičkom i materijalnom nezavisnošću, ova knjiga predstavlja, od uvoda do poslednje strane, jedno veliko i izrazito neprijatno iznenađenje. Samo to iznenađenje nije, u glavnom, pomešano ni sa kakvim žestokim pobunama, nego pre sa ironičnim sleganjem ramenima. Bože moj, zar se isplaćivalo pisati knjigu od preko trista stranica da bi se davno pogrebene zablude o ženi vaskrsavale? I zar samo to ima o ženinoj duši da kaže jedna savremena književnica?

G—da Lombrozo polazi od ubeđenja da se žena i čovek u osnovi bitno razlikuju. Žena je altruista i alterocentrista, jer stavlja centar svoga zadovoljstva i ambicije u drugoga, a ne u sebe; s time stoji u vezi da je ona potpuno nesposobna da stvara i radi nezavisno od drugih. Čovek je egoista i egocentrista; on od svoga interesa čini centar sveta. Ova veštačka i patetična distinkcija što dva dela čovečanstva postrojava u dva tabora, jedan egoističan, a drugi neegoističan, vodi spisateljku neverovatnim zaključcima. Tako ona izvodi da u koliko je žena inteligentnija, u toliko joj je sve potrebniya druga inteligencija što će da je dopunjava. Zatim tvrdi da žena nema nikakvoga kriterijuma da razlikuje korisno od štetnoga, nego da to drugi za nju treba da učini. A glavna misao g—de Lombrozo je beznadežna: *žena je apsolutno zavisno biće*.

Odmah u daljem odeljku autorka teško demantuje sebe. Tu osnovna odlika žene postaje, odjednom, pouzdanost u sebe. Pored toga ženi, tome altruističkome biću, po prevashodstvu, pripisane su ove mane (i svakoj je posvećena posebna glava, da bi se bolje pokazala primerima): partaičnost, netrpeljivost, despotizam (sad žena, ranije biće što je čekalo da se drugi odlučuje za njega, nameće drugima svoju volju), samoljublje (u ovoj glavi žena opet postaje zavisnom od suda drugih), manija da bude prva, zavist, ljubomora, žeđ za osvetom, mođenje (žene se iz mode bave naukom i umetnostima, i ako im je to duboko dosadno), najzad ekspanzivnost (po ovim izvođenjima

“društvena životinja” bi bila samo žena, a ne čovek, a ženinu ekspanzivnost “kanalizira katolicizam u ispovesti”!). Prirodno je da se pitate, čitajući ovakve stvari: a šta je bilo sa altruizmom koji je ranije proglašen za bitnu osobinu žene? Ali g–đa Lombrozo se postarala da i na ovo pitanje odgovori. Ona jednostavno kaže: sve ove ženine mane proističu iz — altruizma!

Zanimljivo je koje osobine spisateljka, dalje, proglašava za specifično ženske. Ona kaže da žene—pesnici oživljavaju mrtve stvari: Žorž Sandova, G–đa Brauning, i druge, razgovaraju sa drvima u šumi. A zar Alfred de Mise i Brauning nisu to isto činili? Zatim ističe da samo žena oseća zahvalnost koja se kod nje manifestuje u činjenju poklona. Međutim, čovek ne oseća zahvalnost, on se za uslugu odužuje — napojnicom! Žena je intuitivna, pasionirana i aktivna (ali zbog preterane aktivnosti svoje ona oduzima vremena drugima!); čovek je skroz neintuitivan, hladan i pasivan. Autorka na dugačko razvija, ali bez i jednoga pravoga dokaza — da između čovekove i ženine inteligencije postoji i kvantitativna i kvalitativna razlika. Za ženu su apstraktni ciljevi “samo sasušenost i pepeo”. Žene, tvrdi g–đa Lombrozo, koje broje tolike mučenice za veru, ljubav, samoodricanje i sažaljenje, ne broje ni jednu za nauku i umetnost. “Ako žene što osećaju veliku strast za medicinu, politiku ili za apstraktne nauke prouče sebe pažljivo, mnoge će opaziti, kao što je to bio slučaj sa mnom, da je ta strast često proizvedena kakvim spoljnim uticajem.” Svakako je bilo u najmanju ruku brzopleto i nekorektno što je svoje lično iskustvo autorka toliko generalisala.

Jednom za svagda u ovoj knjizi data je ženi sporedna uloga: ona može da inspiriše ljude na stvaranje, i tu je misiju u istoriji sjajno izvršila, ali je nepodobna da stvara. A Sonja Kovaljevskaja, g–đa Kiri, Marija Baškirčeva, Žorž Sandova, Džodž Eliotova, G–đa Brauning, a grčka filozofkinja Hipatija, a besmrtna Safo? Isto tako valjalo je objasniti kako žene koje, po osnovnoj tezi ove knjige, imaju intelektualne interese, mogu intelektualno da podižu ljude. U mesto toga pisac mnogo reči troši da obori nekakvu legendu o tome kako su sve intelektualne radove žena tobož izradili ljudi. “Treba najzad uneti u račun veliku savesnost žene i njeno duboko osećanje zahvalnosti što joj ne bi dopustili da primi pomoć ove vrste, a da to ne razglasi po svetu; treba uneti u račun njenu posebnu gordost što je tera da se hvali kako je umela da postane voljenom. U stvari, kad bi dobila tu pomoć, ona bi bila pre gordaa, nego ponižena da to prizna.” Šta bi na ovakvo jedno rezonovanje moglo da se primeti, sem da je krajnje čudno.

Mnogo neobičnih sofizama g–đa Lambrozo upliće da ne objasni ljubavlju

prema nauci činjenicu što žene u mnogim slučajevima uče bolje nego ljudi. Žene su samo za intelektualnu gimnastiku, mahinalnu i automatsku (i ako, posle nekoliko strana čitamo tvrdnju da žene neprestano imaju inspiracije); one u najboljem i najređem slučaju mogu da dostignu erudiciju. Njih samo sujeta goni u njima u istinu užasnu oblast nauke. Ove neinteligentne nepravde težnjama i radu mnogih žena suviše su depasirane da bi mogle da izazovu ozbiljnu polemiku. Žena oseća odvratnost, po g–đi Lombrozo, od nauke i od svih studija što nemaju veze sa emotivnim i praktičnim životom. (Tim povodom određena su, sa velikom naivnošću, zanimanja kojima žene jedino smeju da se posvete). Autorka je nazrela istinu kad tvrdi da je ženina praktična aktivnost nad čovekom, i da je žena intuitivnija od čoveka, ali se teško vara kad joj odriče svaki teorijski smisao i svaku sposobnost za refleksiju. Da bi nekako dovela u sklad svoje teorije sa činjenicom da ima žena što sav svoj život posvećuju nauci, talijanska spisateljka izmišlja žene sa muškom inteligencijom. A čitalac nikako ne može da se oslobodi utiska da g–đa Lombrozo ima užas od učenih žena. U korist svojih ideja ona se poziva na fakt da mnoge devojke prestaju da uče onoga dana kad dobiju diplomu. Međutim trebala je odmah da doda kako to čine i mnogi ljudi.

I ako odriče ženi dispoziciju da učenjem i refleksijom pristupi nauci, autorka tvrdi da žena može jednim mahom, bez učenja, i obilazeći apstrakcije, da prodre u nauku intuicijom. Ovde reč intuicija, od koje se u toku ovoga traktata čini mnogostruka zloupotreba, ima značaj vilinske palice ili neke vrste hokus–pokusa.

Za g–đu Lombrozo ideal su saloni gde su žene bile pokroviteljke književnika. Ona je veoma aristokratski nastrojena i pledira za ograničavanje obrazovanja ne samo žena, nego i ljudi: svuda gde joj se da prilika govori ona protiv uvođenja obrazovanja u masu. Priznanje odaje samo srednjevekovnim kastelankama i princesama talijanskih državica! Na žalost, nama modernim ženama nikako ne može biti cilj vraćanje srednjevekovnim uzorima!

Najveća nesreća što može da snađe jednu ženu jeste da sama upravlja svojom sudbinom. Otuda je brak krajnje opredelenje svake žene. G–đa Lombrozo smatra da je Ibzenova literatura mnogo doprinela dezorganizaciji porodice, jer je istakla ženu koja po svu cenu traži svoju sreću. U istini, Ibzenove žene ne idu bezobzirno za svojom srećom, nego rade na tome da osiguraju nezavisnost svoje ličnosti. Ali, razume se, autorka je predaleko od toga da uđe u probleme ove vrste, kad tvrdi ovako: "Činjenica je da su za ženu, rođenu da bude pre nečija stvar, nego nešto sama po sebi, rođenu da bude kći, mati,

supruga, — da su za ženu svetlost i senke što ona zna da raširi oko sebe važnije po čovečanstvo nego lampa što ih proizvodi.” Žena, stvorena iz rebra Adamovog, jeste dodatak čovekov, i ništa više. Ako materijalni život ne može da teče bez žene, moralni, naučni i umetnički život potpuno može, jer su u pogledu nauke i kulture žene sekundarna bića. Talentirane žene treba svoje talentu da žrtvuju samo ono vreme što im preostaje od kućevnih poslova. Po ovoj spisateljki, žene su negovale umetnost, poeziju ili matematiku samo zato što ih je nužnost na to navela, ili radi toga da učine nekome zadovoljstvo. Zadovoljavamo se da samo, posle svega ovoga, napomenemo da je veoma žalosno što ovako piše jedna žena, i da je dvostruko žalosno što sa toliko mržnje prema superiornim ženama govori jedna spisateljka. Ovakva bi razlaganja pre dolikovala jednoj primitivnoj južnjakinji upaljene fantazije i bez ikakvog razumnoga kriterijuma. Od kad smo, čak i mi na Balkanu, izrasli iz oveštalosti da se čitavo čovečanstvo deli na dva suprotna dela, i da se intelektualne sposobnosti pridaju isključivo ljudima! A ona tako zvana preimućstva što g—đa Lombrozo pridaje ženama (sposobnosti da daju savršene savete, da apsolutno vide stvarnost, itd.) proizvod su nekog bizarnog shvatanja koje se ne može staviti ni na kakvu psihološku podlogu.

Čitava ova elukubracija o ženinoj duši, proizišla je iz osnovnoga nerazumevanja feminizma, u kome spisateljka ne ume da vidi pravednu i visoko etičku težnju za oslobođenjem žene, kao ljudskog individuuma jednakoga sa čovekom, i rad na obezbeđivanju materinstva i zaštiti deteta, nego u kome vidi pokušaj žene da se maskulinizira, i da izmeni svoju dušu, prisvajajući poroke, taštine i ambicije čovekove. Utvrđeno je već da u romanskim zemljama slabo probijaju osnovni postulati feminizma kao jednoga moćnoga socijalno—etičkoga pokreta, — ali je ipak u najvećoj meri smešno da jedna književnica, u mesto da pozdravi samopregorne i tegobne napore žena da podignu moralni nivo društva, sanja o tome da čovek u današnje doba ponovo postane vitez, kako bi bio prijatniji ženi! Koliko g—đa Lombrozo nema ni najosnovnijih znanja koja su joj bila neophodna za pisanje njene knjige, vidi se po tome što smatra da je, skoro pre svega drugoga, u programu feminizma — slobodna ljubav! Da bi od ove opasnosti odbranila društvo, autorka, pošto je utvrdila da ljubavnu sreću žena može samo u braku naći, preporučuje, neverovatnim načinom, da se zadovolji potreba za ljubavlju žena što ostaju van braka kineskim običajem po kome devojka usvoji neko dete iz porodice, i diže ga kao svoje!

U poslednjem odeljku knjige što nosi naziv *Pravda* data je argumentacija — vrlo ne—ničevska, u ostalom, — o tome kako položaj i sreća ljudi moraju

biti nejednaki. Sve nejednakosti doprinose opštoj harmoniji. Ovde je jedna ingeniozna ideja Đordana Bruna pogrešno primenjena na sociologiju. Ali, kazuje nam g-đa Lombrozo, sve te nejednakosti nisu nepravde. Na protiv, raditi na jednakosti sviju bilo bi nepravda i zločin. Opštim frazama i svakojakim sofizmima spisateljka hoće da obori večnu istinu, "trajnije od tuči", da svaki čovek ima prava na pristojna sredstva za samorazviće, i da tu ne može biti nikakvih izuzetaka, Ali ova talijanska reakcionarka ne samo da u boljševizmu gleda strahovitoga bauka, nego čak nalazi da je i Francuska Revolucija posejala elemente propasti po svetu što se još osećaju. Ređaju se nezrela i očajno opširna izlaganja što imaju za cilj da dokažu kako je sve na svetu najbolje onako kako jeste, i kako bi se ravnoteža u vaseljeni poremetila, kad bi se izmenio koji od savršenih zakona što vode — današnju talijansku državu!

Sve do poslednjega odeljka čitalac mirno odbacuje sve davno preživljene i staromodne ideje što se ova spisateljka usiljava da obnovi. Međutim čitajući masu reči što su prosute da bi se ograničila čovekova sloboda uopšte, a žena posebno, on i nehotice oseti odvratnost.

Mi smo se namerno zadržali na ovoj rđavoj knjizi što dolazi u sukob sa modernim psihološkim, etičkim i sociološkim postavkama. Žalimo čak što nismo mogli da istaknemo i druge apsurdnosti koje ona sadrži. Naime, interesantna je pojava da jedna književnica današnjice ovako ropsku i ništavnu ulogu dodeli modernoj ženi. Nama je neobjašnjivo kako jeova knjiga, zajedno sa drugim dvema o ženi što je g-đa Lombrozo napisala, mogla u opšte biti prevedena na strane jezike. Istina je, — i to treba naročito podvući, — da je ona imala uspeha poglavito u romanskim zemljama. Kod nas ga zaceo neće imati. Jer ako mi nismo imali sredstava i potpore da feminističke zahteve konačno ostvarimo, bar imamo kritičan i zdravi duh što ume pravilno da proceni potrebe modernoga života, i da u njemu racionalno zatraži za ženu mesto što joj po pravu pripada

(Srpski Književni Glasnik, Beograd, 16. septembar 1927)

Dr Julka Hlapec–Đorđević: *Sudbina žene, Kriza seksualne etike*

(dve sociološke studije, Ljubljana 1930)

Naša domaća feministička literatura sasvim je oskudna, kad se uporedi sa onima zemlja severne i zapadne Evrope i Amerike. Nesumnjivo je da kod nas postoji lep broj probuđenih žena, svesnih svojih potreba, dužnosti i prava; ali naša sredina doista nije mnogo pogodna da se u njoj i za nju podižu i brane dokazi i nauči kako ženu treba postaviti na plan slobodnog ljudskog individuuma. Organ naših feminiskinja *Ženski pokret* povlačio je dosledno, od svoga postanka do danas, iz broja u broj, linije savremene i napredne feminističke ideologije, zadržao se na svim aktuelnim problemima o ženi, i ulagao poštene napore i najbolju volju da se oni stvarno reše. Ali feminističke organizacije u nas ipak su, u krajnjoj liniji, bile i ostale upućene same na sebe. A da se njihovi zahtevi ostvare, neophodno je, razume se, da im faktori koji odlučuju pruže svoju pomoć.

Na ovakvo stanje stvari kod nas, korisno dolazi knjiga g–đe dr Hlapec–Đorđević, autorke čitavoga niza rasprava o ženi. Te studije u ovoj knjizi odaju pravi interes g–đe Đorđević prema nasušnim pitanjima socialnog i etičkog života naših žena, stalno bavljenje njime, i savesno zalaganje da se ona što racionalnije reše. Prema obimnoj literaturi što je upotrebila za svoje radove, autorka je stala dovoljno kritično; iskorišćavala je, uglavnom, kao premise, manje kao zaključke. Ima obično u vidu najnovije ideološke rezultate feminizma, ali se za njima ne povodi bez pogovora, kad su oni nedovoljno životvorni svojom isključivošću i jednostranošću. Valja sa pohvalom naglasiti veliku ozbiljnost kojom g–đa Đorđević prilazi predmetima što obrađuje. I kad se ne usvoje sva njena shvatanja, mora se priznati da ih je ona proživela, i da je imala iskrenu nameru da njima unese poboljšanje i razdanjavanje u još uvek kod nas nezavidan i mutan položaj žene.

U prvoj studiji *Sudbina žene* pada u oči tvrđenje u kome ima istine, da je feministički pokret, u nekim tačkama, maskulino orijentiran, i da, zbog toga, u njemu nije dovoljno obraćena pažnja na rešavanje etičkih i seksualnih pitanja. Sasvim je na svome mestu uviđanje da feminizam nije samo ekonomski i pravni, nego da je, u prvome redu, etički problem. Nasuprot tome, naivno je verovanje da je izjednačavanje delatnosti čoveka i žene potrebno

i zbog izjednačavanja njihovih mentaliteta. Da se ženi oda pravda, da se sa njome postupi kao sa slobodnim bićem ravnopravnim čoveku, — za to nije nužno da ona vrši bezizuzetno sve poslove što radi čovek, a od kojih su neki za nju neizvodljivi, prema njenoj fiziološkoj strukturi. Što se tiče misli o izjednačavanju mentaliteta čoveka i žene, na taj način što će se razvićem kulture sve više gubiti krajnje maskuline osobine čoveka, resp. feminine osobine žene, — ona je veštačka i neostvarljiva, jer to “gubljenje osobina” može da se kreće samo u uskim granicama; još više, ona je za napredak feminizma savršeno nepotrebna.

Za žaljenje je što je ova rasprava suviše zbijena, pa u njoj nisu dati iscrpni predlozi o racionalnijem preuređenju ženinog života. Međutim, etički i sociološki sasvim je ispravan zahtev za ravnopravnošću čoveka i žene u svima opštečovečanskim životnim pitanjima, sa najdalekosežnijim olakšicama za ženu, zbog njene biološke opterećenosti.

U središte druge studije *Kriza seksualne etike* g-đa Đorđević stavlja opet pojave biseksualnih tipova; one, po njoj, ruše temelje seksualne etike, koja je smatrala da su čovek i žena bitno različiti, a čiji su proizvod bili razvrstan čovek i duhovno nerazvijena žena. Ali tražnja autorkina, vezana sa ovim stavom, sasvim je pravilna i moralna: i u oblasti seksualne etike mora se postupati individualno a ne generalno. Ubedljivo je tvrđenje da osnove seksualne etike nepoštedno podriva emancipacija žene, koja povlači za sobom intelektualizaciju seksualnosti; isto tako, ispravno je i podvlačenje važnosti duševne srodnosti između čoveka i žene koja se nama čini primarna. Težnja za oduhovljenjem i produševljenjem odnosa između žene i čoveka pokazuje da g-đa Đorđević veoma delikatan predmet svoje studije raspravlja sa dovoljno visokoga stanovišta. Dalje, ona odlučno traži racionaliziranje rađanja, jer oseća svu težinu moralne i materijalne odgovornosti roditelja, i jer želi da se ženi pruži mogućnost i “da upozna i druge lepote, sem one biti roditelj” (str. 56). Sa gorkom nepobitnošću kaže: “Žene visoke gospode, koji najglasnije trube po visokom natalitetu, rode samo dvoje troje dece, i to u sanatorijumima pod narkozom” (str. 56). “Dok svaka porodilja ne bude okružena negom, koja joj je potrebna od začeca do kraja dojenja, dok svako dete ne bude imalo topline i svetlosti, toliko nužnih za njegov uzrast, nema niko pravo da harangira ka intenzivnijem rađanju. Neka društvo spasava rođene pre nego što se zauzima za nerođene!” (str. 57). Nama izgleda da g-đa Đorđević pod suviše idealističkim presekom gleda ženino učešće u borbi za opstanak. Ne uzima u obzir kakvim nezgodama ona to učešće plaća, i koliko zbog njega gubi od svojih psihičkih i fizioloških snaga.

U odeljku o braku dobro je skicirana sva čovekova moralna neispravnost i ženina stešnjenost u ovoj instituciji koja će se, opštim progresom, zaceo izmeniti u smislu usavršavanja. U odnosu na slobodnu ljubav, pisac misli da se veza između žene i čoveka ne tiče nikoga, sve dok ne nanosi nikome štete. Radi blagostanja deteta, g–đa Đorđević prihvata brak. Šteta je što glava o prostituciji nije produbljena, i što ta pojava koja znači najmonstruoznije zlostavljanje žene nije postavljena i raspravljena kao jedan od glavnih problema feminizma.

Jezik ove knjige trba neizostavno popraviti. Neugodno je sretati gramatičke i sintaktičke pogreške i reči koje u našem jeziku ne postoje. Hipatija, neoplatonička filozofkinja iz Aleksandrije (kraj IV i početak V veka posle Hrista) nikako nije bila hetera. Naprotiv, odlikovala se osobito čistotom života. Diotima, sveštenica iz Mantineje iz Platonove *Gozbe*, koja razvija Sokratu svoja poetična shvatanja ljubavi, bila je produkt Platonovog stvaralaštva, a ne stvarna hetera. Umesto Svetozara Markovića pominje Lazu Markovića, našeg savremenika!

I pored ovih lapsusa, knjiga g–đe Hlapec–Đorđević nesumnjivo znači dobrodošlu tekovinu za naš feminizam. Ona dokazuje da je autorka sa pohvalnom revnošću pratila razgranatu stranu literaturu o ženi, i da je stekla svojstveni stav u odnosu na rešenje mnogih feminističkih problema. Taj njen stav plodno će izazvati raspravljanja ne samo u krugovima naših naprednih žena, nego i mnogih muškaraca koji pokret žena za ličnim oslobođenjem, ma iz kog razloga, budno prate.

(*Srpski Književni Glasnik*, Beograd, 16. oktobar 1930, str.304–306)

Dr Julka Hlapec–Đorđević, *Jedno dopisivanje*

(fragmenti romana, Beograd 1932, Izdavačka knjižnica Gece Kona)

Kao dugogodišnji pisac mnogobrojnih članaka, eseja i studija sociološkog i feminističkog smera, g–đa dr Đorđević posvedočila je retku širinu pogleda, uvek saglasnu sa orijentacijom o dopuštenom i nedopuštenom, koju nosi u sebi svako prosveteno ljudsko biće; sem toga, u njenim radovima bilo je prijatno uočljivo odsustvo nametljivosti dokazivanja. Veoma živa duhovna radoznalost g–đe Đorđević odražavala je uvek u toku progressa socioloških istraživanja, i pristupačnu novim podacima i saznanjima o feminizmu. Jedna bez interesna, a ipak na empiriji osnovana kritičnost omogućavala joj je opredeljivanje za pojedine sastavne delove jednoga ideološkog stava, i, potom, za slobodnu ličnu kombinaciju iz njih. Ideje g–đe Đorđević o pojedinim pitanjima o položaju današnje žene u porodici i u društvu mogu se diskutovati; međutim, ne može se odreći da su one uvek dovoljno širokogrudno postavljene i branjene objektivno, i shodno najboljem ubeđenju autorke. Rad g–đe Đorđević neobično je koristan u našoj oskudnoj literaturi o ženi, i njenim nasušnostima, pravima i mogućnostima.

Nova knjiga ove spisateljke, *Jedno dopisivanje*, data u obliku fragmenata romana, znači, u punome smislu reči, prenošenje njenih kulturno – feminističkih okupacija na jedan popularniji književni plan. Knjiga nosi verno obeležje ličnosti i duha svoga tvorca: opet nailazimo na jednu svesnu ženu, otvorene inteligencije, složenih duševnih stremljenja, i nikakvim predrasudama nekočene neposrednosti. Nije bilo nužno da gibanje unutrašnjosti svoje junakinje pisac stilizuje ili obuzdava, jer nad njima uvek stoji samokontrola jednog odlučnog individualnog moralnog imperativa. Kao što je g–đa Đorđević, u ranijim svojim napisima, htela pravoumno i pravično, dobro svih članova ljudskoga društva, i kao što se starala da svoja shvatanja očisti od svakoga ideološkoga ogrešenja o makoje ljudsko biće, – tako junakinja njene knjige, napredna i obrazovana žena, mati troje odrasle dece, željna erotičnih zanosa i duboke duševne zajednice, sa čovekom koga voli, neće nikako povredu ličnosti što stoje na putu da njene želje budu beskompromisno zadovoljene. Marija Prohaskova je neizlečiva idealiskinja, pored svih svojih slobodnjačkih koncepcija o ženi; ako za nju ne važi nijedna od onih granica koje su proizašle iz “konvencionalnih laži”, ona ipak nikako ne može preko granica onoga što oseća kao svoju moralnu obavezu. Povodom

ove žene nameće se misao da su za slobodu dorasli samo oni koji se njome neće poslužiti ni za kakvo ograđenje o drugoga.

Što se nesreća, ipak, događa, t.j. što svršava samoubistvom doktor Šrepan, — čovek koji je Mariju voleo u mladosti, i u kome je ljubav prema njoj sudbonosno oživela, posle dužega dopisivanja i viđenja sa njome, — za to Marija nije odgovorna. Ali nije odgovorna ni Šrepanova žena, koja slepo i bezobzirno brani svoje pravo na celo biće i na sav život svoga muža, — jer joj je sam on zajemčio to pravo, pre nego što je obnovio prijateljstvo sa Marijom. Knjiga g—đe Đorđević navodi na zaključak da najozbiljniji sukobi savesti nastupaju upravo onda kad žena ili muškarac treba da se odluče, smeju li potvrđivanje svoje individualnosti da stave iznad svih obaveza.

Roman g—đe Đorđević ima nespornog značaja, pre svega što neusiljeno i nedidaktički ukazuje na svu ogromnu moralnu složenost pitanja, koliko individuum, kao takav, ima prava da ostvaruje sebe, nezavisno od obzira prema porodici i društvu. Jako naglašena individualnost Marije Prohaskove i njena zaljubljenost u slobodu puni su, u stvari, obzira prema njenoj okolini. Otuda ona svome ljubavniku sugerira da se udalji od svoga bračnoga druga samo spiritualno i moralno, — ne socijalno i ekonomski. Doista, što se jedan etički nastrojen čovek više oslobađa spoljnih oveštalosti, sve osetljiviji postaje za pitanja savesti.

U knjizi g—đe Đorđević ima vrlo umesnih i na osnovu temeljnoga iskustva kazanih stavova o mizeriji i kvrgama braka. Zatim, u njoj se nalaze dobra opažanja o umetnosti, književnosti i društvu, i mnoga topla nadahnuća prirodom. Uz to, obasjava čitava ovaj roman jedna prisna iskrenost što osvaja, pre svega drugog. Ta iskrenost najviše doprinosi da se rado zanemaruju nedostaci ovoga dela: mestimična suviše velika sažetost, koja prelazi u nepotpunost, tuđinski sastav pojedinih rečenica, i upotreba nekih, našem književnom jeziku stranih reči.

(Srpski Književni Glasnik, Beograd, 16. maj 1932, str. 148–149)

Feminističko delo g–đe dr Hlapec–Đorđević

Nova knjiga g–đe dr Hlapec–Đorđević, *Eseji i studije o feminizmu*, jeste prvi i jedini pokušaj u nas jednoga dela o feminizmu, podignutoga na naučnim — pre svega sociološkim — temeljima. Feministkinja po temperamentu i ubeđenjima, obdarena duhom koji budno prati savremene tekovine i unapređenja u svim kulturnim oblastima, g–đa dr Hlapec ima i to preimućstvo što živi u Pragu, — centru gde pojam feminizma nikad nije bio samo prazna shema pod koju se, katkad, podvodi mnogo neznanja i sve što odgovara subjektivnim i trenutnim potrebama onih što njome operišu, nego je uvek ostao najtešnje vezan sa stvarnošću dugogodišnjim samopregorno, načelno i smišljeno sprovedenim naporima za poboljšanje položaja žene u svim pravcima. I svojom prirodnom nastrojenošću, i teorijski, svojim kontinuiranim radom i nastojanjima, i praktično, neposrednim primerom izvrsnih čehoslovačkih žena — boraca koji je imala pred očima, izradila se dr Hlapec u prekaljenu feministkinju u nebanalnome smislu te reči, sasvim sposobnu za to da se hrabro kritički ponese sa svom neuobličenošću na koju je, na žalost, na mnogim mestima sveden takozvani pokret za zaštitu žene. Jer, iz neosporne činjenice da u feminističkim redovima stoji vrlo malo intelektualki, pisac neoporecivo zaključuje da je “nešto trulo u državi Danskoj”.

Tako opredeljena, autorka traži, pre svega, na osnovu novijih naučnih ishoda, da se za polaznu tačku ocenjivanja i podele rada između muškarca i žene ne uzme fenomen seksualnog dimorfizma. O tome daje opširnu i punu argumentaciju. Još više: obeležava kao zabludu podelu rada u porodici na osnovu toga dimorfizma, i tim povodom daje sugestije koje se mogu učiniti suviše slobodoumne.

Upućenost u sve rezultate moderne nauke, usko vezane sa problematikom feminizma, osposobljuje pisca da postavi posrednu i složenu, ali neoborivu istinu: da feminizam nije samo deo opšteljudske emancipacije, nego je i biološki problem. Zaista: opšte govoreći, feminizam nije ni isključivo pravno–političko, ni seksualno–etičko, ni socijalno–ekonomsko pitanje, nego znači organski sklop i povezanost svih tih komponenata.

Upoznata, izvorno, sa radom svih velikih međunarodnih feminističkih udruženja, dr Hlapec kritički utvrđuje nedostatke onih reprezentativnih, kojima se sveti njihov suviše široki program i diletantski eklektizam. “Međunarodnom savezu žena” odriče borbenost, “Intrenacionalnoj alijansi za pravo

glasa” negira razumevanje suštine feminizma. Ima simpatija za radikalnost postupanja međunarodnog udruženja “Otvorena vrata” i za nasušnu korisnost organizacije “Birth control”, čiji je cilj discipliniranje i racionaliziranje rađanja. Niko od onih što izbliže poznaju rad na feminizmu neće moći da ospori izvesne oštre sudove dr Hlapec. Naime: da u redovima praktičnih izvršilaca feministike nailazimo na idejnu dezorijentaciju, preopterećenost nezdravim ambicijama i duhovnu neupućenost, osrednjost i plitkost. I mi možemo samo prihvatiti predlog našega pisca za reviziju feminističke ideologije i programa, — da bi se, jednom, konačno prevazišla njihova jalovost. Doista: program feminizma dovoljno je po sebi opsežan; zato njega ne treba otežavati još pacifizmom, kinematografijom, pitanjem alkoholizma, — i svim što ne spada u njegov okvir. Za ulaženje u srž pacifističkoga problema, na primer, pozvani su filozofi i sociolozi. U delu ima mnogih drugih plodnih iskustava, zapažanja i kritikovanja. Naročito pada u oči izrađenost studija o krizi porodice i o značaju za feminizam individualne Adlerove psihologije. Vrlo su dobri i živi psihološki eseji o Francuskinji i Amerikanki, i o našim časnim i beskompromisnim feministkinjama Dragi Dejanović i Zorki Kveder, pisani sa toplinom i priznanjem.

Poslednje delo g—de dr Hlapec—Đorđević očevidan je dokaz ne samo o njejoj sigurnosti sanlaženja u zagušenoj feminističkoj problematici, njego i o njenoj pozvanosti da poveže u čvrstu, organsku celinu konture jedne veoma slobodoumne ideologije feminizma na koje se, sa prijatnošću, nailazi na mnogo mesta njene knjige. Izgrađivanje u tome smislu popunilo bi jednu upadljivu prazninu u našem kulturnome životu.

(Srpski Književni Glasnik, Beograd, 1. mart 1936, str. 399–401)

Jedan prilog literaturi feminizma

G–đa dr Hlapec–Đorđević je ozbiljan ideolog feminizma u našoj sredini. Među mnogobrojnim našim feminiskinjama ona jedina ima sopstvene poglede na pokret žena da za zadobijanje njihovih prava, i ona jedina upućena je do tančina u feminističku literaturu. Kulturna žena, ona poznaje dobro sociologiju, i raspolaže znanjima iz oblasti praktične filozofije, bez kojih je svako ozbiljnije ulaženje u feminističku problematiku iluzorno i stvarno nemoguće. Prema tome, mnoge naše žene koje se bave feminizmom, iz niza knjiga dr Hlapčeve moći će da dobiju raznovrsne obaveštenosti. Jer ova autorka ne propušta neproučenu i nepropraćenu vlastitim sudom nijednu publikaciju, koja se odnosi na pitanje iz njene struke. Usred stanja u kome traje naš ženski pokret, ovakav stav neosporno je izuzetan i vredan pažnje.

Nova knjiga dr Hlapčeve “Feminizam u modernoj književnosti”, druga je sveska njenih “Studija i eseja o feminizmu”. U ovoj knjizi, uglavnom informativno pisanoj, obuhvaćena su sva dela savremene književnosti, koja imaju neposrednoga ili daljega interesa za svakoga proučavaoca feminizma. G–đa Hlapec izlaže sadržinu tih dela sažeto i spretno, dajući često svoje kritičke napomene i zaključke. Uvodna studija “Feminizam u modernoj književnosti” pisana je načelno, uz nagomilano potkrepljivanje primerima, koje odaje potpunu savladanost opsežnoga materijala. Obaveštenost autorkina o književnim proizvodima što opisuju ženin život i njene potrebe svestrano je i solidno, i pretpostavlja neumoran i istrajan rad i živost duha, što ne sustaje. A ova svojstva mogla bi poslužiti kao uzor ženama koje imaju ambicija da prednjače na polju feminizma, ali često nemaju ni najprvobitnija saznanja o njemu, pa zato njihova, kadkad zadivljujuća praktična okretnost ostaje osuđena na promašenost: dr Hlapčevoj, očividno, nije stalo do toga da se lično ističe, ili da svojom feminističkom delatnošću osvaja zavidne društvene položaje, ona radi neprekidno ponesena nagonom što živi u njoj. A samo akcija koja iz toga nagona proističe može sadržavati u sebi vrednost što premaša momenat. Lična probijanja napred, uvek, i nužnim načinom, potpadaju pod efemerne pojave.

U novoj svojoj knjizi, autorka je, u ovcem eseju koji sa zadovoljstvom može čitati svaki kulturni čovek, dosta iscrpno iscrpno obuhvatila ženske pisce savremene francuske literature. Pored drugih, uzela je u obzir još uvek aktuelnu Nemicu Viki Baum i izrazitu češku romansijerku Mariju Majerovu. Čudne sociološke nazore g. Bluma registrovala je sa puno takta. Dala je obaveštenje

i o nekolikim književnim priložima što imaju za predmet problem majke. Sve to izložila je g–đa Hlapec promišljeno, koncizno, pregledno, bez suvišnih analiza i bez zamornih zalaženja u pojedinosti. Zato će njena knjiga biti pristupačna i zaposlenome čoveku naših dana.

Spisateljstvo dr Julke Hlapec–Đorđević, plodno i dosledno razvijeno, predstavlja prvu, sigurno povučenu brazdu, u neispunjenoj oblasti naše feminističke književnosti, gde se uglavnom mogu naći *disjecta membra* nekih manjih pokušaja, u vidu većih ili kraćih članaka, ali gde još nedostaju zamašniji pokušaji i izvođenja dužega daha. Kao takvom, radu naše autorke mora se odati priznanje. A njenoj poslednjoj knjizi ne može se osporiti da je dobrodošla kao informacija. Dr Hlapčeva, izvesno, iscrpno poznaje stvar koju obrađuje. A samo onaj ko je naoružan znanjem, može doprineti unapređenju domena svoga rada. Ostali proizvode samo pometnje i kočnja, ili, na žalost, ponekad i katastrofe. U ostalom, znanje ostaje osnova ne samo duhovnog i intelektualnog napretka, nego i moralnog, po starome i večnome Sokratu.

(Srpski Književni Glasnik, Beograd, 1. oktobar 1938, str. 229–230)

Poezija u prozi Desanke Maksimović

Već pri ranijim svojim publikacijama, g-đica Desanka Maksimović je imala vrlo lepu, iscrpnu kritiku i dobila jedno ugledno mesto. Ona to mesto nije "izvojevala". Rođeni pesnik, ona je pisala zato što mora da piše, kao što cvet mora da cveta, kao što reka mora da teče. A „šta mari izvor kuda teku njegove vode?“ No prava vrednost morala je doći na svoje mesto. To oseća i publika čiji se aplauz spontano prolomi kad god se ona pojavi na podijumu s kakvim novim čitanjem.

Kao ličnost i kao pesnik ona ima svoj određeni stav. Njeni se putevi u životu i poeziji ne razmimoilaze, kao što se to dešava, već idu naporedo, ili bolje, to je jedan put. Njen je stav — bar takav je utisak — u onim njenim rečima: "Treba se smešiti tužno i blago".

Početak ove godine, izašla je nova knjiga g-đice Maksimovićeve *Gozba na livadi* u izdanju Misli. Ovoga puta, zadržavajući svoje ranije lepe osobine, ona se oslobodila stiha. *Gozba na livadi* su pesme u prozi. Motivi ovih pesama su manje više pređašnji, i uvek bogati sjajnim slikama i poređenjima. Tu zbirku možemo podeliti u tri grupe.

U prvoj su samo ona (pesnik) i priroda, kroz koju još po katkad provejava miris šuma i polja koji smo zapazili još od *Pokošene livade*. Ona nas uvodi u svet čarolija, međ stotine malih i velikih bića, međ drveće, trave, insekte, međ oblake, vetrove i magle, koji svi imaju dušu na ravno sa njom, raduju se životu, strepe ili se priklanjaju pod pritiskom kobi; saoseća s borovima, mravima i cvetovima, sudeluje u "nevinim veseljima". Sve je oličeno, sve začarano: drveće diže ruke, mali šumski cvet je veran prijatelj, gorski potok je plahi konjic, oblaci su čas lavovi, čas ovce, čas golubi, kule, borci; karavani oblaka idu kroz pustinju neba; kao u bajci, tu su i sunčeve svite, i odaje neba.

U drugoj grupi opet priroda, ona, čežnja, i on, (nekad u drugom, nekad u trećem licu), visoko stavljeno, idealizovano biće, neopredeljeno, svejedno da li fiktivno ili stvarno, okružen lepotom kao kraljević iz priče, fatalno, neodoljivo vezan za nju (*Sudbina*).

U trećoj grupi je opet sama priroda, samo dalja; nedokučnija: nebo, zvezde,

stihije, ono s one strane. Tu se još više oseća fatalnost, misticizam, slutnja. Ona pita, htela bi da prodre u tajne neba i svršetka.

Prava poezija, ma kako udaljena u svojim pojavama, dođe katkad do sličnog izražaja. I *Gozba na livadi* podseća, i po obliku i po sadržini, na Gardenera–a (*Vrtara*) Rabindranata Tagore. Obe zbirke su kratke pesme u prozi⁸⁴, s kratkim, jasnim rečenicama; i u jednoj i u drugoj, ono što je opštečovečansko zajedničko je: čežnja, fatalnost, neko voljeno biće, i priroda, i bogatstvo slika, i retka poređenja, pa i sam ritam njihove proze. Drukčiji motivi uslovljeni su lokalnom bojom.

Navešćemo iz svake zbirke po jedan primerak.

Iz Gozbe na livadi

Teško je ostaviti prijatelja tužnog na putu. Oko njega se smeše, dižu bele rupce u vis. Od bola on ne može da dignu ruku.

Teško je ostaviti prijatelja tužnog u aprilski meki dan. Oko njega cvetaju zvezde jagorčevine prosute po brežuljku, prva gnezda se sunčaju na grani. Od bola on ne ume da vidi.

Teško je rastati se s prijateljem u aprilski meki dan. Srebrna zvonca proleća teku u reci, sija se svila nove mahovine. Svi se oko njega nečemu nadaju. Samo on bez nade stoji kraj puta kao suho drvo u proleće.

Iz Vrtara

Bilo je podne kad vi odoste. Sunce na nebu bilo je žarko. Ja sam svršila svoj posao i sedela sama na balkonu kad vi odoste.

Vetar bi na mahove pirnuo razvejavajući mirise s udaljenih polja. Golubi su neumorno gukali u hladu, i jedna pčela zalutala je u moju sobu, zujeći vesti s udaljenih polja.

Selo je spavalo u podnevnoj jari. Put se pružao pust. Iznenada, začuo bi se šušanj lišća i izumro. Gledala sam u nebo i zaplela u plavetnilo jedno meni poznato ime, dok je selo spavalo u podnevnoj jari.

Zaboravila sam da spletem kosu. Čežnjivi vetrić igrao je s njom na mome obrazu. Reka je tekla, mirna, pod senovitom obalom. Lenji beli oblaci nisu se micali. Bila sam zaboravila da spletem kosu.

⁸⁴ Sam Tagora je preveo na engleski u prozi; na bengalskom je verovatno u stihovima.

Bilo je podne kad vi odoste. Prašina na putu bila je vruća i polja su drhtala. Golubi su gukali međ gustim lišćem. Ja sam bila sama na balkonu kad vi odoste.

Ove su duže. U obe zbirke ima i mnogo kraćih pesama, koje su takođe slične po utisku.

G-đica Maksimović je i ovoga puta dala istinsku poeziju, koja dolazi od srca, i pokazala se majstor u svome žanru.

(Misao, Beograd, juli-avgust 1932, str. 453-455)

Knjiga legenda o najpopularnijoj francuskoj svetici i junakinji

Žan-Žak Bruson, *Cvetići Žane d'Ark*, Pariz 1932 g. — izdanje Flamarion

Bez dejstva ljudi nadahnutih čežnjom za domašivanjem transcendentnoga, i obdarenih najređim darom mističnoga zrenja, življenje na ovoj zemlji bilo bi sa svih strana nepovratno sputano i zagušno zakrčeno očajnom banalnošću i besadržajnom prazninom svakidašnjice. Čovek, po pravilu, ostaje pritisnut strogom kauzalnošću, svemoćno obaveznom za fenomene; tek po izvanrdnom izuzetku doživljuje on momente naziranja svebitnosti, pomoću osećanja jedino neprolazne vrednosti njene. Ličnosti kod kojih je nagon za približavanjem suštastvenom izvoru postojanja potisnuo sve ništavne interese, okrenute nebitnostima, neizmerno se razlikuju od ljudi, isključivo okrenutih zemlji; čitavo postojanje onih prvih kao da je uokvireno neuobičajenim zbivanjem i neočekivanim mogućnostima. Otuda je sasvim prirodno da se tkanja čudesnih legenda oko njih slažu počev od onoga trenutka, kad se magična moć njihovih bića prvi put ispolji, u svoj neuzdržanoj snazi. Hristos, Buda, Pitagora sa Samosa i Empedokle iz Agrigenta obavijeni su nizom fantastičnih kazivanja. *Floretti* Svetoga Franje Asiskog, izvanrednoga sabrata svih bića i svih elemenata, održali su ga živog i prisnog pred našim očima, otupelima od nezanimljivoga ritma smenjivanja uzroka i posledica.

*

Nedavno je Žan-Žak Bruson, delimični saradnik na delu Anatola Fransa o Žani d'Ark, izdao knjigu kratkih svedočanstava o božanstvom očaranoj vizionerki iz Domremija i osloboditeljki Francuske, — koja su ležala u bibliotekama, prenebregnuta od istoričara i od kritičara. Opominjući se ranije već učinjene konstatacije da je Žana d'Ark Francuskinja po legendi, Bruson je zbirku predanja o ratnici koja je naročito volela prosjake i decu, nazvao *Floretti*. Na taj način on je ostvario svoju nameru: učinio je za Žanu d'Ark ono što su Italijani učinili za Svetog Franju Asirskog.

Skupljajući kratke povesti u jednu lako dostupnu zbirku, Žan-Žak Bruson je, neosporno, ostvario jedan nesravnjivo zaslužniji podvig od neplodnih ispitivača što su pobeđnicu iz Remsa "ugušili na lomači knjiga". Ovaj autor ima oštar, ali nepogrešan pogled: naziva naučnike dokonim ljudima, iz čijih

ruku Žana d'Ark ili Napoleon ne izlaze kao ljljani, ni orlovi, nego kao mrlje mastila.

Bruson, sa svoje strane, u toplo niansiranome predgovoru, poetično misli da čudo Žane d'Ark jeste čudo meseca maja: ona je u maju oslobodila Orlean, i u maju bila uhvaćena u Kompenju. Razume se da ovakvo shvatanje čini još potresnijom tragediju, "koja počinje u cveću, a svršava se u vatri". Pisac dodiruje, znalački, neprotumačeni fenomen učenih teoloških izraza i obrta velikoga pisca kod jedne nepismene devojke, i utvrđuje da su njeni smrtni neprijatelji, procesom u koji su je zapleli, postali njeni jevanđelisti.

Bruson ne daje uverljive razloge kad odbija hipotezu da su Žanini neprijatelji bili dominikanci, a da su je franciskanci podržavali. Međutim, u spletu nerešenosti o problemu predvoditeljke jednoga kukavno neodlučnoga dofeni, bilo je korisno dublje se zaustaviti na ovoj tački. Autor odlučno govori o harmoniji Žaninih dela sa propisima francuskoga reda; u istini, ovde se radi o jednome slaganju koje je, vrlo lako, moglo biti slučajno. Svode se na proizvoljnosti sugestije da Žana d'Ark, kao vesnica pacifističkog doba, već ostvaruje evropsku uniju za mir, i da bi joj, — kad bi bilo pravde na svetu, — valjalo podići statuu od zlata, na obalama Lemanskog jezera, pred palatom Društva naroda. Pri svem tom, istina je da je Žanin mač bio heraldičan i mističan, — jer ona od njega nije činila upotrebu.

Ali, nezavisno od eventualne spornosti izvesnih postavaka Brusonovih, u prolazu skiciranih, nesumnjivo da će *Cvetići*, iz kojih je on složio mirisnu kitu, punu boja, doprineti da se sa više smisla produbi istorija ratnice koju su, neposredno, glasovi svetaca vodili i upućivali.

*

Zbirka *Cvetića Žane d'Ark* počinje kazivanjima o bednome životu i smrti Šarla Šestog koji je, visok i jak kao bik, bio opterećen fiks idejom da je od stakla, i da će se razbiti, ako padne; i o kukavnoj egzistenciji dofeni Šarla, kome su Englezi otimali varoši i zemlje, dok je on, krajnje bojažljiv i bez inicijative, jednako menjao savetodavce, i krio se po svojim zamcima, na obalama Loare. I dalje se ređaju pričanja koja u živoj svetlosti prikazuju nesrećnu atmosferu Francuske, rastrzane spoljnim ratovanjima i unutrašnjim rascepima i nesređenostima, — kakva je bila u doba mladosti Žane d'Ark, koja je, čuvajući ovce u svome lorenskom selu Domremiju, počela da doživljuje otkrovenja iz neke iznad zemaljske sfere. Sa mnogo izvrsne svežine dati su majski dah prirode Žanine postojbine, i pojedinosti o srednjevekovnom

sujeverju njenih zemljaka. Pomenuta su i čuda kojima je označeno Žanino rođenje, bogojavljenjske noći, 1412 godine. Ređaju se čudnovati sticajevi, kojih je puno Žanino detinjstvo: njeni snovi, priviđenja i otkrovenja, i glasovi svetaca koje je slušala u religijskoj ekstazi. Zatim njen odlazak kapetanu od Bodrikura, u početku jako skeptičnome, kome je objavila kako je ona žena što će spasti francusku kraljevinu. Pa onda, mnogim događanjima što otkrivaju telepatske i vizionerske obdarenosti Žanine; predstavljeni su njeni susreti sa dofenom Šarlom, u kojima je uspela da ga zadobije za svoj plan o oslobođenju Francuske, — pošto je, prethodno, bila podvrgnuta kritičkome procenivanju, da li je poslata od Boga, ili od đavola. Jer grešna kritičnost ljudska, obično pogrešno upućena, kao da najmanje pošteduje iscelitelje i unapreditelje čovečanstva. Učene teološke doktore, koji su je, čitave nedelje mučili suptilno besmislenim ispitivanjima, savladaće, u prvi mah, njena neodoljivo iskrena izjava: “Ja ne znam ni A ni B. Dolazim od strane nebeskoga kralja...”

Ali sva dirljiva ponesenost Orleanske Device, i svi dokazi što je pružila o svojim nadzemaljskim prodiranjima u stvari, neće biti u stanju da razveju uverenje nepoverljivaca, kako je po sredi devojka luda i demonom posednuta, — na koju su sasvim primenljive neprikosnovene inkvizitorske odredbe, propisane od katoličke crkve.

Nižu se pobednički podvizi i izveštaji o natprirodnim nadahnutostima one koju su Englezi zvali “veštica Armanjaka”: njen neizmerni ratnički zamah, nesavladao ni umorom, ni ranama; njeno opštenje sa svecima, u ekstatičnim nadahnućima, u kojima je videla heruvime, kako se sa njome bore protiv Engleza; dokazi njenog astrološkog znanja, i sposobnosti da otkriva budućnost i da nalazi izgubljene stvari. Najčešće se vraćaju predanja o Žaninoj sugestivnoj moći, o divljenju koje je ulivala Francuzima, i o jednostavnosti, čednosti, čistoti i pobožnosti njenoga života. Pridata joj čak i moć da trenutno oživi jedno pokršteno dete. Jer neizgladiva sklonost ljudi da o istaknutim ličnostima preteraju i uveličavaju, u zlom ili u povoljnome pravcu, nema granica zaustavljanja.

Tako oko ratnice koja je odvela dofena Šarla na svečano krunisanje u Rems, i koja je prodrila do Sen–Denisa, sve više rastu, s jedne strane, izrazi odobravanja i divljenja, ali, s druge strane, nepoverenje, ubeđenost da su njena mađijska dejstva kobna, i zavidljivost ratnika koja je sprečava da juriša na Pariz. Ništa nije pomogla činjenica da je, na kratko vreme, pastirka iz Domremija povratila oblasti što su Englezi osvajali čitavih sto godina.

Glasovi svetaca obavestili su Žanu kakva joj svirepa sudbina predstoji. Žalosne i klonule duše, Orleanska Devica jada se deci iz Kompjenja da će biti izdata i uhvaćena, i da više neće služiti kralja, ni plemenitu francusku kraljevinu.

Prolećni dah početnih predanja smenjuju tragični akcenti, naročito teški od trenutka kad Žana, u Volijeu, postaje zatočenica. Mnogobrojni i složeni detalji njene Golgote izneti su tonom dirljivoga saosećanja: opisani su njeni promašeni pokušaji da pobegne, i sve vrste zatočeništva kroz koje je prošla; najzad data su beskrajna saslušavanja Žaninih mučitelja, i njeni određeni odgovori:

“Upitaše je:

– Kojim jezikom govore tvoji sveci? Kakva je to vrsta glasa?

Žana reče:

– Glas je bio lep, prijatan, miran, i govorio je francuski.

Primetiše sudije:

– Zašto sveta Margarita nije govorila Engleski?

Devica odgovori:

– Zašto bi govorila engleski, kad ne pripada Englezima?”

Sveta Katarina, vrhovna zaštitnica Žanina, ne napušta svoju štićenicu: obećava joj da će biti među blaženim devicama, u rajskoj slavi. Nemilosrdno umarana od crno manijačkih istražnih sudija, duša nekad nepokolebljive junakinje postala je “tužna do smrti”. Užasava je strahoviti način kazne spaljivanjem što joj predstoji, i jeza od takve smrti meša se sa jednim od najgrčevitijih verskih uzleta što su ikad bili doživljeni.

Na obrijanu glavu legendarne device stavljena je kapa od hartije, na kojoj je stajalo napisano da je ona jeretik, otpadnik od vere i idolopoklonik. Na lomači, Žana traži krst. I pošto je, po sedmi put, izgovorila Hristovo ime, izdahnula je, ugušena plamenom. Tada je jedan Englez video, kako beli golub izlazi iz lomače. A dželat je našao Žanino herojsko srce u plamenu, još rumeno i vibrantno. Poslednja predanja iz zbirke koju je složio Bruson kazuju da su slično Hristovima, nesrećno završile i sve Žanine ubice. A Englezi, posle ruanske lomače, doživljavali su u Francuskoj same poraze. Završne legende naročito podvlače, da je povreda neprikosновенosti devojke, poslana od Boga, bila teško kažnjena; tako je donekle, sputano bezobzirno triumfovanje ljudskoga slepila i zluradosti.

Privlače toplinom i istinitom jednostavnošću predanja, koja je, zaslužno sakupio Bruson, o ratnici umorenoj, rehabilitovanoj i proglašenoj sveticom od katoličke crkve. Ova treptava, kratka svedočanstva utiču uverljivije i trajnije od opširnih razglabanja u glomaznim tomovima o teško razrešljivoj pojavi Žane d'Ark, čijom je istorijom, još jednom najgrublje potvrđena nesumnjivost da su od ljudi osuđeni na propast svi oni, koji, među njima, nose u sebi neutoljivu težnju za uzdizanjem sa zemlje. U zbirci koju je Bruson opremio, mučeništvo Orleanske Device, dostiže visinu tragičnosti onih što ostaju najređi dokaz o nesavladljivoj rđavštini i praznoj gluposti ljudskoj: pre svega Golgote Isusa Hrista, učitelja ljubavi prema bližnjima, osuđivanja Sokrata, majstora dialektike, da popije otrov, i spaljivanja Đordana Bruna, entuzijasta beskrajnih vaseljenskih prostranstava.

(Vreme, Beograd, 29. novembar 1932, str. 6)

80–godišnjica od smrti Žorž Sandove

Andre Moroa stvorio je više uzornih biografija, koje se odlikuju objektivnošću, verodostojnošću, zrelošću suda, psihološkom pouzdanošću i umetničkom vrednošću. Ovaj pisac poznatih romana, znalački izrađene *Istorije Engleske* i odličnog oglada o Eduardu VII i njegovom vremenu, dao je i svojim biografijama kvalitete dobrih romana, ali postavljenih na osnovu precizne proučenosti činjenica i podataka. I od kritike i od čitalaca rado su primljene opsežna, obilno dokumentovana biografija Bajrona, koja se ne može prevazići, sintetično pisana Šelija, topla Turgenjeva, klasična Dizraelija, sa potresnim uživljavanjem senčena Prusta i neodoljiva Žorž Sandove. Ova poslednja, *Lelija ili život Žorž Sandove*, nedavno je objavljena na srpskom, u izdanju "Prosveta", u zaslužnom prevodu Marka Vidojkovića.

Treba imati mnogo smisla za odabiranje, pa se latiti pisanja o nemirnom i burnom životu talentovane i slobodoumne francuske spisateljke, koja je mišljenje sveta o sebi prezirala do nedozvoljenih granica. Ili je, možda, ova neobična žena silnog temperamenta patila od kompleksa da sve neravnine i nedostojnosti ličnog života o kojima se obično drugi ne obaveštavaju, razglašava *urbi et orbi*. Budi zaprepašćenje otvorenost sa kojom je ona pisala nimalo diskretnom Sen–Bevu o svojim intimnim stvarima. Svakako je ona sama, pre svega, odgovorna za pojavljivanje mnoštva neukusnih spisa o njenom životu. Među vrlo mnogima koji su se tom temom bavili, Moroa je neosporno jedan od najdobronamernijih. A, zacemento, on je i jedan od najnepristrasnijih ocenjivača dela ove književnice.

Orora Dipen, docnija Žorž Sandova, došla je na svet početkom prošlog veka, i u njemu je proživela, kao istaknuta ličnost, 72 godine. Po očevoj majci aristokratkinja, a po svojoj plebejkinja, ona je već spoljašnjošću privlačila pažnju. Po Balzakovim rečima, cela njena fizionomija bila je u očima, koje su i u starosti ostale divne. Imala je obilje crne kose koja je, po Hajneovom opisu, dopirala do pleća, ten boje duvana, veoma male, skoro dečje ruke i vitak stas. Ličila je na mulatkinju. U katoličkom manastiru engleskih kaluđerica u Parizu, gde je vaspitavana, počela je da pada u versku ekstazu. Od ideje da se zakaluđeri odvratio je njen ispovednik, jedan jezuit, dobar psiholog. Kaluđerice su je poredile sa vodom koja miruje. Mučio je *taedium vitae*; pomišljala je na samoubistvo. Čitala je ravnosno; dela Ž. Ž. Rusoa najdublje su joj se urezala u svest. Kazimir Didevan, grub i poročan čovek za koga se udala, učinio se Hajneu nalik na bakalina. Pošto je dobila dvoje

dece, Orora ga je ostavila, i otišla u Pariz, da živi kao slobodno biće.

Opreznije i stilizovanije nego toliki drugi biografi Sandeove, Moroa ređa njene istorije sa raznim prijateljima, među kojima su Alfred de Mise i Šopen. Za romansijera Moroa naročito je zahvalan predmet doživljaj spisateljke sa Miseom, u kome su se smenjivale žestoke iscrpljujuće scene i ludački izlivi ljubavi. Moroa karakteriše Misea kao “biće izvrsno, šekspirovsko, mesečarsko, koje se iznenada pretvara u bezumnika”. Dolazak “venecijanskih ljubavnika” u taj grad obavio se pod jezivim auspicijama. Njihova crna gondola ličila je na mrtvački sanduk. Ova dva književnika našla su za umešno da sav okršaj svojih histeričnih sudaranja i neuračunljivih postupaka revnosno rastrube, usmeno i pismeno. Materinski i bolničarski nastrojena Sandeova negovala je bolesnog Misea. Ne može se odreći da je, usred njenih neuravnoteženih izivljanja, blesnula kadkad i po koja prava emocija. Kad je, kasnije, Mise sam posetio Italiju, činilo mu se da svud vidi tamne, somotske oči Sandove.

O ovoj vezi ostalo je dosta značajnih književnih tragova u delima oba ova lako rasaljiva bića. Moroa dobro kaže da se svađe među ljubavnicima gase, a da dela nadahnuta ljubavlju ostaju. Ali manje je dobro kad o tim svađama ljudi sa strane počnu da daju svoja mišljenja. Na spis Sandeove *Ona i on*, Pol de Mise odgovorio je knjigom *On i ona*, gde ima vrlo nelaskavih stvari o književnici.

Silna ljubav istinsko razumevanje Sandeove za muziku približili su je Listu. Da je njena simpatija za slavnog kompozitora ostala platonska samo zbog budnoće Marije d’Agu, posvedočava prvo prikrivena, a potom otvorena uzajamna mržnja te dve žene. U *Horasu* Sandeova je dala strašan portret Marije d’Agu, koja joj, sa svoje strane nije dužna ostala.

Obožavanje muzike, ali i zakon privlačenja kontrasta, podstakli su upornu Žorž da osvoji veoma rezervisanog Šopena, muzičara prefinjenih nerava, preutančane duše, fizički bolesnog, koji se užasavao suviše bujnosti i vitalnosti. Misao na Šopena — koga je njegovo “šesto čulo” i prvi utisak odvrćali od Sandeove — bila je tako jaka da je spisateljku sprečavala u radu — što se njoj retko događalo. Kao sve do čega se u emocionalnoj oblasti dolazi naporom, ova najrazličnije diskutovana veza ostala je promašena. Sandeova kaže da je Šopenovo osećanje prema njoj bilo nespokojno, puno ljubomore i nepoverenja. Njihov put na Majorku naziva strahovitim fijaskom. Izrađena bolničarka, ona je umela da leči Šopena polumrtvog od ove eskapade. Moroa nalazi da je jedno vreme uticaj književnice na Šopena bio blagotvo-

ran. Mickijević je otišao dalje: rekao je da je Šopen zao duh Sandeove, njen vampir, njen krst. Natezanju sa Šopenom učinila je kraj svojim dejstvima kći Sandeove, Solanža, osoba hladna, cinična, "rđava iz rđavštine". Ali za potomstvo su ostali božanstveni "Prelidi" sa Majorke, neki stavovi iz *Istorije moga života* i roman *Lukrecija Floriani*. Književnica nije bila opterećena sentimentalnošću, pa nikad nije preterano žalila za prošlim.

Temperament Sandeove postao je u njenim poznim godinama skladan, a njeno ponašanje orientalski mirno. U društvu je bila ćutljiva, kao utonula u atoniju. Bila je čedna u govoru. Vređao je svaki nepristojni način izražavanja. Imala je snažnu, neprobojnu individualnost. Volja joj je uvek bila čvrsta, kao zid od čelika. Volela je svoj zamak Noan, nasleđstvo od babe, koji je toplo opisala. U Noanu je primala sve ugledne predstavnike književnosti i umetnosti onoga doba. Rado je obrađivala baštu. Velika rasonoda bilo joj je njeno pozorište marioneta.

Nagon za slobodom bio je neukrotiv u ovoj ženi. Užasavala se nasilja ma sa koje strane dolazilo. Aktivno je učestvovala u revolucionarnom pokretu 1848. Pisala je *Pisma narodu* i cirkulare, i bila saradnica jednog republikanskog lista. Za tu delatnost koja se Andreu Moroa čini lepa, dostojna i plemenita, bila je surovo napadnuta od Šopena. Posle državnog udara intervenisala je da se pomiluju politički zatvorenici. Komunisti su je nazvali "sveticom iz Berija". Ali revolucionarna vatra nije u njoj dugo buktala. Razočarana u pokret od koga je mnogo očekivala, rekla je Floberu: "Buržoa ima pravo".

Posle burne mladosti, Sandova je imala prosvেćenu starost, punu uspeha i priznanja. Izjavila je: "Kad bi trebalo da opet proživim svoj život, bila bih čedna". Tesno se sprijateljila s ljudima svoga kraja, pomažući im delom i rečju. Njena dobrota i sposobnost da teši ljude bile su opšte poznate. Berišonci su prema njoj gajili kult. U starosti, unučići su joj bili životna uteha. Umrla je 1876, od zavezanih creva. Kad su na njenom grobu pročitali govor Viktora Igoa, jedan slavuj počeo je da peva. Neki književnici su rekli: "Evo pravog govora koji ovde pristaje".

Književno delo Sandove ima većinom autobiografski karakter. Bezmerna pesnička ljubav prema prirodi, romantična imaginacija i razlivena osećajnost glavne su osobine njenih knjiga. Ali u njima ima i izrazito realističkih stavova. Njena moć opserviranja tako je zaoštrena, da je kazano kako kod Sandove ima više psihologije nego kod Balzaka. Francuska spisateljka je majstor idiličnih opisa prirode, kojih ima naročito uspeh u njenim roma-

nima ozbiljne vrednosti: *Fransoa de Šampi*, *Mala Fadeta* i *Đavolja bara*. Zbog njih je Emil Fage poredi sa La Fontenom. Njena prikazivanja prirode i ljudi sveža su, živa, plastična, puna svetlosti, boja i sunca. Prirodu je volela panteističkom sveobuhvatnošću. "Ima časova kad pobegnem od sebe, kad živim u biljci, kad se osećam kao trava, ptica, vrh drveta, oblak, voda što teče, horizont, boja, kad postajem promenljiv, pokretljiv, neodređen osećaj...Ima časova kad živim u nekoj sredini koja je kao širenje mog bića." Toplom poezijom i prisnom razdraganošću natopljena su *Pisma jednog putnika* Sandeove. Sen-Bev smatra da *Pismo Marsiji* sadrži najlepše strane koje su se pojavile posle Rusoa. I u romanima ove književnice koji u celini nemaju većeg značaja, može se naći dosta lepih mesta. Na celokupno stvaranje Sandeove bacila bi pravu svetlost jedna obimnija antologija. *Istorija moga života* u stvari je poletno pisani roman, u kome su mnoge činjenice i događaji svesno ili nesvesno ulepšani. Počeci njenih romana često su najuspeliji, jer se u njima oslanja na realnost, na život, a posle daje maha svojoj fantaziji. Njena prepiska i dnevnički dragocena su književna riznica.

Ideološka strana spisa Sandeove neodređena je i slaba. Ona stoji pod neposrednim uticajem shvatanja svojih prijatelja, koji je nisu uvek srećno inspirisali. Dok je bila pod sugestijom Lamnea i Mišela de Burža ispovedala je individualističke koncepcije. Kad je postala učenica Pjera Lerua, pisala je slabe socijalističke romane. Programatične tirade Sandeove blede su i neubedljive, jer ona ne poznaje dublje teorije za koje se zalaže. A njena filozofiranja knjiška su, prostodušna i površna.

Ova žena koja nije bila nimalo uobražena na svoje delo, propala je pri izboru za Francusku akademiju. Ali u njenim spisima divno se odražava doba u kome je stvarala. Uz to, ona je bila jedan od najboljih književnika svoga vremena.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

141.72:17
305-055.2

АТАНАСИЈЕВИЋ, Ксенија 1894-1981

Etika feminizma / Ksenija Atanasijević ;
izbor, priređivanje i predgovor Ljiljana
Vuletić. - Beograd : Helsinški odbor za
ljudska prava u Srbiji, 2008 (Beograd :
Zagorac). - 215 str. ; 21 cm. - (Ogledi /
Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji ;
Br. 11)

Tiraž 600. - Ksenija Atanasijević o etici
feminizma: str. 7-19. - Napomene i
bibliografske reference uz tekst.

ISBN 978-86-7208-151-0

1) Вулетић, Љиљана [аутор додатног текста]
[уредник]
а) Феминизам – Етички аспект б) Женски
покрет

COBISS.SR-ID 151246604